

СУЧАСНИЙ
ГУМАНІТАРНИЙ
ДОВІДНИК
ШКОЛЯРА ТА СТУДЕНТА

ЗМІСТ

ДЕРЖАВНА СИМВОЛКА УКРАЇНИ	13
---------------------------------	----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УКРАЇНА В ДАВНИНУ	18
Первіснообщинний лад на території України	18
Давні народи на території України	24
Етногенез і розселення давніх слов'ян	28
ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ (ІХ—ХІІ ст.)	33
Теорії виникнення Київської Русі	33
Перші князі	37
Особливості культурного, економічного й духовного життя Київської Русі	42
КИЇВСЬКА РУСЬ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО (ХІІ—ХІV ст.)	44
Галицько-Волинське князівство	44
ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ, СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ І ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК РУСІ (ІХ—ХІV ст.)	47
Господарство Київської Русі	47
Характерні риси давньоруської культури	48
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ХІV—ХVІ ст.)	51
Велике князівство Литовське	51

Кримське ханство	55
Особливості соціально-економічного розвитку України у феодальну епоху	56
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XVI — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)	64
Люблінська унія 1569 р.	64
Козацтво	65
Запорізька Січ	68
Повстання К. Косинського	72
Повстання С. Наливайка	73
Повстання Т. Федоровича (Трясила)	74
Повстання І. Сулими	74
Повстання П. Павлюка	75
Повстання Я. Острянина й Д. Гуні	75
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.	77
Православні братства	77
Брестська унія 1596 р.	78
Острозька академія	79
Києво-Могилянська колегія (академія)	80
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В СЕРЕДИНІ XVII ст. ФОРМУВАННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	81
Гетьман Б. Хмельницький	81
Переяславська рада 1654 р.	84
Березневі статті	85
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД РУЇНИ (1657—1687 рр.)	86
Гетьман І. Виговський	86
Гетьман Ю. Хмельницький	87
Гетьман І. Брюховецький	89
Гетьман Д. Многогрішний	90
Гетьман І. Самойлович	91
«Вічний мир»	93
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.	93
Гетьман І. Мазепа	93
Коломацькі статті 1687 р.	96
Полтавська битва 1709 р.	96
Гетьман П. Орлик	97
Малоросійська колегія	99
«Правління гетьманського уряду»	100

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. ЛІКВІДАЦІЯ РОСІЙСЬКИМ ЦАРАТОМ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ	101
Гайдамаки	101
Коліївщина	102
Друга Малоросійська колегія	102
Ліквідація Запорізької Січі (1775 р.)	103
«Жалувана грамота дворянству» (1785 р.)	104
Російсько-турецька війна 1787—1791 рр.	105
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ	106
Дунайське козацьке військо	106
Азовське козацьке військо	107
Декабристи	107
Кирило-Мефодіївське товариство	108
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.	109
Кримська війна 1853—1856 рр.	109
Скасування кріпацтва (1861 р.)	110
Судова реформа	112
Земська реформа	114
Військові реформи	115
Промислова революція	116
Громади	119
Валуєвський циркуляр	120
Народництво	120
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.	121
Москвофільство	121
Народовці	121
«Просвіта»	123
Перша політична партія — РУРП	124
РОСІЙСЬКА ЧАСТИНА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.	125
Революційна українська партія (РУП)	125
Українська демократична партія (УДП)	126
Українська радикальна партія (УРП)	126
Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)	127
Перша російська революція 1905—1907 рр.	129
Товариство українських поступовців (ТУП)	136

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	137
«Сокіл»	137
«Січ»	139
УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ	
ВІЙНИ (1914—1918 рр.)	139
Союз визволення України (СВУ)	139
Українські січові стрільці (УСС)	140
Брусилівський прорив	142
УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ	144
Утворення Тимчасового уряду	144
Утворення Української	
Центральної Ради (УЦР)	144
Генеральний секретаріат	145
Перший універсал Центральної Ради	147
Другий універсал Центральної Ради	149
Третій універсал УЦР	151
Народний секретаріат	154
Повстання на «Арсеналі»	154
Четвертий універсал УЦР	155
УКРАЇНА В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ	
Й ІНОЗЕМНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ	
(1918—1920 рр.)	156
Донецько-Криворізька республіка	156
Брестський мир 1918 р.	157
Директорія УНР	158
Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)	163
Політика «воєнного комунізму»	166
ВНК	166
Продрозверстка	167
Варшавський договір Директорії УНР із Польщею	168
Ризький мир 1921 р.	169
УКРАЇНА В ПЕРІОД НЕПУ (1921—1929 рр.)	170
НЕП	170
«Українізація»	176
УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК	
(1929—1938 рр.)	178
Індустріалізація	178
Колективізація	179
Союз визволення України (1930 р.)	182
ЗАХІДНА УКРАЇНА В 20—30-ті роки	183
УВО	183
Українське національно-	

демократичне об'єднання (УНДО)	185
Організація українських націоналістів (ОУН)	186
УКРАЇНА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
(1939—1945 рр.)	190
Приєднання Західної України до УРСР	190
Велика Вітчизняна війна (1941—1945 рр.)	192
Окупаційний режим («новий порядок»)	196
Радянський партизанський рух	197
Українська повстанська Армія (УПА)	201
Підсумки війни для України	205
ПІСЛЯВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ НАРОДНОГО	
ГОСПОДАРСТВА Й РОЗВИТОК УКРАЇНИ	
В 1945—1953 рр.	206
Відбудовний період	206
Ліквідація повстанського руху в Західній Україні	210
УРСР У РОКИ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ»	
(1953—1964 рр.)	211
Приєднання Криму до УРСР	211
«Хрущовська відлига»	212
УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ	
КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ	
(СЕРЕДИНА 60-Х — ПОЧАТОК 80-Х РОКІВ)	221
«Застій»	221
Дисиденти брежнєвського періоду	224
УРСР У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985—1991 рр.)	225
Перебудова	225
Гласність	226
Декларація про державний суверенітет України	
(16 липня 1990 р.)	227
ДКНС (рос. ГКЧП)	228
Акт проголошення незалежності України	
24 серпня 1991 р.	228
Референдум 1 грудня 1991 р.	229
УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	229
Л. Кравчук — перший Президент України	229
Утворення СНД	230
Л. Кучма	230
Конституція України 1996 р.	231
Аграрна реформа	232
Конфесії	233
Культурно-національне відродження	234
В. Ющенко	236

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ВСТУП	238
Що таке історія?	238
Що таке «історичні джерела»?	239
Культура	241
Цивілізація	241
Держава	241
ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	242
Кам'яний вік	242
Енеоліт	244
Вірування первісних людей	244
Первіснообщинний лад	246
Бронзовий вік	247
Залізний вік	247
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	247
Стародавній Єгипет	247
Передня Азія в давнину	249
Стародавні Індія та Китай	256
Історія Стародавньої Греції	263
Історія Стародавнього Риму	268
ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ	279
Народження середньовічної Європи	280
Виникнення ісламу й Арабського халіфату	288
Дві імперії: Візантійська і Франкська	291
Епоха вікінгів	299
Європа в X—XIII ст.	303
Боротьба народів Європи та Азії проти чужоземних загарбників	309
Селяни і сеньйори	311
Середньовічне місто	312
Європа в XIV—XV ст.	315
Утворення Московської держави	324
ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ	326
Великі географічні відкриття	326
Реформація в Європі	329
Нідерландська революція	332
Франція в XVI—XVII ст.	336
Англія в XVI ст.	338
Тридцятилітня війна (1618—1648)	342
Московська держава в XVI—XVII ст.	343
Англія в XVII—XVIII ст.	347

Росія наприкінці XVII—XVIII ст.	350
Німеччина та Австрія у XVIII ст.	357
Північна Америка у XVIII ст.	359
Велика Французька революція	360
Правління Наполеона Бонапарта. Перша імперія у Франції	363
Країни Європи в 1815—1847 рр.	369
Революції 1848—1849 рр. у Європі	374
Утворення національних держав в Італії та Німеччині	376
США в першій половині XIX ст. Громадянська війна (1861—1865 рр.)	378
Російська імперія у другій половині XIX ст.	384
Робітничий і соціалістичний рух у країнах Європи	387
Завершення формування індустріального суспільства в передових країнах (1870—1914 рр.)	391
Російська імперія наприкінці XIX — на початку XX ст.	395
Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.	401
НОВІТНЯ ІСТОРІЯ	403
Перша світова війна (1914—1918 рр.)	403
Улаштування післявоєнного світу	406
Західні демократії в 20—30-ті роки XX ст.	409
Тоталітарні та диктаторські режими	410
Міжнародні стосунки в 30-ті роки XX ст.	418
Друга світова війна (1939—1945)	421
США та Канада у другій половині XX ст.	427
Країни Західної Європи	428
СРСР та пострадянські республіки	429
Країни Центральної та Східної Європи	432
Країни Азії, Африки та Латинської Америки	436
Міжнародні відносини	441

ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ	454
Географічне положення та кордони	454
Рельєф України	456
Мінерально-сировинна база	470
Клімат України	479
Моря України	480

Річкова мережа України	486
Озера й лимани України	496
Ґрунти	499
Рослинний світ	504
Тваринний світ	507
Фізико-географічні зони	508
ЕКОНОМІЧНА Й СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ	510
Адміністративно-територіальний устрій	510
Принципи адміністративного поділу України	512
Історико-географічні області	513
Державна мова	520
Релігія	521
Національний господарський комплекс	523
Промисловість	531
Сільське господарство	557
Транспорт	559
Структура зовнішньоекономічних зв'язків	576

ВСЕСВІТНЯ ГЕОГРАФІЯ

ЗАГАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ	582
План і карта	582
ГЕОГРАФІЯ МАТЕРИКІВ І ОКЕАНІВ	590
Океани	590
Тихий океан. Океанія	591
Атлантичний океан	607
Індійський океан	625
Північний Льодовитий океан	630
Материка	645
Африка	647
Австралія	658
Південна Америка	667
Північна Америка	677
Антарктида	694
Євразія	701
ЕКОНОМІЧНА Й СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ	739
Світове господарство	739
Країни Європи	743
Країни Азії	756
Країни Америки	763

Країни Африки	772
Австралія і Океанія	778

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ПРЕДМЕТ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	784
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ	788
Влада, види влади	788
Первісна та державна влада	789
Політична та державна влада	791
Передумови виникнення держави	793
Особливості виникнення держави у різних народів	796
Основні теорії походження держави і права	798
Характеристика різних підходів до поняття «державна»	801
Сутність держави	803
Поняття й ознаки держави	804
Поняття й види суверенітету	806
Історичні типи держави	810
Поняття й види функцій держави	817
Поняття форми держави. Форма правління	819
Форма державного устрою: поняття й види	824
Політичний режим: поняття й види	829
Поняття державного механізму. Державні органи	833
Принцип розподілу влади: сутність і зміст	835
Загальна характеристика трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової	837
Демократія і самоврядування народу	841
Форми демократії, виборчі системи	845
Поняття правової держави. Громадянське суспільство. Соціальна держава	851
Політична система	858
Основні питання теорії права	862
Різні підходи до розуміння права	862
Сутність і ознаки права	866
Соціальні норми, їх види	868
Функції і принципи права	870
Об'єктивне і суб'єктивне, приватне і публічне право	872
Джерела (форми) права	873
Правові відносини, їх елементи	876

Види правових відносин. Юридичні факти, їх види	879
Система права, її елементи	882
Правова норма, структура, види правових норм	886
Поняття законодавства.	
Нормативно-правовий акт, види НПА	890
Систематизація законодавства. Її форми	894
Правосвідомість і правова культура.	
Правомірна поведінка	897
Поняття, ознаки, види правопорушень	902
Поняття юридичної відповідальності.	
Склад правопорушення	904
Законність і правопорядок	909
Правова система, елементи, види	911

ОСНОВИ ЕКОНОМІКИ

МІКРОЕКОНОМІКА ТА ОСНОВИ ПІДПРИЄМНИЦТВА	916
Вступ до економічної теорії	916
Фундаментальні поняття ринкової економіки і ринкової інфраструктури	974
Підприємство й підприємництво	1029
МАКРО- І МЕГАЕКОНОМІКА	1088
Національна економіка як ціле	1088
Світова економіка	1194

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ

У статті 20 розділу I Конституції України записано: «Державними символами України є Державний Прапор України, Герб та Гімн». Кожна країна світу обов'язково має ці три символи.

П р а п о р — полотнище (знамено) певного кольору чи кількох кольорів, часто з емблемою, прикріплене до древка чи шнура.

Г е р б — це розпізнавальний знак держави.

Г і м н — це головна пісня, яка виконується під час усіх урочистих подій.

Державний прапор України — офіційна емблема, яка символізує її суверенітет.

Прапор являє собою синьо-жовте прямокутне полотнище з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору. Співвідношення ширини прапора до його довжини 2 : 3.

Поєднання синього та жовтого кольорів може трактуватися багатозначно: це й мирне безхмарне небо, що розкинулося над жовтим морем хлібного лану — символу мирної праці й достатку. Це і поєднання символіки Золотого Сонця у Синьому Космосі. Однак головна ідея синьо-жовтого прапора — це велика гармонія Космосу, Сонця, Землі та всього на Землі суцього.

Затвердження синьо-жовтого національного прапора підтверджує єдність народу та держави, їх нерозривний взаємозв'язок.

Прапори держав, народів відомі з античних часів. Стяги і в Давній Русі були у великій шані ще за часів язичництва.

Після запровадження християнства вони освячувались образом Христа, що було перейнято від греків. Слов'яни обожнювали свої знамена і вірили, що у воєнний час вони святіші від усіх ідолів. Прапоромосцями призначали видатних богатирів, які мали за обов'язок постійно тримати прапор над полем бою, щільно охороняти його. Зна-

чення прапора під час бою було надзвичайно велике. Якщо він стояв нерухомо, знали: битва проходила успішно. У козацьку епоху використовувалися корогви жовтого, синього, зеленого кольорів.

Сині й жовті кольори найчастіше трапляються в козацькому одязі часів Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, а пізніше — у гайдамаків часів Коліївщини. Блакитні полотнища із золотими чи жовтими хрестами та іншими знаками поширилися у XVII—XVIII століттях. Поєднання їх знаходимо на полкових знаменах Київського, Лубенського, Чернігівського полків. Значно пізніше жовтосині прапори використовували українські січові стрільці. 22 березня 1918 року Центральна Рада в Києві ухвалила Закон про державний прапор УНР, який був жовто-блакитним.

Сьогодні державний прапор майорить на будинках Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, місцевих рад народних депутатів, міністерств і відомств, інших державних та громадських організацій, установ та закладів.

Синьо-жовтий Державний прапор України піднімається під час відкриття міжнародних конференцій, офіційних церемоній, при врученні міжнародних спортивних нагород тощо.

Він — символ міцності й незалежності держави Україна.

Державний герб України — це офіційна емблема держави, зображена на офіційних документах, печатках, грошових знаках тощо. Існує близько 40 версій походження тризуба. Одна з них: герб є уособленням трьох природних сил — повітря, землі, води. Перша згадка про державні знаки зустрічається ще до X століття. Посли київського князя Ігоря при укладенні угод з візантійцями мали печатки, які служили символами їх повноважень.

В епоху Київської Русі тризуб стає великокнязівським знаком. Його зображення відоме з печатки Святослава Ігоровича, де чітко вирізняється знак тризуба, а також із монет київського князя Володимира Великого. Тризуб можна зустріти на цеглинах Десятинної церкви в Києві, на плитах Успенської церкви у Володимирі-Волинському. Його зображення знайдено на гербі французької королеви Анни, дочки Ярослава Мудрого.

У зображенні тризуба можна побачити зброю: лук, меч. А якщо придивитись уважно, можна прочитати слово «воля». У тризубі відображено триєдність життя: це Батько, Мати, Дитя, які символізують Силу, Мудрість і Любов.

Герб держави України — тризуб — символізує мир і творчу працю, спорідненість поколінь. Він є продовженням глибоких геральдичних традицій українського народу.

Державний гімн України — урочиста пісня — символ нашої державної єдності.

Слова національного гімну «Ще не вмерла України...» написав у 60-х роках XIX століття відомий український поет, етнограф, фольклорист, член Російського географічного товариства, лауреат Золотої медалі Міжнародного географічного конгресу в Парижі й Уваровської премії Петербурзької академії наук Петро Чубинський (1839—1884). Поезія, вперше надрукована в 1863 році, швидко розійшлася в народі, серед інтелігенції, студентів, гімназистів. Деякий час її навіть приписували перу Т. Г. Шевченка.

Музику до гімну написав видатний західноукраїнський композитор і диригент Михайло Вербицький (1815—1870).

Особливо широко використовували гімн «Ще не вмерла України...» в роки встановлення влади Західно-Української Народної Республіки та Української Народної Республіки.

Національними гімнами вважаються також урочисті пісні на вірші Т. Шевченка («Заповіт»), І. Франка («Вічний революціонер», «Не пора»), В. Щурата («За тебе, Україно»).

На законодавчому рівні ухвалено слова і музику Державного гімну України:

Ще не вмерла України
Ні слава, ні воля.
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля.

Згинуть наші вороженьки,
Як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття,
У своїй сторонці.

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу,
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

Державний гімн України звучить під час урочистостей, святкування державних торжеств, військових парадів, ушанування переможців міжнародних спортивних змагань. Гімн звучить на ознаменування сили, слави й могутності держави. Слухати гімн треба стоячи, мовчки, з гордо піднятою головою.

Гімн «Ще не вмерла України...» поряд із Державним прапором і гербом є офіційним символом держави. За своїм змістом він є відображенням ідей боротьби за національну незалежність, гарячої любові до рідної землі, поваги до її героїчної історії. Після проголошення незалежності держави Україна Державний гімн відіграє роль за-

клику до затвердження самостійності та суверенітету України, надихає український народ на подальшу розбудову своєї держави.

Свої національні символи громадяни повинні поважати й берегти. Про це записано у статті 62 Конституції України: «Захист Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності, шанування її державних символів є обов'язком громадян України».

Кожний народ має свою історію і власні історичні святині: прапор, герб, гімн. Вони не створюються на замовлення, а приходять у серця людей тернистими шляхами буття рідного народу.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УКРАЇНА В ДАВНИНУ

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Перші сліди перебування людей на території України знайдені в Південному Криму (Кіік-Коба), Приазов'ї (стоянка Амвросіївка), Середньому Подністров'ї (Лука-Врублевецька), на Волині (Житомирська стоянка) і в Надпорожжі (стоянка Круглик) і належать до раннього палеоліту. У період середнього палеоліту (мустьєрська культура, близько 100—35 тис. років тому) люди заселили значну частину території сучасної України. Стоянки цього часу відомі в Криму (Чокурча, Старосілля тощо), у Дніпровському Надпорожжі (стоянка Кодак), на Середньому Дністрі (Молодово I) та інші. У пізньому палеоліті (близько 35—10 тис. років тому) була заселена вже вся територія сучасної України (стоянки на Дністрі (Молодово V), у басейнах рік Горині й Тетерева, на території Києва (Кирилівська стоянка), на Десні (Мезинська стоянка, Пушкарі), на Полтавщині (Гонцовська стоянка) тощо).

У період *верхнього палеоліту* асортимент знарядь праці розширився в 3—4 рази, з'явилися ефективні складені знаряддя. Подальший розвиток одержав природний поділ праці за статтю й віком. Чоловіки були переважно мисливцями й рибалками, жінки займалися збиранням і вихованням дітей, господарювали (були берегинями домашнього вогнища). Для цієї епохи типовими є довгострокові стоянки; в Україні їх знайдено близько 800. У гірських районах (Крим, Карпати) люди використовували під житло печери, а на рівнинах, уздовж берегів рік — землянки або великі колективні житла, криті гілками й шкірами. Знаходження на верхньопалеолітичних стоянках безлічі шил і голок свідчить про винахід шиття й появу найпростішого одягу зі шкір убитих тварин.

До початку *мезоліту* закінчується четвертинний період; плейстоцен змінюється голоценом; відступ льодовика на північ безпосередньо позначився на кліматі, флорі й фауні Євразії. Повсюдно зникали такі великі тварини, як мамонти і шерстисті носороги; перехід до полювання на менш великих тварин і птахів вимагав удосконалення

мисливської зброї. Був винайдений лук зі стрілами, духова стріло-метальна трубка й списометалка. З'явилися перші плавзасоби — плоти й човни. Удосконалилися рибальські снасті (сіті, гачки) і прийоми рибальства, зменшилася вага кам'яних знарядь, широко поширювалися мікроліти й вкладишеві знаряддя.

На Україні досліджено близько 1000 мезолітичних стоянок, що належали ранньопервісним громадам. Пам'ятками мезоліту є стоянки Таш-Аір I, Мурзак-Коба, Заміль-Коба I і II, Фатьма-Коба в Криму, Гребеники на Нижньому Дністрі та інші.

Для родових громад були характерними колективна власність на землю (промислову територію), мисливські загони, рибальські загани, човни, здобич, житло, їжу й вогонь, а також зрівняльний розподіл продуктів. Подібний колективізм (первісний комунізм) був необхідною умовою виживання в умовах примітивного власницького господарства з його низькою продуктивністю праці й частою нестачею продуктів харчування. Однак там, де з'являвся надлишковий продукт, поряд зі зрівняльним розподілом міг виникнути і трудовий розподіл; крім того, зароджувався обмін між громадами.

Етнологічні дані вказують на те, що в родовій громаді діяв принцип народовладдя, при якому визначальне значення мала колективна воля всіх її дорослих членів. При цьому кожна громада вибирала собі ватажка — найбільш досвідченого й авторитетного чоловіка, хоронителя звичаїв роду. Великий вплив на общинників мали також чаклуни. З'явилися соціальні норми, тобто обов'язкові правила поведінки, які оберігалися громадою. З покоління в покоління вони перетворювалися на звичай й закріплювалися ідеологічно — релігійними приписами й міфами. До порушників загальноприйнятих норм застосовували різні способи переконання й примусу (від осміяння й осудження до фізичної розправи).

Неоліт (новокам'яний вік, 8—4 тис. до н. е.) характеризується розвитком виробничого господарства ранніх хліборобів або хліборобів-скотарів в одних регіонах і високоспеціалізованого привласнювального господарства мисливців, рибалок і збирачів — в інших. Перехід від традиційного типу привласнювального господарства до виробничого став найбільшим всесвітньо-історичним досягненням первісної економіки, фундаментом усієї подальшої еволюції людства, найважливішою передумовою одержання регулярного надлишкового, а потім і додаткового продукту. Надалі саме ця обставина привела до розкладання первісного й утворення класових суспільств, до виникнення ранніх цивілізацій і держав. З огляду на важливість зазначеного переходу, англійський археолог Г. Чайлд запропонував назвати його «неолітичною революцією».

Виникнення землеробства й скотарства спричинило серйозні зру-

шення в розвитку продуктивних сил. Значно прогресувала техніка виготовлення кам'яних знарядь праці, широке поширення одержали полірування, пиляння й свердління каменю. Удосконалювалися кам'яні сокири й тесла, з'явилися мотики і серпи, зернотерки й ступки з товкачами. З винаходом прядіння і найпростішого ткацтва почав з'являтися також одяг з рослинного волокна й вовни. Домашнє начиння поповнилося таким значним нововведенням, як кераміка.

Виділення племен із виробничим господарством із загальної маси інших племен стало першим великим суспільним поділом праці. Це сприяло розвитку обміну між ранніми хліборобами-скотарями й мисливцями-рибалками. Поряд із сировинними ресурсами й виробами обмінювали також худобу та харчові продукти. Організація влади в епоху неоліту зберігала початки первісного народовладдя. Найважливіші питання вирішувалися на народних зборах. У їхній роботі брали участь усі дорослі, повноправні общинники, хоча все частіше вони перетворювалися на збори тільки дорослих чоловіків і проходили в так званих чоловічих будинках. Рішення приймалися після досягнення єдності думок.

Неолітичні культури України дослідники умовно поділяють на дві зони: *хліборобсько-скотарську* й *рибальсько-мисливську*. На Поліссі зберігалося традиційне привласнювальне господарство; провідна роль приділялася збиранню, полюванню й рибальству. У південному та південно-західному регіонах домінуючим стає виробничий тип господарства — примітивне землеробство й скотарство.

В епоху *енеоліту* (мідно-кам'яний вік, 4—3 тис. до н. е.) на зміну мотичному землеробству приходить землеробство з використанням рала й тяглової сили великої рогатої худоби. Поряд із широким застосуванням кам'яних знарядь праці в господарстві все частіше починають застосовувати знаряддя, зроблені з міді. Самородна мідь стала першим металом, що мав виробниче значення. Надалі використання металів матиме визначальне значення в розвитку техніки.

Найвідомішою археологічною культурою епохи енеоліту в Україні була так звана *трипільська культура*. Степові й частково лісостепові райони Лівобережжя Дніпра в 3—2 тис. до н. е. були заселені скотарсько-землеробськими племенами ямної культури (найважливіший пам'ятник — Михайлівське поселення) і племенами катакомбної культури, зрубної й інших культур епохи бронзи, що приходили їм на зміну. Вони вели обмін із сусідніми племенами, а також із племенами Кавказу й Середземномор'я. Родоплемінна верхівка володіла значними багатствами. У правобережних поліських і частково лісостепових районах жили осілі хліборобсько-скотарські племена культури шнурової кераміки. У середині 2 тис. до н. е. на Правобе-

режжі Дніпра виникло кілька племінних об'єднань. Одне з них — племена комарівської культури. Наприкінці 2 — початку 1 тис. до н. е. у степових районах Побужжя й Наддніпрянщини жили племена кімерійців. У перші століття 1 тис. до н. е. бронзовий вік змінився залізним. Найбільш ранні вироби із заліза на території України належали племенам чорноліської культури, які жили в лісостепу, між Дніпром і Дністром. У VII ст. до н. е. в степах Причорномор'я переселилися з Азії кочові племена скіфів, які в середині 1 тис. до н. е. перебували в стадії розкладу первіснообщинних відносин і виникнення ранніх державних утворень. Одним із них було об'єднання скіфських племен на чолі з царем Атеєм (IV ст. до н. е.). Лісостепові райони України в VII—III ст. до н. е. населяли місцеві хліборобсько-скотарські племена (спадкоємці чорноліської культури). Частина цих племен, що жили на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини, деякі дослідники вважають безпосередніми предками східних слов'ян (Немирівське городище, Бельське городище й інші). У VII—V ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї почали селитися греки, що створили тут рабовласницькі міста-держави. Найбільшими серед них були Ольвія, Тира, Херсонес Таврійський, Пантікапей, що були великими центрами землеробства, рибальства, ремесла й торгівлі.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Трипільська культура (названа за місцем першої знахідки біля села Трипільля Київської обл.) — археологічна культура епохи енеоліту, розповсюджена між Східним Прикарпаттям і Середнім Подніпров'ям; на території Румунії називається культурою Кукутені. Виділяють 3 етапи розвитку трипільської культури: *ранній етап* — 4 тис. до н. е., *середній* — кінець 4 — перша половина 3 тис. до н. е., *пізній* — друга половина 3 тис. до н. е. На ранньому етапі племена трипільської культури розселилися з Прикарпаття на схід уздовж південної й північної границь лісостепу. Розселення їх на великій території привело до виникнення місцевих варіантів трипільської культури. Поселення трипільської культури розташовувалися на плато, іноді зміцнювалися валами й ровами (Поливанів Яр, Костешти IV). На ранньому етапі поселення склалися з 10—15 будинків, у період розквіту — із декількох сотень великих глинобитних жител. Відомі двоповерхові житла (Варварівка, Раковець). Частина приміщень, що служила для житла, опалювалася печами і мала круглі вікна, частина використовувалася під комори.

Основне заняття племен трипільської культури — землеробство й скотарство; значну роль відігравали полювання й рибальство, розви-

валася техніка обробки міді. На розкопках поселень трипільської культури виявлена велика кількість пишно орнаментованого посуду, знаряддя для занять сільським господарством, ткацтвом, деревообробкою, плетивом, виробленням шкір, а також зерна пшениці й ячменю, кістки тварин тощо. Племена трипільської культури вели обмін із сусідніми племенами, мідь одержували з Балканського півострова. Про зростання общинних багатств свідчать скарби (Карбунський скарб). Племена трипільської культури перебували в стадії переходу від матріархату до патріархату. Релігія — аграрні культури, шанування Великої матері.

ЯМНА КУЛЬТУРА

Ямна культура (ямна етнокультурна спільність) — археологічна культура, створена великою групою близьких за походженням племен, що жили в другій половині 3 — початку 2 тис. до н. е. у степовій і частково в лісостеповій смугах Східної Європи — від Південного Уралу до низов'я Дунаю. Вони залишили після себе кургани, відомі й окремі поселення.

Відкрив ямну культуру на початку ХХ ст. російський археолог В. Городцов. Назву одержала від звичаю ховати небіжчиків у прямокутних ямах під невисокими насипами курганів. На території України виділяють два етапи розвитку — ранній і пізній. Ранній етап представлений поселенням біля селища Роздольне в Донецькій області, нижніми горизонтами в урочищі Скеля-Каменоломня в Дніпропетровській області. До пізнього етапу відносять поселення Михайлівка-III і верхній горизонт поселення в Скелі-Каменоломні. На пізньому етапі виділяють п'ять груп племен: донецька, нижньодніпровська, середньодніпровська, приазовсько-кримська і південнобузька. Населення ямної культури жило в наземних будинках із кам'яним фундаментом, користувалося крем'яними (ножі, скребки, наконечники стріл і списів), кістяними (проколки, гарпуни, молотки) і бронзовими (ножі, шила) знаряддями. Глиняний посуд ліпний, з опуклим дном (горщики, амфори, черпаки тощо), прикрашений заглибинами від зубцюватого штампа й мотузки.

Творці ямної культури займалися скотарством (велика й дрібна рогата худоба, свині, коні), землеробством, про що свідчать знахідки рогових мотик, кам'яних зернотерок, крем'яних серпів. Значну роль відігравали полювання й рибальство. Знахідки залишків дерев'яних коліс в кургані Сторожова Могила й в інших свідчать про використання населенням ямної культури колісного транспорту.

ЗРУБНА КУЛЬТУРА

Зрубна культура — археологічна культура розвинутого бронзового віку (друга половина 2 — початок 1 тис. до н. е.), розповсюджена в степовій і лісостеповій зонах України й Росії. Представлена поселеннями, курганными могильниками, скарбами металевих виробів, а також ливарних форм й інструментів металообробки. Виділена В. Городцовим у 1901 р. Названа за характерними брускованими спорудами в могилах. Зрубна культура формувалася у Волзько-Уральському межиріччі на основі місцевого варіанта ямної культури. Поширення зрубної культури привело до встановлення в цей період культурної однорідності від Уралу на сході до Дніпра на заході, від ріки Ками і правих притоків ріки Оки на півночі до Азово-Чорноморських степів на півдні. Поселення зрубної культури розташовувалися на берегах рік, на пізньому етапі іноді зміцнювалися валами й ровами. Житла — напівземлянки або наземні (із колод або кам'яні). Поховання в індивідуальних могилах під курганами. Більшість знахідок складає глиняний посуд.

ЧОРНОЛІСЬКА КУЛЬТУРА

Чорноліська культура — археологічна культура перехідного періоду від бронзового до раннього залізного віку (XI—VIII ст. до н. е.). Поширена була в лісостеповій смузі Правобережної України між Дніпром і Дністром, а також у басейні р. Ворскли на Лівобережжі. Назву одержала від городища в Чорному лісі біля верхів'я ріки Інгулець (Кіровоградська область), відкритого й дослідженого в 1949 р.

Представлена невеликими городищами (Суботівське, Григорівське, Тясминське тощо), поселеннями (Велика Андрусівка) з похованнями за обрядом трупопалення, рідше — трупопокладення. Городища розташовувалися на високих берегах, були оточені валами з дерев'яними зрубами. Житла наземні й укопані в землю. Посуд ліпний, представлений тюльпаноподібними горщиками з наліпними валиками, мисками, черпаками з лощеною темною поверхнею. Орнамент — заглиблені відрізки ліній. Знаряддя — кам'яні й бронзові сокири, крем'яні вставки до серпів, кістяні деталі вудил, шила. Частина зброї представлена бронзовими мечами й кинджалами, наконечниками списів. Знайдено різні прикраси. Чорноліська культура пройшла два етапи розвитку: *ранній* (суботівський, 1050—900 рр. до н. е.) і *пізній* (900—725 рр. до н. е.). На пізньому етапі почали споруджувати городища.

ДАВНІ НАРОДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

КІМЕРІЙЦІ

Кімерійці — перший історично зафіксований народ на території сучасної України. Уривчасті відомості про них ми знаходимо в поемі Гомера «Одіссея», в «Історії» Геродота, «Географії» Страбона і в асирійських клинописних джерелах. З X по VII ст. до н. е. іраномовні кочові племена кімерійців займали велику степову територію між Доном і Дністром, а також Кримський і Таманський півострови. Кочівництво забезпечувало їх верховими кінями й продуктами харчування. Завдяки своїм тісним контактам із кавказькими металургійними центрами кімерійці першими серед племен України опанували технологію виготовлення заліза спочатку тигельним, а потім і сиродутним способом — за допомогою горна.

Володіючи сильною кіннотою, залізними мечами і стрілами із залізними наконечниками, цей народ робив сильний тиск на осіле землеробське населення українського Лісостепу. Щоб захистити себе від кімерійців, носії так званої чорноліської археологічної культури, що проживали в межириччях Дніпра й Дністра, змушені були будувати добре укріплені городища. У VII ст. до н. е. кімерійці пішли з території України (достовірних свідчень про те, що сталося з цим народом, не збереглося). На зміну їм із сходу прийшли племена скіфів.

СКІФИ

Скіфи (сколоти) — кочові іраномовні племена, що жили в VII—III ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я. Про скіфів збереглися відомості в асирійських (VII—VI ст. до н. е.) і грецьких (V—IV ст. до н. е. — Гіппократ, Страбон, Есхіл, Аристофан та інші) писемних джерелах. Грецький історик Геродот присвятив скіфам четверту книгу своєї «Історії», у якій описав їхню територію, заняття, побут, звичаї, релігію й похід проти них перського царя Дарія I. Скіфи прийшли в Північне Причорномор'я зі сходу. У V—IV ст. до н. е. під вплив скіфів потрапили землі лісостепової смуги Лівобережної і Правобережної України, а також землі на захід від Дністра — так звана Велика Скіфія (географічно-етнографічна назва території, на яку поширилася скіфська матеріальна й духовна культура, а також значною мірою військовий вплив). Населення Великої Скіфії не було однорідним. Крім декількох власне скіфських племінних об'єднань (кочові скіфи, царські скіфи), тут жили місцеві племена, що потрапили в залежність від скіфів і увібрали ряд елементів скіфського етносу.

Це, насамперед, скіфи-орачі, що жили між Дністром і Дніпром, скіфи-хлібороби в низов'ях Дніпра та інші. У V—IV ст. до н. е. скіфи досягли значної військової й економічної могутності, підтримували активні зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я, здійснювали військові походи на сусідні й віддалені землі. Скіфські військово-племінні об'єднання являли собою ранній етап кочівницької державності, що досягла вершини свого розвитку в середині IV ст. до н. е. за царя Атея. Після появи сарматів між Доном і Дніпром, а згодом на заході від Дніпра скіфська державність, що трималася на військовій силі, занепадала. Безпосереднім продовженням Великої Скіфії було Скіфське царство в Криму, що проіснувало до III ст. н. е. Крім того, існувала так звана Мала Скіфія на території Молдови й Румунії. Ці державні утворення знаходилися під значним впливом античної цивілізації Північного Причорномор'я і являли собою європейські елліністичні держави.

Скіфи залишили багату й різноманітну культуру. Це, насамперед, численні кургани (їх нараховувалося кілька сотень) військово-племінної верхівки. Курганні поховання розкривають картину глибокого майнового розшарування скіфського суспільства, зв'язку кочової верхівки з античною цивілізацією, стан військової справи в скіфів, релігійні вірування. Перебування скіфів у степах Північного Причорномор'я сприяло поширенню скіфської матеріальної й духовної культури серед осілих землеробських племен.

ТАВРИ

Таври (від грецьк. *tauros* — бик) — автохтонне населення Криму. Від них утворилися назви Кримського півострова Таврида, Таврика, Таврія. Дослідники простежують зв'язок таврів з культурою населення Криму й Подніпров'я епохи кам'яного й бронзового віків. Відомості про таврів містяться в здобутках давньогрецьких, римських, візантійських письменників і вчених із V ст. до н. е. до X ст. н. е. Одним з перших про таврів написав давньогрецький історик Геродот.

САРМАТИ

Сармати (савромати) — давньогрецька назва групи кочових іраномовних племен, що жили в VI—V ст. до н. е. у степах Поволжя, Уралу й Казахстану, а в III ст. до н. е. — IV ст. н. е. — на території степової смуги України і, частково, на території Румунії. За даними Геродота, сармати були союзниками скіфів під час скіфо-перської війни наприкінці VI ст. до н. е. Вони поділялися на кілька територіально-племінних груп: аорсів (на схід від Дону), сираків (Прикубання), роксоланів і ала-

нів (у Північному Причорномор'ї). Територію проживання сарматів зазвичай поділяють на Азіатську Сарматію (на схід від Дону) і Європейську Сарматію.

Дослідники поділяють історію сарматів на 4 етапи: савроматський (VI—IV ст. до н. е.), ранньосарматський, або прохорівський (III—II ст. до н. е.), середньосарматський (I ст. до н. е. — II ст. н. е.), пізньосарматський (середина II—IV ст.). Традиційна сарматська культура відома в основному за похованнями. Поруч з небіжчиками в похованнях знаходять кістки овець, мечі із серпоподібним або кільцеподібним лезом, бронзові фібули й дзеркала, ліпний і гончарний посуд. Могилики нараховують до сотні поховань (Усть-Кам'янка). Знахідки, що належать до сарматської культури Північного Причорномор'я, мають деякі відмінності: це золоті, срібні й бронзові прикраси в поліхромному стилі, бронзові казани із зооморфними ручками; часто зустрічається привізний глиняний і скляний посуд. Багате сарматське поховання досліджене під курганом Соколова Могила біля села Ковалівка Миколаївської області. Основою господарської діяльності сарматів були різні види скотарства. Важливу роль відігравали промисли, ремесла, торгівля із сусідами. У соціальному житті панувала військово-племінна верхівка, частими були війни.

Згідно з даними античних авторів, своїм зовнішнім виглядом і способом життя сармати нагадували скіфів-кочівників. Основними продуктами їхнього харчування були м'ясо, молоко й сир. Як й інші кочівники, вони жили в наметах, що стояли на дво- і чотириколісних візках. Сарматська кіннота довгий час не знала собі рівних у Євразійському степу. Закована в залізну зброю, озброєна довгими списами й мечами, вона наступала замкнутим клином, проти якого не могло встояти жодне військо.

У сарматському суспільстві досить помітними були пережитки матриархату. Очевидці повідомляють, що сарматські жінки нагадували легендарних амазонок: вони полювали верхи, воювали нарівні з чоловіками, вдягалися, як чоловіки, і не одружувалися доти, поки не вбивали хоча б одного ворога.

У середині III ст. військова могутність сарматів на території Правобережної України була істотно ослаблена готами, а в IV ст. вони були розгромлені й частково асимільовані гунами.

АНТИЧНІ МІСТА В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

Античні міста Північного Причорномор'я — міста, що виникли в ході грецької колонізації на північному березі Чорного моря в VI—V ст. до н. е. Наприкінці VII ст. до н. е. на північних берегах Чорного моря виникли грецькі торговельні пункти — *емпорії*. У VI і V ст. до

н. е. Північне Причорномор'я входило до сфери колонізації греків, яких приваблювали ці родючі землі, достаток риби в гирлах рік, можливість вести широку торгівлю з племенами північночорноморських степів — скіфами, синдами, меотами тощо. У VI ст. до н. е. на північному березі Чорного моря виникли грецькі міста, засновані переселенцями з Іонії, Малої Азії і з островів Егейського моря: Тира, Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Німфей, Кімерик, Тиритака, Мирмекій, Фармагорія, Гермонаса, Кепа та інші. У 422 р. до н. е. виник Херсонес, у III ст. до н. е. — Танаїс.

Античні міста Північного Причорномор'я жили самостійним життям, зберігаючи зі своїми метрополіями торговельні й культурні зв'язки. Велику роль у їхньому економічному житті відігравала торгівля з містами Греції і Малої Азії і з племенами північночорноморських степів. Сюди ввозили з басейну Егейського моря вино, оливну олію, металеві вироби, мармур, кераміку, дорогі тканини тощо і вивозили хліб, худобу, шкури, солону рибу, рабів. Важливу роль у їхньому господарстві відігравали промисли, ремесло, землеробство й скотарство.

За соціальним і політичним устроєм усі античні міста Північного Причорномор'я спочатку були рабовласницькими полісами. Деякі міста, розташовані навколо Керченської протоки, уже в 480 р. до н. е. об'єдналися навколо Пантікапея в єдине Боспорське царство. Античні міста Північного Причорномор'я досягли розквіту в IV ст. до н. е., коли вони були найважливішими постачальниками хліба й інших продуктів споживання для багатьох міст Греції і Малої Азії. Античні міста Північного Причорномор'я (особливо боспорські й Ольвія) мали тісний контакт із місцевими племенами. Вони здійснювали економічний і культурний вплив на місцеві племена, сприяли розкладанню в них родового ладу, розвитку майнової диференціації й визріванню класових відносин.

У III ст. до н. е. міста Північного Причорномор'я відчували значні економічні труднощі, пов'язані з ослабленням торговельних зв'язків із Грецією і з ускладненням обстановки в Північному Причорномор'ї. Скіфи, яких тіснили сармати, почали натискати на міста узбережжя. У II ст. до н. е. скіфський цар Скілур підкорив ослаблену Ольвію. Його син Палак відняв у Херсонеса його володіння. Херсонесці звернулися по допомогу до понтійського царя Митридата VI Євпатора, і місто потрапило під його владу. Наприкінці II ст. до н. е. на Боспорі спалахнуло повстання під проводом Савмака. Після придушення повстання царськими військами Митридат VI Євпатор став царем Боспору. Під його владу потрапила й Ольвія. Таким чином, Митридат оволодів античними містами Північного Причорномор'я. У боротьбі з Римом (89—63 рр. до н. е.) Північне Причорномор'я ви-

користувалося ним як база для постачання його армій і джерело поповнення його військ. Після загибелі Митридата VI на Боспорі тривала запекла боротьба за престол, у яку втручалися римляни й вожді племен, які оточували Боспор. Боспорські міста занепали. У перших століттях н. е. міста Північного Причорномор'я знову пережили період підйому. Однак Ольвія, відновлена після зруйнування її готами в середині I ст. до н. е., не досягла колишнього рівня розвитку. У другій половині I ст. до н. е. вона підкорялася скіфським царям, у II ст. н. е. потрапила під владу Римської імперії. Херсонес залежав то від Боспорської держави, то від Римської імперії.

У перших століттях нашої ери в економічному, політичному і культурному житті античних міст Північного Причорномор'я все більшу роль відіграють негрецькі, здебільшого сарматські, елементи. У середині III ст. н. е. античні міста Північного Причорномор'я зазнали руйнівної навали готів. Ольвія була повністю зруйнована. На Боспорі готи і союзні їм племена тимчасово захопили владу і зробили його базою для своїх піратських набігів на узбережжя Чорного й Егейського морів. Більш успішно протистояв готам Херсонес, який, очевидно, наприкінці III ст. н. е. увійшов до складу Римської імперії. У середині III ст. почався швидкий занепад Боспорської держави, різко упала торгівля, скоротилося ремесло, відбувалася натуралізація господарства, у першій третині III ст. припинилося карбування монет. Наприкінці IV ст. на Північне Причорномор'я обрушилися спустошливі завойовницькі походи гунів, які довершили занепад античних міст.

ЕТНОГЕНЕЗ І РОЗСЕЛЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

На думку багатьох дослідників, слов'янські племена з'явилися на території України в перші століття нашої ери, хоча археологічно їхню культуру простежуються приблизно з V ст. Спроби ряду вчених-славістів інтерпретувати більш ранні археологічні пам'ятки як слов'янські — не більше ніж гіпотези, вони не мають надійних доказів.

Перші письмові повідомлення про слов'янські племена ми знаходимо в роботах римських авторів I—II ст. (Пліній Старший, Тацит, Птоломей), в яких слов'яни фігурують під іменем венетів. Найбільш докладно рання історія слов'ян викладена у творах візантійських хроністів Йордана й Прокопія Кесарійського. За даними Йордана, у VI ст. слов'яни вже поділялися на три гілки: 1) *венети*, що жили в басейні Вісли; 2) *анти*, що жили в Подніпров'ї; 3) *склавини*, що жили в Подунав'ї.

Ще на початку XX ст. відомий чеський славіст Л. Нідерле висловив припущення, що прабатьківщина слов'ян знаходилася десь між Віслою й Дніпром, південніше Прип'яті. Сучасні дослідники значно розширили ареал раннього поширення слов'ян; на їхню думку, він простягався від Дніпра на сході до Одеру на заході. З території на північ від Карпат слов'яни мігрували в долини рік Влтава і Ваг, потім відтіля рушили на північ, униз за течією Ельби. Слов'янізація зачепила все прибалтійське Примор'я. З України і з південних схилів Карпат бере свій початок велике переселення слов'ян на Балкани. Колонізація північно-східної Європи здійснювалася зі східної частини земель пражко-корчацької археологічної культури і з території північної Польщі. З межиріччя Вісли і Німану слов'яни прийшли на північ Білорусії і на Валдайську височину, а відтіля — на територію майбутніх Новгородської й Псковської земель.

АНТИ

Анти (від грецьк. *antai*) — назва східнослов'янських племен у IV—VII ст., що застосовувалася візантійськими письменниками VI—VII ст. Уперше зустрічається в керченському написі III ст. н. е. Основні відомості з історії антив містяться в працях письменників VI—VII ст. (Прокопія, Йордана, Агафія, Менандра, Феофілакта тощо). Анти займали зону лісостепу між Дністром і Дніпром та на схід від Дніпра. Вони знали орне землеробство, осіле скотарство, що відокремлювалося вже від сільського господарства, ремесло, видобуток і обробку заліза, високорозвинене гончарство, ювелірне ремесло, обробку каменю, кістки, ткацтво тощо. На думку деяких дослідників, в антив існувала внутрішня торгівля, пов'язана з розвитком ремесла, і зовнішня (зокрема з Римом); виник грошовий обіг, для якого могли бути використані срібні римські монети.

Для антського суспільства була характерною сільська громада. Археологам відомі залишки великих поселень антив, що склалися з ряду окремих домогосподарств, ремісничих майстерень. Майнове розшарування в антив простежується за численними скарбами монет і дорогоцінних речей. Великого розвитку досягло рабовласництво. Візантійські історики пишуть про десятки тисяч військовополонених, що захоплювалися антами з метою перетворення їх на рабів, але форма рабської залежності в антив була м'якшою, ніж у Візантії. У III—IV ст. в антив створюється держава. У писемних джерелах VI—VII ст. згадуються політичні діячі антив: царі — Бож, Ардагаст, Пирагаст; вельможі — Ідарій, Келагаст; полководці — Хільбудій, Доброгаст; дипломат Межамир й інші.

ПОЛЯНИ

Поляни (поли) — назва слов'янського племені, що оселилося в епоху розселення східних слов'ян уздовж течії Дніпра, на його правому березі.

Зважаючи на відомості з літописів і новітні археологічні дослідження, територія землі полян перед християнською епохою обмежувалася течією річок Дніпра, Росі й Ірпеня; на північному сході вона прилягала до Древлянської землі, на заході — до південних поселень дреговичів, на південному заході — до тиверців, на півдні — до уличів. Називаючи слов'ян, що тут оселилися, полянами, літописець додає: «занеже в поле седяху». Поляни різко відрізнялися від сусідніх слов'янських племен і за моральними рисами, і за формами громадського побуту: «Поляни до своїх батьків звичаї мали тихі й лагідні, і стид до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх... шлюбні звичаї мали», тоді як древляни, радимичі й в'ятичі жили в лісах, як звірі, і шлюбів у них не було.

Історія застає полян уже на досить пізньому щаблі політичного розвитку: суспільний лад складається з двох елементів — общинного й князівсько-дружинного, причому перший значною мірою подавлений останнім. При звичайних і найдавніших заняттях слов'ян — полюванні, рибальстві й бортництві — у полян, більше ніж в інших слов'ян, були поширені скотарство, землеробство, деревообробка і торгівля. Остання була досить активною не тільки зі слов'янськими сусідами, але й з іноземцями на Заході й Сході: за монетними скарбами видно, що торгівля зі Сходом почалася ще у VIII ст. — припинилася ж під час уособиць удільних князів. Спочатку, близько середини VIII ст., поляни, які платили данину хазарам, завдяки культурній і економічній перевазі з оборонного положення щодо сусідів незабаром перейшли в наступальне; древляни, дреговичі, жителі півночі та інші до кінця IX ст. були вже під владою полян. У них раніше інших прижилося й християнство. Центром Полянської землі був Київ; інші її населені пункти — Вишгород, Білгород, Звенигород, Трипіль, Василів тощо.

Земля полян, з містом Києвом, зробилася центром володінь Рюриковичів з 882 р. Восстання в літописі ім'я полян згадується під 944 р., із нагоди походу Ігоря на греків, і замінюється, ймовірно вже наприкінці X ст., ім'ям *русь (рось)* і *кияни*.

ДРЕВЛЯНИ

Древляни — слов'янський племінний союз, що мешкав уздовж

Прип'яті, Горині, Случі й Тетерева. Ім'я *древляни*, як пояснює літописець, дане їм тому, що вони жили в лісах. Описуючи характер древлян, літописець виставляє їх народом украй грубим («живуть по-скотськи, убивають один одного, їдять все нечисте, і шлюб у них не буває, але умикають біля води дівци»). Ані археологічні розкопки, ані дані, що містяться в самому літописі, не підтверджують такої характеристики. Міцно усталений обряд поховання свідчить про існування певних релігійних уявлень про загробне життя; відсутність зброї в могилах свідчить про мирний характер племені; знахідки серпів, черепків і посуду, залізних виробів, залишків тканин і шкур указують на існування в древлян хліборобства, гончарського, ковальського, ткацького і шкіряного промислів; безліч кісток домашніх тварин і шпори вказують на скотарство і конярство; безліч виробів зі срібла, бронзи, скла і сердолику іноземного походження, свідчать про існування торгівлі, а відсутність монет дає привід вважати, що торгівля була мінова.

З літописної розповіді про помсту Ольги видно, що в древлян у X ст. були міста, князі й стани. За даними літопису, за давніх часів древляни пригноблювали своїх сусідів полян; але вже Олег підкорив їх Києву і наклав на них данину. У числі племен, підлеглих Олегові, які брали участь у його поході на греків, згадуються і древляни; але вони скорилися не без завзятої боротьби. Після смерті Олега вони здійснили спробу звільнитися; Ігор переміг їх і наклав ще більшу данину; не задовольняючись і цією даниною, він пішов у Древлянську землю за новими поборами; древляни обурилися й убили його. Удові Ігоря, Ользі, літопис приписує остаточне підкорення древлян. Святослав Ігорович посадив у Древлянській землі свого сина Олега. Володимир Святославович, роздаючи волості своїм синам, посадив у Древлянській землі Святослава, що був убитий Святополком Окаяним. З часу Ярослава Древлянська земля входить до складу Київського князівства. Політичним центром древлян в епоху їхньої самостійності було місто Іскоростень.

СІВЕРЯНИ

Сіверяни — група східнослов'янських племен, що заселяла наприкінці I тис. н. е. поріччя Десни, Сейму і Суду. Східна і південна границі розселення жителів півночі, що лежали на окраїнах степів, зайнятих кочівниками, не були постійними, часом вони досягали верхів'їв Сіверського Дінця. У VIII — початку IX ст. жителі півночі платили данину хазарам. Наприкінці IX ст. разом з полянами ввійшли до складу Київської Русі. У 907 р. жителі півночі брали участь

у поході Олега на Візантію. Востаннє жителі півночі згадуються в літописі під 1024 р. Центрами жителів півночі були Чернігів, Курськ, Новгород-Сіверський тощо. Відомі залишки численних сільських поселень жителів півночі VIII—X ст. і кургани, що містять залишки трупоспалень. Жителі півночі займалися орним землеробством, скотарством, різними ремеслами.

ДУЛІБИ (ВОЛИНЯНИ)

Дуліби — східнослов'янське племінне об'єднання на території Західної Волині. За літописом, у VII ст. дуліби важко постраждали від навали аварів; у 907 р. їхня дружина брала участь у поході Олега на Царгород. Дуліби та їхній «цар» згадуються в арабського географа аль-Масуді. У X ст. об'єднання дулібів, очевидно, розпалося, і вони ввійшли до складу Київської Русі під іменем *волинян* і *бужан*.

БУЖАНИ

Бужани — одне з давньоруських племен (союзів племен), що передували створенню єдиної Київської Русі. Згадуються в «Повісті минулих літ». Локалізувалися уздовж Бугу (імовірно, Південного), відкіля одержали назву. За даними Баварського аноніма (X ст.), мали 230 «міст» (замків). Деякі дослідники вважають, що бужани і волиняни раніше називалися дулібами. Після включення до складу Київської Русі в X ст. бужани втратили незалежність і більше не згадувалися в джерелах.

КИЙ, ЩЕК І ХОРИВ

Кий, Щек і Хорив — за переказами, що відбилися в давньоруських літописах XI—XII ст., князі в племінному об'єднанні полян, засновники трьох поселень, що пізніше заснували місто Київ. Існування на території Києва декількох поселень, які до IX—X ст. злилися в одне місто, підтверджується археологічними даними. Збереглися перекази про полянського князя Кия, що був з пошаною прийнятий у Константинополі імператором і заснував місто на Дунаю.

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ (IX—XII ст.)

РЮРИК, СИНЕУС, ТРУВОР

Рюрик, Синеус, Трувор — за давньоруськими літописними переказами три брати-конунги, проводирі варязьких дружин, нібито покликані «через море» новгородськими слов'янами з метою припинення міжусобиць у Новгороді, які заснували Давньоруську державу. Відповідно до цієї версії, Рюрик сів у Новгороді, Синеус — у Білоозері, Трувор — в Ізборську. Швидка смерть середнього й молодшого братів зробила Рюрика повновладним правителем Новгородської землі. Деякі вчені ототожнюють його з датським конунгом Рериком Ютландським, що здійснював на чолі дружини вікінгів набіги на країни Західної Європи (до 860 р.).

Існує думка, що Синеуса й Трувора не існувало, а звістка про них — результат неправильного прочитання руським літописцем іноземного тексту, який повідомляє, що Рюрик прийшов у землю слов'ян із своїм будинком («сине-хус») і вірною дружиною («тру-воринг»). Рюрик правив спочатку в Ладозі. Він не був покликаний «через море», а захопив у 862 р. владу в Новгороді, скориставшись внутрішніми міжусобицями. Це викликало повстання проти варягів на чолі з Вадимом Хоробрим.

Рюрик стратив Вадима й його «радників», інші новгородці втекли до Києва. Легенда про «покликання» варягів, що склалася в Новгороді або Ладозі в XI ст., була використана при редагуванні «Повісті минулих літ» на початку XII ст. для пояснення походження й прославлення правлячої давньоруської князівської династії, засновником якої почали вважати Рюрика. Ця версія лягла в основу норманської теорії.

ТЕОРІЇ ВИНИКНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

НОРМАНСЬКА (ВАРЯЗЬКА) ТЕОРІЯ

Історично першою теорією, що пояснює феномен виникнення держави в східних слов'ян, була так звана норманська теорія. Її «хресними батьками» були німецькі вчені Г. З. Байер (1694—1738 рр.) і

Г. Ф. Міллер (1705—1783 рр.), які стверджували, що Давньоруську державу заснували вихідці зі Скандинавії — нормани, яких на Русі називали варягами. При цьому вчені посилалися на дані найдавнішого руського літопису — «Повісті минулих літ» (далі — ПМЛ) ченця Нестора, в якій під 862 р. дійсно вміщений міф про покликання варягів у землі чуді, словен, кривичів і весі. Від варягів, згідно з ПМЛ, утворилася також назва *русь*.

«Пішли вони (чудь, словене, кривичі й весь) за море до варягів, до русі, — повідомляє Нестор-літописець. — Тому що так іменовали тих варягів — русь... Мовили русі чудь, словене, кривичі й весь: «Земля наша велика й щедра, а порядку в ній немає. Ідїть-но княжити й володіти нами».

І вибралися три брати з родами своїми, й із собою усю взяли русь. І прийшли вони спершу до словенів, і поставили місто Ладогу. І сів у Ладозі найстарший Рюрик, а другий, Синеус, — на Білому озері, а третій, Трувор, — в Ізборську. І від тих варягів одержала назву Російська земля».

Потім літописець знайомить нас з генеалогічною легендою про спадкоємців Рюрика. Після смерті «батька-засновника», говорить він, влада перейшла до його родича Олега, який у 882 р. обманом захопив Київ і об'єднав північну й південну Русь в одну державу зі столицею в Києві. Коли Олег «прийняв смерть від коня свого» (912 р.), князем став Ігор, названий літописцем сином Рюрика. А коли Ігор був убитий древлянами (945 р.), правити стала його вдова Ольга. Як бачимо, усі перші правителі Русі носять варязькі імена.

Основні аргументи норманістів

1. Русь одержала свою назву від фінського слова *ruotsi*, яким у середині IX ст. називали шведів.

2. Найдавніший літопис включає русів до числа інших варязьких народів — шведів, урманів (норвежців), англів і готів.

3. Більшість імен руських послів, зафіксованих у договорах із Візантією (911 р., 944 р.), мають явно скандинавське походження (Карл, Інегельд, Фарлоф, Веремуд).

4. Усі перші правителі Русі носять скандинавські імена (Рюрик, Олег, Ігор, Ольга).

5. У західноєвропейських «Бертинських анналах» відзначено, що близько 839 р. візантійський імператор відправив посольство до франкського імператора Людовіка I Благочестивого, у складі якого знаходилися представники «народу Рос»; Людовік вирішив, що ці «роси» були шведами.

6. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй книзі «Про управління імперією» (близько 950 р.) наводить як слов'янські,

так і руські назви дніпровських порогів. Більшість руських назв — явно старонорманського походження.

7. Ісламські географи й мандрівники IX—X ст. завжди чітко відокремлювали русів від сакаліба (слов'ян).

Серед провідних українських істориків «старої школи» на позиціях норманізму твердо стояв Д. Дорошенко. На його думку, прибульці-варяги відіграли «роль в'язі, роль цементу», що скріпило в одне ціле розрізнені руські племена, що об'єднало їх «в одну політичну систему, в одну державу».

СЛОВ'ЯНСЬКА (АВТОХТОННА) ТЕОРІЯ

Відомі українські історики «старої школи» — М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій — дотримувалися слов'янської теорії походження Русі й міцно стояли на позиціях антинорманізму. Родоначальником слов'янської (або автохтонної, антинорманської) теорії походження Давньоруської держави був російський учений М. Ломоносов (1711—1762 рр.). У варязькій версії він убачав блюзнірський натяк на «ущербність» слов'ян, на їхню нездатність самостійно організувати на своїх землях державу.

Основні аргументи антинорманістів

1. Назва *Русь* етимологічно пов'язана не з Великим Новгородом або Ладогою на півночі, а з Україною (Середнім Подніпров'ям). Топонімічним доказом цього твердження є наявність у цьому районі рік із назвами Рось, Русява, Роставиця. Крім того, у сирійській «Церковній історії» Псевдо-Захарії Ритора (555 р.) задовго до приходу норманів у Східну Європу згадується народ *hros* або русь, що жив південніше Києва (насправді, як довів професор О. Прицак, слово *hros* є перекручуванням грецького *heros* — герой; у сирійському джерелі воно стосувалося міфічних амазонок).

2. У Скандинавії не жили племена або народ із назвою *русь*; про них немає згадок у скандинавських сагах.

3. Норманські імена візантійських послів до імператора франків (839 р.) і руських послів до Візантії (911 р.) зовсім не доводять, що руси були шведами. Нормани-дипломати всього-на-всього представляли слов'яно-руських князів.

4. Ісламський письменник Ібн-Хордадбег, що писав між 840 і 880 роками, однозначно називає русів слов'янським племенем.

5. Археологічний матеріал із Східної Європи дає дуже мало речей варязького походження.

6. Нормани не могли «експортувати» ідею державності й державні структури у Східну Європу, тому що в самій Скандинавії за тієї епохи ще не завершився процес розкладання первіснообщинних відносин і були відсутні більш досконалі політичні інститути, ніж у східних слов'ян.

На думку академіка Б. Рибаківа, норманізм виник тоді, «коли й німецька, й російська науки знаходилися ще в дитячому стані, коли в істориків були досить туманні уявлення про складний багатівіковий процес народження державності. Ні система слов'янського господарства, ні тривала еволюція соціальних відносин не були відомі вченим. «Експорт» державності з іншої країни, здійснений двома-трьома войовничими загонами, здавався тоді природною формою народження держави».

У «Повісті минулих літ» процес народження держави стиснутий до декількох десятиліть IX ст., а тисячоріччя створення передумов такого народження вмістилося в термін життя одного героя — фундатора держави. Пояснюється це міфологічним мисленням літописця і середньовічною звичкою заміняти ціле його частиною, його символом (наприклад, у малюнках місто підмінювалося зображенням однієї вежі, а військо — одним вершником). Держава, у цьому випадку, була підмінена символічною особистістю князя Олега.

КОМПРОМІСНА (СЛОВ'ЯНО-ВАРЯЗЬКА) ТЕОРІЯ

Одним із перших спроб зв'язати норманську теорію з уявленнями антинорманістів про місцеві, слов'янські корені Давньоруської держави здійснив відомий російський історик В. Ключевський. Найбільш ранньою місцевою політичною формою, що утворилася на Русі приблизно в середині IX ст., він вважав «городову область, тобто торговельний округ, керований укріпленим містом, що разом із тим служив і промисловим (ремісничим) осередком для цього округу». Другою місцевою політичною формою, на його думку, стали «варязькі князівства». З об'єднання князівств і городових областей, що зберегли самостійність, вийшла третя політична форма — велике князівство Київське, що зробилося «зерном того союзу слов'янських і сусідніх із ними фінських племен, яке можна визнати первісною формою Руської держави».

Подібної компромісної точки зору додержувалися також українські історики О. Єфименко й І. Крип'якевич.

ТЕОРІЯ О. ПРИЦАКА

На думку професора Гарвардського університету (США) О. Прицака, автора шеститомного дослідження «Походження Русі», Давньоруська держава не була заснована ні варягами, ні слов'янами. Вона являла собою поліетнічний і багатомовний торговельний союз, що в процесі встановлення свого контролю над торговельними шляхами між Балтійським, Середземним і Каспійським морями створив у Східній Європі політичне об'єднання під назвою *Русь*. Іншими словами, Руссю споконвічно іменувалася не етнічна спільність (не плем'я або народ), а особлива рухлива соціальна група (корпорація), що складалася з професійних воїнів-купців. Синтез корпорації морських і річкових кочівників (вікінгів, варягів) із степовими кочівниками (хазарами) сприяв, на думку Прицака, появі в IX—X ст. Волзько-Руського каганату.

Проти концепції О. Прицака виступило багато сучасних українських істориків. Одним із головних опонентів американського професора став, зокрема, академік П. Толочко. До найбільш слабких аргументів О. Прицака він зарахував його тезу про «експорт» державності в слов'янські землі із сусідніх країн (тільки не іншим народом, як це було в норманістів, а міфічним багатонаціональним торговельним союзом), а також твердження про те, що начебто Київ споконвічно був хазарським містом.

ПЕРШІ КНЯЗІ

АСКОЛЬД І ДІР

Аскольд (Оскольд) і Дір — київські князі другої половини IX ст. За одними даними, вони були нащадками князя Кия, за іншими — дружинниками Рюрика. У 860 р. вони очолювали київську дружину під час походу на Константинополь (у період правління імператора Михайла III). У багатьох джерелах згадується про хрещення Аскольда й Діра, а також частини населення Київської держави.

У 867 р. візантійським імператором Василем I і константинопольським патріархом Ігнатієм (можливо, імператором Михайлом III і патріархом Фотієм) на Русь були відправлені для місіонерської діяльності єпископ і священник, що створили там єпархію. Костянтин VII Багрянородний повідомляє про укладання у 873—74 рр. (за іншими даними — у 875 р.) договорів між Візантією і Київською Рус-

сю. Є відомості, що Аскольд і Дір вели боротьбу проти печенігів, дунайських болгар, уличів і древлян. За даними «Повісті минулих літ», обидва князі були убиті близько 882 р. у Києві Олегом, що обвинуватив їх в узурпації влади. Якщо вірити легенді, Аскольд був похований на Угорській горі («Аскольдова могила»), а Дір — за церквою Орини (Ірини) у Києві.

КНЯЗЬ ОЛЕГ

Олег (рік народження невідомий — помер, згідно з Лаврентіївським літописом, у 912 р., з Новгородським першим літописом — у 922 р.) — проводир варягів, київський князь. З 879 р. княжив у Новгороді, де, за літописними даними, був вихователем і правителем-регентом при малолітньому сині Рюрика — Ігорі. У 882 р. Олег разом з великою дружиною підкорив Смоленськ і Любеч, а потім, убивши київських князів Аскольда й Діра, захопив і Київ. У 883—885 рр. Олег підкорив древлян, жителів півночі, радимичів й інші слов'янські племена. Успішно воював проти хазар. У 911 р., якщо вірити «Повісті минулих літ», здійснив вдалий похід проти Візантії. Узяв у візантійського імператора велику контрибуцію (48 тис. гривень золотом) і уклав 2 вересня 911 р. вигідний для Русі торговельний і політичний договір з Візантійською імперією. Цей договір складався з 15 статей і передбачав установлення дружніх зв'язків між обома державами і безмитну торгівлю з Візантією; руські купці мали право жити в пригороді Константинополя протягом 6 місяців; виходити в місто групами не більше 50 чоловік без зброї й у супроводі візантійських чиновників; русичі одержували право служити в імператорському війську; визначався порядок викупу полонених тощо.

КНЯЗЬ ІГОР

Ігор, або Ингвар (рік народження невідомий — 945) — великий князь київський (913—945 рр.). Як пишеться у «Повісті минулих літ», він був нащадком Рюрика (сином або онуком) і з цієї причини може вважатися засновником династії Рюриковичів. Продовжував політику свого попередника князя Олега, спрямовану на зміцнення Київської держави. Підкорив племена древлян, уличів й інших, що відокремилися від Києва на початку його князювання.

За Ігоря відбулися перші напади на Русь печенігів (у 915 і 920 рр.), з якими була укладена мирна угода. У 941 р. Ігор здійснив похід проти Візантії, під час якого флот русів був знищений за допомогою

так званого «грецького вогню». У 944 р. відбувся другий похід Ігоря на Візантійську імперію, що завершився укладанням у 945 р. договору між Київською державою й Візантією. За умовами договору київський князь зобов'язався не нападати на володіння Візантії в Криму (Корсунь); не тримати військових гарнізонів у гирлі Дніпра; Київська держава й Візантійська імперія зобов'язувалися надавати одна одній у разі потреби військову допомогу; обговорювалися правила торгівлі й обміну посольствами тощо.

На думку деяких українських істориків, у 913 р. і 943 р. Ігор здійснив два походи на Кавказ, що дозволили київським купцям торгувати на Сході. Загинув під час повстання древлян у 945 р.

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Ольга (християнське ім'я — Олена; рік народження невідомий — 969) — велика княгиня київська (945—957 рр.), дружина князя Ігоря. Керувала Київською державою в пору неповноліття свого сина Святослава Ігоровича. Ольга жорстоко розправилася з древлянами, які під час повстання 945 р. вбили її чоловіка, князя Ігоря. Підтримувала політичні й торговельні зв'язки з Візантією. У 957 р. їздила в Константинополь, де прийняла християнство (за іншими даними, це трапилося в 955 р. у Києві). Ольга налагодила політичні зв'язки з німецьким королем Оттоном I. Переконала Святослава не здійснювати після її смерті язичеської тризни. Канонізована православною церквою.

КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ

Святослав Ігорович (Хоробрий; близько 939—972 або 973) — великий князь київський (945—972 рр.), полководець. Син князя Ігоря й княгині Ольги. При Святославі державою переважно керувала княгиня Ольга (до 969 р.), тому що він більшу частину часу проводив у військових походах.

Літописні дані свідчать, що самостійна військова діяльність Святослава почалася близько 964 р. У 964—966 рр. Святослав скорив слов'янське плем'я в'ятичів, що проживало в басейні Оки, завдав поразки волзько-камським болгарам, а близько 965 р. — розгромив *Хазарський каганат* і зруйнував його столицю — *м. Тіль*.

Вів війни на північному Кавказі, де захопив хазарську фортецю Семендер і переміг племена ясів і косогів. Закріпив владу Київської Русі на Таманському і Керченському півостровах (*Тмутараканське*

князівство). У 967 р. (за іншими даними — у 968 р.) за пропозицією візантійського імператора Никофора Фоки Святослав почав воєнні дії в Болгарії, підкоривши майже всю територію цієї держави. У Болгарії Святослав місцем свого перебування обрав Переяславець на Дунаю, планував перенести туди столицю Русі. Стурбований успіхами Святослава в Подунав'ї, візантійський уряд підмовив кочові племена печенігів напасти на Київ. Однак напад не вдавсь — ще до прибуття Святослава з Болгарії печеніги зазнали поразки і змушені були відступити. Після смерті матері (969 р.) Святослав, прагнучи продовжити війну на Балканах, призначив своїх синів намісниками в окремих землях: Ярополка — у Києві, Олега — у Дrevлянській землі, Володимира — у Новгороді. Після повернення в Болгарію Святослав у 969 р. разом із болгарами й угорцями почав війну з візантійським імператором Іоанном I Цимисхієм. Після героїчної оборони Доростола (тепер м. Силістра, Болгарія) Святослав був змушений підписати в липні 971 р. з Візантією мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель. Навесні 972 р., повертаючись до Києва, дружина Святослава потрапила в засідку, організовану біля Дніпровських порогів печенігами, яких підмовили візантійці. У ході бою князь Святослав загинув. Печенізький хан Куря наказав виготовити з черепа Святослава чашу. Автор «Повісті минулих літ» високо оцінював моральні якості князя, що, починаючи війну, попереджав своїх ворогів словами: «Іду на Ви».

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Ярослав Мудрий (близько 978—02.02.1054) — видатний державний діяч і полководець Київської Русі, великий князь київський (1019—1054 рр.). Син Володимира Святославича і полоцької князівни Рогнеди Роговолодівни. За життя батька керував Ростовом, згодом — Новгородом. У 1014 р. відмовився виплачувати данину Києву і тільки смерть Володимира Святославича запобігла війні.

Протягом 1015—1019 рр. Ярослав вів запеклу боротьбу за київський престол із братом Святополком Окаянним. У 1019 р. остаточно розбив його війська в битві на р. Альті й став великим князем київським. Ярослав воював і з братом Мстиславом Володимировичем, що княжив у Тмутаракані (з 988 р.). У 1024 р. Ярослав зазнав поразки, внаслідок якої змушений був передати Мстиславу Чернігівську та інші землі на схід від Дніпра (ці землі перейшли під владу Ярослава тільки в 1036 р., після смерті Мстислава). Період князювання Ярослава Мудрого позначений новим підйомом Київської держави. У 1030—1031 рр. війська Ярослава й Мстислава Володимировича відвойовували Червенські міста, що в 1018 р. захопив польський князь

Болеслав I Хоробрий. Ярослав уклав союз з польським королем Казимиром I, видавши за нього свою сестру Добронігу й одруживши свого старшого сина Ізяслава з сестрою Казимира. У 1031 р. Ярослав на відвойованих у Польщі землях заснував на річці Сян місто Ярослав, що став форпостом Київської держави на Заході. Здійснив ряд походів проти племен естів (1030 р.) і ятвягів (1038 р.). У 1030 р. заснував біля Чудського озера м. Юріїв (нині Тарту). За Ярослава Мудрого для захисту кордонів від нападу кочівників була побудована нова оборонна лінія вздовж рік Сули, Стугни, Росі, Трубежа. У 1036 р. війська русів розгромили печенігів біля Києва. На честь цієї перемоги в 1037 р. був закладений Софійський собор. У 1043 р. великий князь організував похід під командуванням свого сина Володимира й воєводи Вишати на Візантію. Русь підтримувала тісні стосунки з Візантією, Німеччиною, Угорщиною, Францією і скандинавськими країнами.

Міжнародне становище держави Ярослав закріпив сімейними зв'язками з багатьма європейськими правителями — сам Ярослав був одружений з дочкою шведського короля Олафа — Інгігердою, а згодом — Ганною, дочкою візантійського імператора; дочка князя Єлизавета Ярославівна вийшла заміж за норвезького короля Гаральда Суворого, друга дочка — Ганна Ярославівна — за французького короля Генріха II, третя дочка — Настасія — була дружиною угорського короля Андрія I (Андраша I).

Ярослав приділяв велику увагу організації внутрішнього життя країни. При ньому був складений перший збір законів, так звана «Правда Ярослава», що складає найбільш давню частину «Руської правди».

У період правління Ярослава християнство остаточно затвердилося в Київській державі. У 1039 р. була заснована Київська митрополія, що підкорялася константинопольському патріархові. У 1051 р. Ярослав, бажаючи звільнитися з-під опіки Візантії в церковних справах, усупереч канону на соборі руських єпископів обрав митрополитом київського церковного діяча Іларіона. За Ярослава в Київській Русі були засновані перші монастирі — св. Юрія, св. Ірини і Києво-Печерський монастир, що стали великими церковними й культурно-освітніми центрами. Ярослав піклувався про розвиток освіти в державі. За його розпорядженням були створені школа й бібліотека при Софійському соборі; зібрані перекладачі, що перекладали давньоруською мовою багато грецьких книг.

Помер Ярослав Мудрий у Вишгороді. Похований у Софійському соборі в Києві.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Володимир Мономах (Володимир-Василь Всеволодович; 1053—

1125) — видатний державний і політичний діяч Київської Русі, великий князь Київський (1113—1125 рр.), воєначальник і письменник. Син Всеволода Ярославовича й дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. У 1078 р. його батько став великим князем Київським, а він одержав у володіння Чернігів. З 1093 р. вів боротьбу проти половців і їхнього союзника Олега Святославича, якому змушений був віддати Чернігів (1094 р.).

Виступав за припинення князівських міжусобиць і об'єднання сил для відсічі половцям. Був ініціатором з'їзду князів у Любечі в 1097 р., з'їзду в Уветичах у 1100 р., Долобського з'їзду 1103 р. У 1103, 1107, 1111 рр. організував загальні походи князів проти половців, завдав їм ряду поразок, після яких вони надовго припинили напади на землі Русі.

Запрошений на князювання до Києва під час Київського повстання 1113 р. Придушивши повстання, Володимир Мономах видав ряд законів (відомих за назвою «*Статут Володимира Всеволодовича*»), у яких скасовувалося холопство за борги й обмежувалися відсотки на позички. Володимир Мономах зумів тимчасово об'єднати під своєю владою велику частину території Русі й припинити князівські міжусобиці. Відомий як високоосвічена людина. Автор вміщеного в Лаврентіївському літописі «*Повчання*», адресованого його дітям і чернігівському князеві Олегові Святославичу, у якому різко засуджував князівські усобиці й закликав до єдності всіх земель. Похований у Софійському соборі в Києві.

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО, ЕКОНОМІЧНОГО Й ДУХОВНОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

ХРЕЩЕННЯ РУСІ

Хрещення Русі — введення в Давній Русі наприкінці X ст. християнства як державної релігії. Занепад первіснообщинного ладу й виникнення класової держави підготували умови для зміни язичеської релігії християнством. Уже в середині IX ст., через тісні зв'язки Русі з Візантією, християнство в його греко-православній формі поширилось серед панівного класу Русі. У X ст. християнами були чимало наблизених князів Ігоря, а його дружина Ольга близько 955 р. прийняла християнство. Однак державною релігією воно стало лише у зв'язку з прийняттям християнства і масовим водохрещенням слов'ян, проведеним у 988—989 рр. князем Володимиром Святослави-

чем. З цього часу християнство активно поширювалося державою і церковною організацією.

Уведення християнства як єдиної державної ідеології сприяло об'єднанню території й зміцненню Давньоруської держави. Була створена централізована організація священнослужителів. Єдність релігії з релігіями давніх країн Європи робила Давньоруську державу частиною світового християнського суспільства, зблизила Русь із Візантією. Російська церква стала частиною Константинопольської патріархії, і Візантія довгий час прагнула поставити Русь у залежність від себе.

Прийняття християнства привело також до змін у культурі давньоруського суспільства та її збагачення. На Русі поширюються високо-розвинуті у Візантії живопис і архітектура, а також писемність і писемна література. Але в той самий час переслідувалося язичеське, народне у своїй основі мистецтво: декоративне, музичне, хореографічне. Уведення християнства зустрічало завзятий опір язичників, призвело до масових народних повстань. До XIII ст. поширеність християнської релігії обмежувалася в основному містами, лише після монголо-татарської навали християнство широко розповсюдилось по селах.

«РУСЬКА ПРАВДА»

«*Руська правда*» — збірники норм давньоруського права, складені переважно в XI—XII ст.; найважливіше джерело для вивчення суспільних відносин, історії та правової системи Київської Русі. Питання про її походження, а також про час складання найбільш ранньої частини «Руської правди» є спірним. Деякі автори відносять його навіть до VII ст. Однак більшість дослідників пов'язує «найдавнішу правду» з іменем Ярослава Мудрого. Місцем її видання літопис називає Новгород. Початковий текст цього зводу законів до нас не дійшов. Однак відомо, що сини Ярослава в другій половині XI ст. істотно доповнили й змінили його, створивши так звану «Правду Ярославичів». Сьогодні відомо 106 списків «Руської правди», складених у XIII—XVII ст.; її прийнято розділяти на три редакції — Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відображає певні етапи розвитку суспільних відносин у Київській державі. Коротка редакція «Руської правди» (43 статті) є найбільш давньою (XI ст.). Вона складається з «Правди Ярослава», або «Найдавнішої Правди» (ст. 1—18), «Правди Ярославичів», або «Статуту Ярославичів» (ст. 19—41), «Покона вирного» (ст. 42) і «Уроку мостникам» (ст. 43). «Правда Ярослава» складена в 30-х роках XI ст. (за деякими даними — приблизно в 1016 р.).

Норми «найдавнішої правди» відбивають суспільні відносини ранньосередньовічного періоду. Зберігся, хоча й зі значним обмежен-

ням, інститут кривної помсти, предметом правового захисту є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті, її військове спорядження й двірські люди, відсутні норми, спрямовані на захист феодального землеволодіння.

«Правда Ярославичів» складена в 50—60-х роках XI століття. Майже всі її норми спрямовані на захист князівського маєтку, земельної власності князя тощо. У ній чітко виражена специфіка середньовічного права як права-привілею. Так, за вбивство селянина або холопа виплачувався штраф 5 гривень, за князівського дружинника — 80 гривень.

Щодо складання Розширеної редакції «Руської правди», що є пам'яткою розвинутого середньовіччя, серед дослідників немає єдиної думки. Її створення відносять до часів князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава. Розширена редакція «Руської правди» (121 ст.) включала перероблені й доповнені норми її Короткої редакції, вона всебічно відстоювала інтереси земельної аристократії, захищала її власність на землю, закріплювала безправ'я холопів, визнавала обмеження майнових і особистих прав різних категорій залежного населення.

Скорочену редакцію «Руської правди» більшість дослідників розглядає як найбільш пізню, створену на підставі Розширеної редакції в XV або навіть XVII ст. Законодавство цього періоду мало досить розвинуту систему цивільно-правових норм. У статтях «Руської правди» йдеться про затвердження права власності не тільки на землю й угіддя, але й на рухоме майно: коней, засоби виробництва тощо. Відомі такі види договорів: міна, купівля-продаж, позичка, поклада, особисте наймання. Найбільш повно був урегульований договір позички, що було наслідком повстання київських низів у 1113 р. проти лихварів.

КИЇВСЬКА РУСЬ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО (XII—XIV ст.)

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Галицько-Волинське князівство — назва князівства, утвореного Романом Мстиславичем у 1199 р. унаслідок об'єднання Галицького і

Волинського князівств. Галицько-Волинське князівство було найбільшим і наймогутнішим серед удільних князівств, що виникли на українських землях після розпаду Київської Русі.

У 1203 р. Роман Мстиславич поширив свою владу на Київщину й Переяславщину. Після його смерті в 1205 р. єдність Галицько-Волинського князівства була тимчасово порушена. Почався майже сококалітній період міжусобних воєн й іноземного втручання в справи галицьких і волинських земель. Не допустити відновлення єдності Галичини й Волині прагнули верхівка галицького боярства, окремі удільні князі й правлячі кола Угорщини й Польщі.

Першими почали боротьбу за владу в Галицькому князівстві Володимир, Святослав і Роман Ігоревичі, сини оспіваного в «Слові о полку Ігоревім» новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Вони протрималися тут протягом майже шести років (приблизно з 1206 до 1212 рр.). Однак у ході боротьби з боярською верхівкою зазнали поразки, і в 1213 р. на князівському престолі в Галичці опинився боярин *Владислав Кормільчич*, а після його вигнання в 1214 р. правителі Угорщини й Польщі домовилися про розділ галицьких земель.

У результаті довгострокової боротьби, що закінчилася в 1221 р., чужоземці були вигнані й князем став *Мстислав Удалий*, котрий походив із дрібних київських князів, а на той час княжив у Новгороді. На роки його князювання (1221—1228 рр.) припадає участь галицьких і волинських полків у битві на Калці (1223 р.). У 1228 р. Мстислав Удалий залишив Галицьке князівство і передав його угорському королеві. У цей час, зміцнівши на Волині, боротьбу за галицький престол починає *Данило Романович*. Але тільки в 1238 р. він остаточно оволодів Галичем, відновивши єдність Галицько-Волинського князівства.

Наприкінці 1239 р. кордони держави значно розширюються. Саме тоді Данило Романович поширив свою владу на Київ, де залишив воеводою свого тисяцького Дмитра, який очолював оборону міста від орд хана Батия в 1240 р. Після захоплення Києва монголо-татари продовжили свій похід на захід і зруйнували більшість міст Галичини й Волині. Ослаблення внаслідок цього князівської влади спричинило нові міжусобиці. У внутрішні справи князівства знову втручаються іноземці. Кінець цьому поклала битва під Ярославом, у якій 17 серпня 1245 р. Данило й Василько Романовичі розгромили війська угорських і польських загарбників і загопи заколотних галицьких бояр. Боярська опозиція була остаточно знищена, а Данило став володарем Галицько-Волинського князівства. На цей час припадає період найвищого його підйому.

Ще в 1238 р. Данило Романович розгромив німецьких лицарів під Дорогочином і тим надовго припинив їхні спроби завойовувати ру-

ські землі. Перестали втручатися в справи князівства і польських князів. Був укладений мирний договір з Угорщиною. Після поїздки в Золоту Орду (1245—1246 рр.), хоча Данило Романович і змушений був визнати верховенство хана, він добився підтвердження своїх прав на Галицько-Волинське князівство. У другій половині 40-х рр. XIII ст. зовнішньополітична діяльність князя була спрямована на утворення антимоногольської коаліції держав, що, однак, не склалася, і Данило Романович змушений був у 1254—1255 рр. і в 1259 р. самостійно провадити воєнні дії із Золотою Ордою. Одночасно він втрутився в боротьбу за Австрію і вів війни з литовськими князями. Вінцем політичної діяльності Данила Галицького було прийняття ним королівського титулу. Коронація відбулася в 1253 р. в м. Дорогочині. Помер князь у 1264 р., був похований у своїй новій столиці м. Холмі.

Після смерті Данила Романовича галицькі й волинські землі формально залишалися єдиною державою, але всередині неї відбувалося суперництво між Волинням, на чолі якої стояв *Василько Романович* (до 1269 р.), а згодом його син *Володимир* (1269—1289 рр.) і Галичиною, де княжив *Лев Данилович* (1264—1301 рр.). Окремі незначні частки мали й сини Данила Галицького — *Мстислав* (Луцьк) і *Шварно* (Холм із Дорогочином). Почався поступовий занепад Галицько-Волинського князівства. Від нього відходять окремі землі: турово-пінська, ятвязька. Деякою компенсацією було приєднання частини Закарпаття і деяких земель Польщі.

На початку XIV ст. єдність Галицько-Волинського князівства буде відновлена. У цей час тут правив син Лева Даниловича *Юрій I*, головною заслугою якого було утворення в 1303 р. окремої Галицької митрополії. Після смерті Юрія I князівство перейшло до його синів Андрія Юрійовича й Лева Юрійовича, що проводили активну зовнішню політику, виступаючи проти татар.

Останнім галицько-волинським князем був *Юрій II Болеслав*, син дочки Юрія I Марії і мазовецького князя Тройдена. Правив він у 1323—1340 рр. Зумів урегулювати відносини із Золотою Ордою, Литвою, Тевтонським орденом. Однак напруженими залишилися стосунки з Польщею й Угорщиною. У внутрішній політиці Юрій II сприяв розвитку міст, надаючи їм магдебурзьке право, прагнув обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи князя викликали невдоволення його політикою, й у квітні 1340 р. він був отруєний у Володимирі-Волинському.

Після смерті Юрія II у внутрішні справи князівства втрутилися іноземці. Польський король *Казимир III Великий* здійснив грабіжницький похід на Львів, але не зміг закріпитися в Галичині. Тільки після декількох років правління боярської олігархії на чолі з Д. Детком (1340—1349 рр.) Галицько-Волинське князівство перестав існу-

вати; у 1349 р. Казимир III захоплює Галичину, а згодом Холмщину й Белзьку землю. Волинь відійшла до Литовської держави.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК РУСІ (IX—XIV ст.)

ГОСПОДАРСТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Утворення більш-менш єдиної Давньоруської держави створило сприятливі умови для розвитку соціально-економічних відносин. Прогрес у сфері господарства проявився насамперед у широкому поширенні залізних знарядь праці; переході від підсічно-вогневої й перелогової системи землеробства до трипільної сівозміни; значному розвитку ремесла, торгівлі й містобудування.

У X ст. у всіх східнослов'янських землях продовжували користуватися однозубими й багатозубими дерев'яними *ралами* із залізними наконечниками. У той же час одержує поширення *плуг*, уперше згаданий у ПМЛ під 981 р.; його продуктивність була удвічі вищою, ніж у рала. Плуг з асиметричним лемешем не тільки «підрізав» шар ґрунту, але й перевертав його. Оскільки плуг був дуже важким, орали ним тільки за допомогою двох пар волів або коней. Урожайність зернових досягала в середньому 8 центнерів із гектара. Хліб жали серпами; коса-горбуша не годилася для цього, тому що (на відміну від більш пізньої литовки) не різала, а підсікала траву ударом.

Про діяльність сільської громади — *верви* — відомо лише те, що вона відповідала перед князівською владою за злочини, скоєні на її території, за податки й повинності. Про спільне користування землею, перерозподіл землі, «розкладання» селянської громади і виділення з її середовища багатих власників достовірних відомостей немає. Усе, що написано про це в спеціальній літературі — не більше ніж домисли.

Скандинавські саги називали Русь «*Gardarika*» — країною міст. Міста, як правило, виникали з князівських резиденцій і з прикордонних фортець, що обростали торговельними і ремісничими посадами, церквами й монастирями. У IX—XI ст. на Русі нараховувалося більше 50 міст (Київ, Чернігів, Білгород, Вишгород, Галич, Переяслав, Любеч, Смоленськ, Новгород, Псков, Володимир, Суздаль,

Ростов та інші), а перед монголо-татарською навалою їхня кількість зросла майже до 300. Населення Києва, за найскромнішими підрахунками, перевищувало 45 тис. чоловік. Для порівняння відзначимо, що в Парижі наприкінці XIII ст. жило 24 тис. чоловік, у Тулузі, Марселі, Барселоні — 12—15 тис. чоловік.

Типове давньоруське місто мало один центр — *кремль*, або *дитинець*, що розташовувався на піднесеному місці біля ріки. До нього примикали собор, ринкова площа, торгово-ремісничий посад, де кожну вулицю займали представники різних професій — теслі, столяри, кожум'яки, муляри, ковалі, зброярі, ювеліри, пекарі, бондарі та інші.

Городяни займалися не тільки ремеслом і торгівлею, але й сільським господарством; багато хто мав городи, тримав худобу й птицю.

У торгівлі поряд з іноземною монетою зрідка використовували і місцеву. Спроби чеканити власну монету починали князі Володимир Великий, Святополк і Ярослав Мудрий. Їхні *золотники* дорівнювали арабському динарові й складали 1/96 частину гривні (1 золотник). Гривня срібла була важчою і дорівнювала 128 золотникам. Однак, через те що на Русі не було родовищ золота й срібла, налагодити регулярне карбування своєї монети не вдалося. Як грошову одиницю зазвичай використовували гривню *кун*, тобто розраховувалися шкурками куниці.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Матеріальна й духовна культура Київської Русі представлена численними пам'ятками, які умовно можуть бути поділені на дві великі сфери — сферу *офіційної* (елітної, християнської) культури й сферу *народної* (язичницької у своїй основі) культури.

Культура широких мас народу в X—XII ст. розвивалася під впливом як язичництва, так і християнських цінностей. Місяці календаря мали назви побутового, аграрно-виробничого характеру. Рік поділявся на три частини: весна-літо, осінь і зима.

Характерним весняним святковим циклом була *Масниця* з її карнавально-сміховою культурою, фарсових похорон опудал жіночого божества, буйними діонісійськими веселощами. На весняні свята запалювали сонячні багаття. Сонячна символіка була присутня в катаннях із гірок на санках і конях, у спусканні з гори запаленого «сонячного колеса». Вода вважалася особливо небезпечною, а русалки й інша «водяна погань» — особливо активними під час Зелених свят.

З літнім сонцестоянням було пов'язане *свято Купала*. Вважалося, що вода очищалася силами вогненного характеру. У день Купала в старовину приносилася людська жертва — у воді топили дівчину, що, власне, і називалася Купала (Іван Купало з'явився пізніше). Церква забороняла пов'язані з цим святом танці, скакання, бісівські пісні і ходіння в ліс «бісівської потіхи заради».

На літо припадало також свято Перуна, християнським двійником якого було *свято св. Іллі*. Восени справляли весілля.

У селах і містах люди любили розповідати казки, водити хороводи, танцювати й співати. Професійних артистів називали *скоморохами*. Вони одночасно були і співаками, і танцюристами, і музикантами, і циркачами. Розвивався *народний епос*, з'явився цикл билин про відважних богатирів — Іллю Муромця, Добриню Микитича й Олексу Поповича. Оспівувалася їхня служба князеві Володимирі й боротьба із силами зла. Серед літописних піснярів-бардів своїм талантом особливо виділявся Боян, що жив в XI ст. при дворі Святослава Ярославовича.

Писемність на Русі з'явилася, очевидно, ще до введення християнства. Після 988 р. поширюється нова писемність — на основі слов'янської абетки, створеної візантійськими місіонерами Кирилом і Мефодієм.

У X—XII ст. сформувалася давньоруська *система освіти*. При Володимирі Великому, Ярославі Мудрому й інших великих князях відкривалися школи для навчання грамоти дітей князівських і боярських. Ганна Всеволодівна у 80-х роках XI ст. організувала при Андріївському монастирі школу для дівчат, де учениці училися рукоділлю, шиттю й співові. Не тільки священнослужителі, але й багато князів, бояри, купці й ремісники були освіченими людьми, уміли читати, писати й рахувати.

У 1037 р. Ярослав Мудрий заснував у Києві (при Софійському соборі) *першу бібліотеку*. Згодом чимало бібліотек виникло при храмах, монастирях і князівських дворах у Білгороді, Чернігові, Переяславі, Новгороді, Пскові, Ростові, Суздалі й інших містах. За підрахунками фахівців, давньоруський *книжковий фонд* нараховував не менше 130—140 тис. томів. Книжкова культура була представлена перекладною й оригінальною літературою різних жанрів: апокрифами, патериками, літописами, історичними повістями, збірниками, повчаннями, ходіннями тощо. Видатними *пам'ятками давньоруської літератури* є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (перша половина XI ст.), «Повчання» Володимира Мономаха, «Ізборник» 1073, «Повість минулих літ» (початок XII ст., авторство довгий час приписувалося ченцеві Києво-Печерського монастиря Нестору), «Слово о полку Ігоревім» (кінець XII ст.).

З уведенням християнства на Русі почалося *будівництво церков-*

них споруд. У східній (грецькій, візантійській) церкві панувала так звана хрестово-купольна конструкція храму, розроблена константинопольською архітектурно-будівельною школою. Ця конструкція виходить з ідеї храму як корабля, орієнтованого на схід напівкровою передньою частиною, напівсферичні куполи якого, увінчані хрестами, символізують не тільки небесний звід, але й вітрила. Корабель-неф перетинався з півночі на південь трансептом, що додавав усьому спорудженню вигляду хреста. Куполів було, як правило, кілька (три-п'ять і більше). Храм уявлявся як символ Космосу — гармонічної організації хаосу буття силою Божого Слова.

Перші церкви на Русі будували, мабуть, із дерева. Кам'яні собори були рідкістю, їх зводили в суворій відповідності з візантійським канонам. В XI ст. були побудовані Київський собор Богородиці («Десятинна» церква), Софійські собори в Києві, Новгороді й Полоцьку, Спасо-Преображенський собор у Чернігові, Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Під впливом архітектури Успенського собору в XII ст. зводяться Михайлівський «золотоверхий» монастирський собор у Києві, невеликий Спас-на-Берестові (усипальниця київських князів), Спаські собори в Смоленську, Ростові й Суздалі.

Першими відомими вітчизняними живописцями були ченці Києво-Печерського монастиря Григорій і Алпій; останній, за свідченням Печерського патерика, «ікони писати хитр був zelo».

На жаль, час не пощадив більшу частину іконописного мистецтва. На території України збереглися тільки мозаїки й фрески храмів Софії, Михайлівського й Кирилівського соборів, фрагменти в Спасі-на-Берестові й у деяких інших храмах.

У цілому можна констатувати, що матеріальна й духовна культура Київської Русі розвивалася як на основі місцевих традицій, так і на основі творчого освоєння досягнень сусідніх країн (насамперед Візантії). При цьому в ній виразно простежувалися два могутні шари — язичницький і християнський, котрі й протистояли один одному, і доповнювали один одного. Хоча в різних князівствах елементи народної культури могли мати свої специфічні особливості (різні говори, казки, міфи, типи жител і одягу, обряди тощо), усе-таки і на низькому, і на високому рівнях культури спостерігалася її досить стійка єдність. Ця єдність дозволяє нам говорити про єдине культурне поле, на якому надалі будуть формуватися культури українського, російського та білоруського народів.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (XIV—XVI ст.)

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

Велике князівство Литовське — феодальна держава, що існувала в XIII—XVI ст. на території частини сучасної Литви, Білорусії й України. Основним заняттям населення було землеробство й скотарство. Полювання й промисли відігравали підсобну роль у господарстві. Розвиток ремесла, заснованого на залізобробному виробництві, внутрішня і зовнішня торгівля (із Руссю, Польщею тощо) сприяли росту міст (Вільнюс, Тракай, Каунас тощо). У IX—XII ст. на території Литви розвивалися феодальні відносини, склалися стани феодалів і залежних людей. Окремі литовські політичні об'єднання — землі (*Аукштайтія, Жемайтія, Делтува* та інші) — мали неоднаковий рівень суспільно-економічного розвитку. Розклад первіснообщинних відносин і виникнення феодального ладу привели до утворення держави в литовців. Згідно з Галицько-Волинським літописом, у русько-литовському договорі 1219 р. згадується союз литовських князів на чолі з «найстаршими» князями, що володіли землями в Аукштайтії. Це свідчить про наявність держави в Литві.

Посилення великокнязівської влади привело до об'єднання основних литовських земель у Велике князівство Литовське під владою *Міндовга* (середина 30-х рр. XIII ст. — 1263 р.), який захопив також деякі білоруські землі (Чорну Русь). Утворення Великого князівства Литовського було прискорене необхідністю об'єднатися для боротьби з агресією німецьких хрестоносців, що посилювалася з початку XIII ст. Литовські війська здобули великі перемоги над лицарями в боях при Шяуляї (1236 р.) і Дурбі (1260 р.).

У XIV ст., за князювання *Гедиміна* (1316—1341 рр.), *Ольгерда* (1345—1377 рр.) і *Кейстута* (1345—1382 рр.), Велике князівство Литовське значно розширило свої володіння, приєднавши всі білоруські, частину українських і російських земель (волинські, вітебські, турово-пінські, київські, переяславські, подільські, чернігово-сіверські землі). Їхнє включення полегшувалося тим, що Русь була ослаблена монголо-татарським ярмом, а також боротьбою з агресією німе-

цьких, шведських і датських загарбників. Входження до складу Великого князівства Литовського російських, українських, білоруських земель з більш розвинутими суспільними відносинами й культурою сприяло подальшому розвитку суспільно-економічних відносин у Литві. У приєднаних землях литовські великі князі зберегли місцевим магнатам значну автономію й імунітетні права. Це, а також розходження в рівні суспільно-економічного розвитку й етнічна неоднорідність окремих частин Великого князівства Литовського обумовили відсутність централізації в державному управлінні.

На чолі держави стояв великий князь, при ньому — рада з представників знаті й вищого духовництва. З метою об'єднання сил для боротьби з наступом німецьких лицарських орденів і посилення своєї влади великий князь Ягайло (1377—1392 рр.) уклав із Польщею *Кревську унію 1385 р.* Однак унія приховувала небезпеку перетворення Литви в провінцію Польщі. У Литві, де до кінця XIV ст. існувало язичництво, почало насильно поширюватися католицтво. Проти політики Ягайла виступила частина литовських і російських князів на чолі з Вітовтом, який став у 1392 р. після міжусобної боротьби фактично великим князем у Литві. Об'єднані литовсько-російські й польські війська за участю чеських загонів у *Грюнвальдській битві 1410 р.* вщент розбили лицарів Тевтонського ордену і призупинили їхню агресію.

Зростання великого феодального землеволодіння й консолідація панівного класу в XIV—XV ст. супроводжувалися масовим покріпаченням селян, що викликало селянські повстання (наприклад, у 1418 р.). Основною формою експлуатації селян була *продуктова рента*. Одночасно із зростанням економічної залежності підсилювався й національний гніт у білоруських та українських землях. У містах розвивалися ремесла й торгівля. У XV—XVI ст. збільшуються права й привілеї литовських панів. За *Городельською унією 1413 р.* на литовських дворян-католиків були поширені права польської шляхти. Наприкінці XV ст. утворилася *Рада панів*, яка фактично поставила за привілеєм 1447 р. і за привілеєм великого князя Олександра 1492 р. під свій контроль владу великого князя. Утворення *загальношляхетського сейму* (наприкінці XV ст.), а також видання *Литовських статутів 1529 р.* і *1566 р.* закріпили й розширили права литовського дворянства.

Перехід до грошової ренти наприкінці XV—XVI ст. супроводжувався збільшенням експлуатації селян і загостренням класової боротьби: почастишали втечі, заворушення (особливо великі — у 1536—1537 рр. у великокнязівських маєтках). У середині XVI ст. у маєтках великого князя була проведена реформа, у результаті якої підсилювалася експлуатація селян за рахунок поширення панщини. З кінця

XVI ст. ця система вводиться у володіння великих поміщиків-магнатів. Масове покріпачення селян, розвиток панщинного господарства, одержання литовськими поміщиками в другій половині XVI ст. права на безмитний вивіз зерна за кордон і ввіз товарів затримували розвиток міст.

Литовські князі з моменту утворення Великого князівства Литовського прагнули до захоплення всіх давньоруських земель. Однак посилення в XIV ст. Великого князівства Московського й об'єднання російських земель навколо нього призвели до того, що з другої половини XV ст. в результаті воєн із Руссю (1500—1503 рр., 1507—1508 рр., 1512—1522 рр., 1534—1537 рр.) Велике князівство Литовське втратило Смоленськ (захоплений великим князем Вітовтом у 1404 р.), Чернігів, Брянськ, Новгород-Сіверський й інші землі. Поширення антифеодальних виступів у землях Великого князівства Литовського, загострення внутрішньокласових протиріч, прагнення до експансії на схід, а також невдачі в Лівонській війні 1558—1583 рр. проти Росії призвели до об'єднання Великого князівства Литовського з Польщею за *Люблінською унією 1569 р.* в одну державу — *Річ Посполиту*.

ЯГАЙЛО

Ягайло (Йогайла, Ягелло, Владислав II Ягайло; 1348 — 1 червня 1434) — великий князь литовський (1377—1392 рр.) і польський король (1386—1434 рр.). Син Ольгерда Гедиміновича. Засновник династії Ягеллонів. Після смерті батька одержав великокнязівський престол і став разом із своїм дядьком Кейстутом володарем Литви.

Цей режим виявився німічним: між співправителями спалахнула відкрита боротьба, що закінчилася загибеллю Кейстута (1382 р.). Проти Ягайла почав боротьбу в союзі з хрестоносцями Вітовт Кейстутович, що змусило Ягайла шукати союзу з Польщею. Він уклав *Кревську унію 1385 р.*, що передбачала включення його держави до складу Польщі й перехід у католицтво жителів Литви. У 1386 р. Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і 4 березня 1386 р. під ім'ям Владислава II коронувався в Кракові як польський король. У 1387 р. Ягайло захопив і приєднав до Польщі галицькі землі. У 1392 р. за *Островською угодою* змушений був частково відродити політичну самостійність Литви, передавши її в управління Вітовту (князю Вітаутасу). У *Грюнвальдській битві 1410 р.* Ягайло і Вітовт очолювали об'єднане польсько-литовсько-руське військо, що розгромило війська німецького Тевтонського ордену.

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р.

Кревська унія 1385 р. — угода, укладена між Польщею і Великим князівством Литовським 14 серпня 1385 р. у замку Крево (Литва). Передбачала об'єднання Польщі й Литви в єдину державу в результаті шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла. За умовами Кревської унії Ягайло ставав польським королем, одночасно залишаючись великим князем литовським. Литва зберігала незалежність, але зазнавала значного посилення в ній польського впливу. Виконуючи умови унії, у 1385 р. Ягайло разом з усіма підданими прийняв католицтво. Основною метою Кревської унії було об'єднання сил двох держав для боротьби проти агресії Тевтонського ордена й приєднання до Польщі частини українських земель, що знаходилися в складі Великого князівства Литовського. Проти унії виступила литовсько-українська опозиція на чолі з князем Вітовтом, що домоглася збереження Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави.

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ

Городельська унія — угода між польським королем Владиславом II Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом, укладена 2 жовтня 1413 р. у м. Городлі на р. Західний Буг. Рішення Городельської унії, заперечуючи положення Кревської унії 1385 р., підтверджувало існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом із тим визнавалося політичне верховенство польського короля, що повинен був стати великим князем литовським після смерті Вітовта.

Городельська унія передбачала проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн, а також зрівняння в правах шляхти католицького віросповідання королівства Польського й Великого князівства Литовського. Результатом унії було зміцнення союзу Литви і Польщі у війнах із Тевтонським орденом.

КНЯЗЬ СВИДРИГАЙЛО

Свидригайло (Швидригайло; православне ім'я — Лев; дата народження невідома — 1452) — великий князь литовський (1430—1432 рр.). Син Ольгерда Гедиміновича, молодший брат Ягайла. У 1386 р. разом із Ягайлом хрестився за католицьким обрядом, узявши ім'я Болеслав. У 1400—1402 рр. — князь подільський, близько 1408 р. — князь брянський. У 1408 р. перебрався в Московію. У 1409 р. залишив московську службу і повернувся до Литви, де був

схоплений і кинутий до в'язниці в Кремінці. У 1418 р. звільнений князем Дашком Острозьким. У 1419 р. одержав у володіння Чернігів, Новгород-Сіверський і Трубчевськ. Після смерті Вітовта (1430 р.) Свидригайло проголошений великим князем литовським. У 1430 р. польські війська розбили загони намісників Свидригайла і захопили Західне Поділля. У 1431 р. виступив проти Ягайла, що влітку здобув Кам'янець, Володимир і осадив Луцьк. Воєнні дії між військами Свидригайла і Ягайла завершилися укладенням дворічного перемир'я. У 1432 р. внаслідок змови литовських і польських панів на чолі із Сигізмундом Кейстутовичем Свидригайло був скинутий із престолу. Вів боротьбу із Сигізмундом за владу у Великому князівстві Литовському, у якій його підтримували українські князі (вони відмовилися визнати верховенство Сигізмунда і, за твердженням літописця, посадили Свидригайла на «велике князівство Руське»). У 1435 р. війська Свидригайла зазнали поразки від полків Сигізмунда в битві на р. Святій (Свента) (01.09.1435 р.). Незабаром у нього залишилося тільки Східне Поділля. Свидригайло залишив Литву й повернувся тільки після смерті Сигізмунда (1440 р.), одержавши у володіння Волинь і зберігши титул великого князя. Помер у Луцьку.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Кримське ханство — татарська феодальна держава в Криму в XV—XVIII ст., що виділилася із Золотої Орди. Після нападу в 1223 р. на Судак монголо-татари в 30-х роках XIII ст. вдерлися до Криму і в 1239 р. захопили його степову частину, зруйнувавши місцеве землеробське господарство і скоривши різноплемінне населення (алани, половці, слов'яни, вірмени, греки). З кінця XIII ст. монголо-татарські феодали зробили Крим постійним місцем своїх кочівель, переважно для зимівлі. Основою господарства завойовників було кочове скотарство. На межі XIII—XIV ст. тут утворилося особливе намісництво з резиденцією в Солхаті (Старий Крим). Після міжусобної боротьби в 1433 р. в Криму за допомогою феодальної знаті закріпився Девлет-Хаджі-Гірей (помер у 1466 р.), який за підтримкою Великого князівства Литовського в 1443 р. створив незалежне від Золотої Орди Кримське ханство, до складу якого ввійшло також Нижнє Подніпров'я. При хані Менглі-Гіреї (1468—1515 рр.) Кримське ханство після вторгнення в Крим у 1475 р. турецьких військ і розгрому ними генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї, стало васалом Туреччини. Феодальна знать Кримського ханства організувала грабіжницькі походи в сусідні країни з метою захоплення здобичі, полонених для продажу в рабство й одержання данини й викупів.

Нападів кримських татар у XVI—XVII ст. зазнавали території Росії, України, Польщі. Кримські війська в XVI ст. неодноразово осаджували Москву, Тулу та інші міста Росії. Тільки в першій половині XVII ст. до Криму було відправлено близько 200 тис. полонених. Російський уряд у XVI—XVII ст. для захисту південних кордонів Росії від набігів кримських татар створив систему засічних смуг (прикордонних укріплених ліній). Наприкінці XVII ст. в ході війни з Туреччиною розпочалися Кримські походи 1687—1689 рр., які, однак, закінчилися безрезультатно. Кримське ханство було зазвичай союзником Туреччини в її війнах із Росією в XVII—XVIII ст., будучи небезпечним вогнищем агресії на півдні, що відволікало чимало сил російського, польського й українського народів. Лише за Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р. Кримське ханство перестало бути васалом Туреччини й було оголошене незалежним під протекторатом Росії, а в 1783 р. остаточно приєднане до Російської імперії.

ЯНИЧАРИ

Яничари — турецька регулярна піхота, створена в другій половині XIV ст. султаном Мурадом I. Разом із сіпахами й акіджи (кіннота) становили основу турецької армії. Спочатку комплектувалися з військовополонених, пізніше — шляхом насильницького набору хлопчиків із християнського населення Османської імперії. Хлопчиків наvertsали в іслам, виховували в дусі мусульманського фанатизму і строгої дисципліни, відданості султанові. Згодом, навчивши військової справи, із них формували спеціальний корпус. В окремі періоди чисельність корпусу яничарів досягала 40 тис. чоловік. На чолі яничарського корпусу стояв *ага*. Яничари брали участь у завойовницьких походах султанської Туреччини, несли гарнізонну службу на Балканах і в арабських країнах. Яничарам було заборонено одружуватися. Вони жили в казармах, їли із загального казана, що служив символом яничарського корпусу. З кінця XVI ст. яничари почали втручатися в справи імперії, здійснювати державні перевороты.

Жертвою бунту яничарів став султан Осман II. 15 червня 1826 р. яничари підняли повстання проти військових реформ султана Махмуда. Заколот був жорстоко придушений, а корпус ліквідований.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ФЕОДАЛЬНУ ЕПОХУ

Кінець XVI ст. став часом повної перемоги прав і привілеїв шляхетського стану в Україні. На сеймі 1575 р. магнат *Ян Замойський*

визначив три головні «кити», на яких трималася польська шляхта: 1) шляхта сама вибирає собі короля; 2) шляхта сама створює закони; 3) шляхта має повну владу над своїми селянами.

Шляхтич користувався правом суду над підвладними йому людьми, але сам, служачи вищому панові, підлягав лише юрисдикції спеціальних станових судів. Шляхтич не міг бути покараний без суду й слідства і мав право виїзду за кордон. Право обирати й бути обраним, котрим користувалася шляхта, було в ту епоху зразком політичних свобод. Додамо, що слова «шляхтич» і «поляк» були синонімами. Оплячене й покатоличене русинське вельможне панство, називаючи себе «поляками», підкреслювало в такий спосіб своє шляхетство. Інші стани розглядалися шляхтою як другосортні, покликані лише обслуговувати її потреби. Звідси — неймовірна гордість і пихатість шляхтича, його презирливе ставлення і до селянина, і до міщанина.

Шляхтич-хазяїн, як зауважив М. Попович, володів як селянами, так і землею, на якій вони жили. Селяни, у свою чергу, могли належати до його челяді, до «облогових» (посаджених на землю пана) і до «тяглих» (прикріплених до землі, які несли повинності на користь землевласника). «Облогові» не були кріпаками, мали лише загальні зобов'язання перед шляхтичем як представником влади, але через десять років проживання на землі пана вважалися «засиділими» і ставали «тяглими». «Тяглий» міг залишити пана, якщо попереджав його заздалегідь і залишав йому все своє майно.

Однак у 1505 р. сейм заборонив селянам залишати свої села без дозволу пана.

У XV ст. у Галичині відробіткова рента (*панщина*) досягала 14 днів на рік. Через сто років кріпак повинен був відпрацьовувати на землі пана два дні на тиждень. Це правило стало статтею закону, коли в 1557 р. у Великому князівстві Литовському була прийнята «Устава на волоки», яка вводила не тільки єдину систему землекористування, але й збільшувала відробіткову ренту. До початку XVII ст. селяни змушені були відпрацьовувати 3—5 днів на тиждень. «Устава на волоки» позбавила селян права власності на землю; вони могли користуватися земельними ділянками, обробляти їх, але володів землею тільки феодал. Таким чином, у той час, коли в Західній Європі кріпацтво поступово відмирало, у Східній Європі (включаючи велику частину України) воно посилювалося.

В українському селі «подимний» податок платили селяни, мірошники, корчмарі, а в Польщі, на коронних землях — ще й православні священники. Не платили шляхта помісна (власники землі) і шляхта безпомісна (що служила в чужих маєтках), орендари, управителі, челядь, католицьке духовництво в Польщі, сільські євреї (вони вважалися власністю короля, а пізніше тих, на чий землі жили).

Починаючи з 1457 р., пани мали право карати залежних селян на свій розсуд, хоча в громади був свій, визнаний законом судовий орган — так званий *копний суд*.

Володіючи майже необмеженою владою, шляхта, однак, складала мізерно малу частину населення. За підрахунками Н. Яковенка, у середині XVII ст. на Волині й у Центральній Україні чисельність шляхти дорівнювала 2,3—2,5 % від загальної чисельності населення регіону. Ще менший відсоток складала князівсько-магнатська верхівка (усього близько 100 родин). Зате в її руках знаходилася велика частина землі: на Волині — 79,8 % земельного фонду, на Київщині — 68,3 %, на землях Брацлавщини — 89,5 %. Майже всі магнати України були ополяченими й покатоличеними русинами.

Землеробство традиційно залишалося провідною галуззю економіки України протягом усього середньовіччя. У XVI ст. швидко підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, що відбулося в Західній Європі у зв'язку з Великими географічними відкриттями і «революцією цін», привело до того, що шляхта й магнати почали розширювати свої орні землі й експортувати зерно через Гданськ у західноєвропейські країни. Тридцятирічна війна 1618—1648 рр., у яку буде втягнена майже вся Західна Європа, ще більше збільшить попит на хліб. Галичина, Волинь, Поділля, а потім і Подніпров'я поступово переорієнтують свою економіку на потреби зовнішнього ринку. Інтенсифікація виробництва буде досягатися в основному за рахунок організації комерційно орієнтованих фільварків, росту відробіткової форми ренти (панщини) і обезземелювання селян.

Міста, у яких проживало приблизно 10—15 % усього населення, за своїм юридичним статусом до XV ст. поділялися на *королівські*, *приватновласницькі* та *церковні*. Згодом чимало з них добилися права самоврядування, відомого за назвою «*Магдебурзьке право*» (як зразок використовувалася система самоврядування німецького міста Магдебург). У 1356 р. таке право одержав *Львів*, у 1374 р. — *Кам'янець-Подільський*, у 1432 р. — *Луцьк*, а в 1497 р. — *Київ*. Міська верхівка (*патриціат*) складалася з багатих купців і майстрів ремісничих цехів; середній прошарок — із дрібних торговців, ремісників, лікарів і вчителів; інша маса городян (фактично безправна міська чернь) складалася з найманих робітників, слуг, жебраків і бурлак. В етнічному плані міське населення являло собою досить строкату суміш: крім православних і покатоличених русинів, у містах жили поляки, німці, євреї, вірмени, греки й представники інших національностей.

У 1505 р. більшість міст під тиском шляхти було позбавлено права голосу в сеймі. У 1565 р. міським купцям заборонили їздити в інші країни за товарами; іноземні купці повинні були продавати свої

товари безпосередньо шляхті й магнатам. Одночасно сейм звільнив шляхту від податків на експорт й імпорт. У цих умовах багато городян переорієнтувалися на село. Купці почали вкладати свої капітали в розвиток фільварків і прагнули поріднитися зі шляхтою; ремісники переводили свої майстерні в панські маєтки.

ФЕОДАЛЬНА ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА ТА ЇЇ ВИДИ

Земельна рента — частина додаткового продукту, створюваного безпосередніми виробниками в сільському господарстві, що привласнюється власниками землі; основна частина орендної плати, виплачуваної земельним власникам орендарями землі. Земельна рента припускає відділення використання землі від власності на неї. У цьому випадку земельна власність перетворюється тільки на титул, що дає право земельним власникам одержувати прибуток з землі, що використовується іншими особами, стягувати данину з тих, хто її безпосередньо обробляє. При феодалізмі земельна рента являла собою додаткову працю або додатковий продукт кріпаків, що привласнюється феодальними земельними власниками. Використовуючи позаекономічний примус особисто залежних від них селян, кріпосники привласнювали у формі земельної ренти не тільки додатковий, але й значну частину необхідного продукту кріпаків.

Феодальна земельна рента мала три основні форми, що відбивали послідовні ступені розвитку феодального способу виробництва: *відробіткова*, *продуктова* й *грошова* (панщина, натуральний і грошовий оброк). Земельна рента при феодалізмі виражала відносини експлуатації безпосередніх сільськогосподарських виробників — *кріпаків* — феодальними земельними власниками.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ

Литовські статuti — кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, котрі діяли на приєднаних ними українських землях у XVI — першій половині XIX ст. Протягом XVI ст. було видано три Литовські статuti: 1529 р. («*Старий*»), 1566 р. («*Волинський*») і 1588 р. («*Новий*»). Литовські статuti використовували діюче законодавство, судові постанови, німецьке, польське, римське й звичаєве право Литви, Польщі, Русі. Норми Литовських статутів були спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї землевласників, визначали правові підстави феодальної експлуатації селянства.

Так, за статутом 1529 р. мисливський собака оцінювався вдвічі дорожче «мужика тяглою». Найбільш розробленим був литовський статут 1588 р., у якому значною мірою зберігалися основні положення давньоруського права. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київській, Подільській і Волинській губерніях до 1840 р., юридично затвердив кріпосне право на Брацлавщині (тепер Вінницька і частина Хмельницької обл.) і в Подніпров'ї. Написаний старою білоруською мовою, він у 1614 р. був перекладений і виданий польською, згодом — французькою, латинською та іншими мовами. Статут 1588 р. закріплював феодальну власність на землю, передбачаючи в той же час власність на неї і селян. Третій статут оформив створення єдиного прошарку кріпаків шляхом злиття закріпачених слуг з іншими розрядами залежних селян. Договори, як правило, оформлялися в писемній формі. Іноді була потрібна їхня реєстрація в суді й присутність свідків. Найбільш розповсюдженими були договори закупівлі-продажу, позички, майнової позики. Для забезпечення зобов'язань застосовувалася *застава*. Право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше чверті майна у вигляді приданого. За навмисні злочини винний відповідав повною мірою. Наприклад, за навмисне вбивство злочинця карали смертю, а з його майна забиралася так звана *головщина*. При ненавмисному вбивстві винний звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родичам убитого *головщину*. Суд мав ураховувати й вік злочинця. Так, не несли карного покарання неповнолітні особи (за статутом 1568 р. — ті, котрі не досягли 14 років, а починаючи з 1580 р. — не досягли 16 років).

Карне законодавство знало просту й складну співучасть. Статут 1588 р. встановив, що при простій співучасті всі винні мають бути покарані однаково. При складній співучасті злочинці поділялися на виконавців, помічників і підбурювачів. Приховування й недонесення за деякими злочинами також підлягали покаранню. Наприклад, у випадку державної зради батька повнолітні сини, що знали про підготовку зради, підлягали покаранню. Значна увага приділялася злочинам проти особистості й майнових прав. Основним покаранням за них був штраф на користь постраждалого й великого князя. Суворе покарання передбачалося за крадіжку: так, за крадіжку коня — повішення. У той самий час злочин, зроблений шляхтичем, карався легше, ніж такі ж протизаконні дії простої людини. Зокрема, у випадку нанесення ран шляхтичем шляхтичеві винний карався відрубанням руки. За подібний злочин, зроблений щодо простої людини, винний шляхтич карався грошовим штрафом. Якщо ж простолюдин поранив шляхтича, він підлягав смертній карі. Покарання розглядалося як розплата за злочин і засіб для залякування злочинців.

«УСТАВА НА ВОЛОКИ»

«Устава на волоки» 1557 р. — правовий документ, затверджений 1 квітня 1557 р. польським королем, великим князем литовським Сигізмундом II Августом, про проведення аграрної й фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Містила 49 артикулів. 20 жовтня 1557 р. за розпорядженням короля до деяких артикулів були внесені зміни, доповнення й виправлення. Реформу провели у великокнязівських володіннях у Литві, Білорусії й частково в Україні — у Кременецькому повіті, Ратненському і Ковельському староствах на Волині.

Згідно з «Уставою на волоки» усі земельні володіння великого князя вимірялися й поділялися на однакові ділянки — *волоки* (дорівнювали приблизно від 16,8 до 21,8 га в залежності від місцевості), що стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі виділялися під великокнязівські фільварки, інші розподілялися між селянами. *«Волочна поміра»* проводилася з розрахунку, щоб одному волоку фільваркової землі відповідало сім селянських волок. Кожне ломове селянське господарство (окремий двір — дим, що відбував панщину) одержувало в користування один волок, який поділявся на три смуги (*трипільна система*) по 11 моргів (7,12 га) кожна. Деякі селяни орендували землю в сусідніх селах, бідніші родини брали волоки на 2 або 3 двори. Крім цього, селяни одержували по одному моргу землі під городи, що не обкладалися податком. У цілому «Устава на волоки» збільшувала податки й повинності селян. Розмір податку (натурою та грошми) встановлювався в залежності від родючості ґрунту. Усі землі в залежності від якості ґрунту поділялися на гарні, середні, погані й дуже погані — піщані, болотисті тощо. Селяни, що одержували наділи в лісовій зоні, звільнялися від сплати податків терміном на 10 років. Розмір земельної ділянки, сума податків і повинності залежали від станової приналежності особи. Путні бояри й особи, що перебували на службі у великого князя (конюхи, стрільці тощо), одержували по два волоки. Путні бояри платили земельний податок і звільнялися від виконання військової та інших повинностей. Військовики не платили податку за волоки, надані великим князем. Крім сплати податків за отримані земельні наділи, усі дорослі члени селянського господарства повинні були відробити 2 дні на тиждень у фільварку. За «Уставом на волоки» безпосереднє управління фільварком здійснював *«двірник»*, що стежив за дотриманням визначених вимог щодо його розмірів і способу ведення господарства.

Вищою посадовою особою в селі визнавався *війт*, якого вибирала сільська громада і затверджував великокнязівський ревізор. В обов'язки війта входило: здійснювати контроль за відпрацюванням

панщини, бути присутнім під час збору податків, супроводжувати візок із вівсом і сіном до місця головного збору чиншу, здійснювати контроль за користуванням землею, вирішувати господарські суперечки. «Волочна поміра» зруйнувала, хоча й не повністю, сільську громаду і пов'язану з нею суспільну форму селянського землекористування, замінивши її подвірною формою; збільшила селянські повинності й підсилила покріпачення селян, значно обмеживши їхні права переходу; зменшила площу земель громадського користування (пасовища, луги) і фактично позбавила селян права користуватися лісами. Одночасно впроваджувана трипільна система землеробства значно збільшувала продуктивність праці. У другій половині XVI ст. волочна система була поширена на приватні й церковні землі.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

Магдебурзьке право — середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від управління й суду з боку великих земельних власників (сеньйорів, феодалів) і створювали органи місцевого самоврядування. Воно закріплювало права міського стану — купців, міщан, ремісників — і було юридичним проявом успіхів міського населення в боротьбі проти феодалів. Виникнувши в XIII ст. в німецькому м. Магдебурзі (звідси й назва), це право встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких гільдій, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, установлювало покарання за різні види злочинів тощо. Протягом XIII—XVIII ст. магдебурзьке право поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а відтіля — на територію Білорусії й України. Українські міста одержували це право від литовських князів, польських королів і українських гетьманів. Першими в Україні магдебурзьке право одержали міста Галицько-Волинського князівства (м. Санок у 1339 р., тепер у Польщі). Львову це право було надане в 1356 р., Кременцю — у 1374 р., Бресту — у 1390 р., Києву — у 1494—1497 рр., Станіславу (тепер Івано-Франківськ) — у 1663 р.

У XV—XVII ст. магдебурзьке право мало більшість міст України. У різний час його одержали Вінниця, Глухів, Дубно, Житомир, Лубни, Козелець, Полтава, Стародуб, Чернігів й інші. У деяких містах, зокрема західноукраїнських, надання магдебурзького права супроводжувалося посиленням німецької й польської колонізації, обмеженням прав українського населення. За своїм змістом й формою магдебурзьке право у Правобережній і Лівобережній Україні під впливом місцевих умов, а також норм звичайного права відрізнялося від пра-

ва самоврядування, що застосовувалося в Західній Європі. Так, в Україні іншою була організація магістратів (міських рад). У менших містах, що називалися рагушними, козацька старшина відала справами козаків, а виборна міська влада — справами міщан. Положення магдебурзького права керувалися й полкові суди. Норми цього права використовувалися при всіх офіційних і приватних кодифікаціях права в Україні XVIII—XIX ст.

РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ

Цехи (нім., однина *Zunft, Zeche*) — у містах за феодалізму професійні організації ремісників, що були дрібними економічно самостійними виробниками. Найбільш розвинуті форми організації міських ремісників склалися в країнах Західної Європи, де населення середньовічних міст добилося широких прав самоврядування. Завойовані городянами права полегшили як об'єднання ремісників у цехи, так і розвиток уже сформованих цехів. З'явилися цехи у Франції, Німеччині, Англії в XI—XII ст. (в Італії, можливо, ще раніше) і досягли повного розвитку в XIII—XIV ст. У цей час у переважній частині міст Західної Європи ремісники різних спеціальностей об'єдналися в цехи (виникли цехи ткачів, сукноробів, фарбарів сукон, шевців, шкіряників, ремісників, що виготовляли різні вироби з металу, тесль, пекарів, м'ясників тощо).

Утворення цехів було пов'язане з характерною для західноєвропейського феодального суспільства тенденцією до корпоративної відокремленості окремих соціальних груп і бажанням захистити місцевий ринок від конкурентів — сільських кустарів. У цехи організовувалися не тільки ремісники, але й інші прошарки міського населення: роздрібні торговці різних спеціальностей, рибалки, садівники, лікарі, музиканти тощо; в особливих корпораціях, близькі до цехів, об'єднувалося і купецтво.

Повноправними членами цехів були тільки ремісники, що самостійно вели своє господарство (майстри). Вони були власниками знарядь праці, ремісничої майстерні, у якій працювали разом із робітниками (підмайстрами) і учнями. Щоб стати майстром, потрібно було не тільки володіти певними матеріальними ресурсами (щоб відкрити власну майстерню), але й пройти стаж учнівства (від 2—3 до 7 і навіть більше років) і якийсь час пропрацювати підмайстром. Ремісники (майстри), що об'єдналися в цехи, зазвичай добивалися права самим вирішувати свої внутрішні справи під загальним наглядом міської влади. Органами управління в цехах були збори майстрів і особливі посадові особи, що вибиралися членами цехів, але нерідко

призначалися (або затверджувалися після їхнього обрання) міською владою.

Подібно до інших середньовічних корпорацій, цехи поширювали свій вплив на всі сторони життя їхніх членів: спостерігали за якістю, кількістю та вартістю виробів, за дотриманням ремісниками визначених правил поведінки, організували взаємодопомогу та спільні свята, були осередками міського ополчення, виступали спільно в релігійних процесіях тощо. Кожен цех мав свою емблему із зображенням знарядь праці, цехову печатку, касу.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XVI — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

ЛЮБЛІНЬСЬКА УНІЯ 1569 р.

У XVI ст. питання про об'єднання Литви й Польщі в єдину державу стало надзвичайно актуальним. Цьому сприяли як зовнішньополітичні причини, так і поглиблення процесу еволюції феодальних відносин у цих державах.

У березні 1569 р. король *Сигізмунд II Август* приєднав до Польщі Підляське і Волинське воєводства; місцева шляхта юридично зрівнювалася в правах з польською. Услід за шляхтою присягу на вірність польській короні принесли й місцеві магнати. Потім Сигізмунд оповістив про включення до складу Польщі Київського й Брацлавського воєводств. У такий спосіб завершилося захоплення поляками майже всіх українських земель.

1 липня 1569 р. послы Великого князівства Литовського підписали в Любліні акт про унію Литви та Польщі. Створювалася дуалістична держава з назвою *Річ Посполита*.

Відповідно до Люблінської унії обиралися спільний король, сейм і сенат. Уводилася єдина грошова система, ліквідовувалися митні кордони. Польська й литовська шляхта одержала право володіти землями в будь-якій частині Речі Посполитої. Незважаючи на досить твердий польський тиск, Литва все-таки зберегла певну автономію у вигляді власного права (*Литовський статут*), суду, війська, адміністрації, скарбниці, герба, печатки й офіційної («руської») мови.

КОЗАЦТВО

Козацтво — військово-промисловий стан, що сформувався на півдні України в XV—XVI ст. Сам термін «козак» — тюркського походження. У «Таємній історії монголів» (1240 р.) так називається вільна людина, не зв'язана сімейними узами, схильна до завоювань. У словнику половецької мови (1303 р.) козаком іменується воїн-страж. На землях Русі козаками почали називати вільних людей, що селилися в прикордонних районах Московської держави, Великого князівства Литовського й Польщі. В умовах прикордоння, знаходячись між двома ворожими соціокультурними світами — світом християнства й світом ісламу, козаки від самого початку змушені були об'єднуватися в збройні ватаги на чолі з виборними *отаманами*, готові в будь-який момент дати відсіч тим, хто зазіхав на їхню незалежність. Свої ряди вони поповнювали за рахунок селян-втікачів, кріпаків і каторжників, людей, переслідуваних за релігійними або політичними мотивами тощо. Співтовариство їх було багатонаціональним. Так, польський посол Пясочинський, розмовляючи в 1601 р. з представниками турецького уряду, відзначав, що серед козаків були «і поляки (читай: українці — В. Г.), і москвитяни, і волохи, і турки, і татари, і євреї, і взагалі люди всякої мови».

Оскільки основні поселення козаків на території Південної Русі знаходилися в районі Черкас і за Дніпровськими порогами, їх часто називали *черкасами* або *запорожцями*. Не підкоряючись нікому у світі, запорізькі козаки в повсякденному житті керувалися своїми власними законами й звичаями, жили за рахунок полювання, рибальства, бортництва, а також здобичі, загарбаної під час грабівницьких сухопутних і морських походів.

На межі XV—XVI ст. козацькі поселення — *зимовники* та *слободи* — виникли на Південному Бугу, Синюсі, Росі, Тясмину, а також на лівому березі Дніпра — уздовж Трубежа, Сули і Псла. За цією великою козацькою територією на окраїнних, прикордонних землях незабаром міцно закріпилася нова географічна назва — *Україна*.

Перші документальні згадки про українських козаків датуються 1489 і 1492 рр. Уже в цей час литовська влада намагалася взяти козаків під свій контроль. Великий князь литовський Олександр Ягеллон грамоті київському воєводі (1499 р.) вимагав: «Ті козаки, що з верхів'їв Дніпра і з наших сторін ходять водою на низ до Черкас і далі, із усього того, що там добудуть, десяту частину повинні віддавати».

Для захисту прикордонних поселень козаки зводили укріплені городища — так звані «січі». Перша велика козацька фортеця — *Запорізька Січ* — була побудована між 1553 р. і 1556 р. на острові Мала Хортиця князем Д. Вишневецьким, якого козаки визнали сво-

їм *гетьманом* (головнокомандувачем). З тих пір Запорізька Січ з її постійним гарнізоном, що жив в окремих куренях, розглядалася козаками як їхнє головне укріплення й притулок; себе ж козаки почали офіційно називати Військом Запорізьким низовим. Жінки й діти сюди не допускалися.

Вище управління на Січі належало *козацькій, або військовій раді*. У роботі ради брали участь усі запорожці. На її засіданнях вибирали гетьмана або кошового отамана, військову й паланкову (полкову) старшину, судили, укладали договори з різними державами, затверджували плани військових походів тощо. Рішення приймалося після того, як за нього проголосує більшість. Під час голосувань справа часто доходила до відкритих зіткнень — із бійками й смертельними випадками.

Кошовий отаман очолював виконавчу, військову і духовну владу на Січі. Він затверджував судові вироки, від імені товариства вступав у дипломатичні відносини, видав розподілом земель (паланок) і грофів між куренями, вирішував питання прийому козаків до війська або звільнення. Символом влади кошового отамана була булава, яку він тримав під час урочистих подій і в бойовій обстановці.

Військовий суддя здійснював судові функції на Січі, а під час відсутності кошового отамана виконував його обов'язки (тобто був наказним кошовим отаманом). Разом із військовим скарбничим він також завідував скарбницею й арсеналом, що знаходилися у Військовій Скарбниці. Символами його влади були січова печатка й тростина.

Військовий писар від імені кошового отамана й товариства складав і підписував документи. Він очолював січову канцелярію, був начальником для писарів у паланках і в похідних групах. Зовнішніми атрибутами його статусу були чорнильниця в срібній оправі, яку він під час ради тримав за поясом, і перо, засунуте за праве вухо.

Військовий осавул займався організацією прикордонної служби, охороною зимівників і доріг, що вели до Січі. Крім того, його обов'язком було ведення слідства й приведення у виконання вироків суду. Разом з обозним осавулом підтримував дисципліну і порядок у війську, у січовому укріпленні й у похідних таборах, займався розподілом грошей і провіанту.

Артилерія і фортифікаційні спорудження на Січі перебували у віданні *військового обозного*. Під час походів він керував спорудженням табору з возів, а також облогою й штурмом укріплень ворога.

Найбільшою повагою на Січі користувалася посада *курінного отамана*, що очолював козаків окремого куреня і видав курінною

скарбницею, у якій зберігалися гроші й особисті речі козаків. Хто не був раніше на посаді курінного отамана, той не міг стати кошовим отаманом.

Чисельність запорожців зазвичай не перевищувала 5—6 тис. чоловік. У них не було ані постійних ворогів, ані постійних союзників. В епоху, яка розглядається зараз, Запорізька Січ керувалася не національними, а своїми корпоративними інтересами. З ким їй вигідно було товаришувати в цей конкретний момент, з тими вона і товаришувала; із ким вигідно було воювати, з тими воювала. В історії козацьких походів ми можемо знайти періоди, коли козаки поперемінно воювали то проти татар і турків (часто в союзі з поляками, литовцями або Московською державою), то проти Польщі (часто в союзі з татарами й турками), то проти Москви (часто в союзі з поляками й татарами). Усе залежало від конкретного розміщення політичних сил у регіоні, від принадності пропозицій сусідніх держав, що шукали тимчасового військово-політичного союзу з козаками, від настроїв, що домінували в самому козацькому співтоваристві, і від багатьох інших факторів.

Частим явищем у XVI — першій половині XVII ст. були походи запорожців на Чорне море, до берегів Криму й Туреччини. Подібно до вікінгів або карибських флібустьєрів, вони тероризували населення тих районів, що зазнавали їхніх спустошливих набігів.

Крім вільних запорожців в Україні сформувалися ще два різновиди козаків — *городові й реєстрові*. Так, у Каневі в 1600 р. проживало 960 міщан і більше 1300 городових козаків із родинами. Як і січовики, городові козаки ігнорували офіційну владу, підкоряючись тільки своїй виборній старшині. Поневіряючись в додаткових збройних загонах для охорони власних кордонів і ведення воєн проти Османської імперії і Московської держави, і розуміючи марність будь-яких спроб підкорити собі Запорізьку Січ, польський уряд вирішив привернути до себе на службу частину городових козаків. У 1568 р. король Сигізмунд Август направив козакам універсал із пропозицією вступити на військову службу за грошову плату. Організація цього війська велася під керівництвом коронного гетьмана Ю. Язловецького. Вдалося зібрати 300 чоловік, яким платили по 10 злотих на рік. Оскільки найманих козаків записували в особливі списки — реєстри, їх надалі стали називати реєстровими.

Авторитет українського козацтва особливо зріс у період гетьманства *П. Конашевича-Сагайдачного* (1616—1622 рр.). Під його керівництвом козацтво перетворилося на окремий стан, а його збройні сили, що нараховували кілька десятків тисяч чоловік, були реорганізовані в регулярну армію — *Військо Запорізьке* — із строгою дисципліною.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ

Запорізька Січ — військово-політична організація українського козацтва. Виникла внаслідок стихійної колонізації земель Середнього і Нижнього Подніпров'я в середині XVI ст. Назву свою одержала від способу захисту козацьких поселень від зовнішньої небезпеки — «засіки», «січі» — невеликі укріплені поселення в плавнях і на островах басейну Дніпра. Перша частина назви вказує на місце розташування укріплення за течією Дніпра — за порогами, що у декількох місцях перетинали Дніпро на відрізку між сучасними Дніпропетровськом і Запоріжжям. Першими організаторами січей були уходники, яких черкаські й канівські старости відпускали на Середнє і Нижнє Подніпров'я для промислу, оскільки там були райони, що аж кишили рибою, птицею та звіром. Щорічно ватаги уходників на чолі з обраними отаманами йшли на промисел за пороги, де в захищених від раптових нападів ворога місцях будували тимчасові житла і приміщення для переробки і збереження продуктів промислу. Ватаги формувалися переважно з людей однієї місцевості, про що свідчать назви куренів на Січі.

До середини XVI ст. історія Запорізької Січі переважно легендарна, тільки приблизно з 1552 р., коли вона розташувалася на о. Мала Хортиця, про неї є достовірні історичні відомості. Причиною виникнення Запорізької Січі як організованого військово-політичного центра була необхідність протидії колонізації вже освоєних козаками земель і постійна турецько-татарська агресія. Поняття Запорізька Січ вживається у двох значеннях: у широкому — це всі землі, що знаходилися в управлінні й володінні козаків, у вузькому — це центральне поселення, де знаходилося адміністративне управління Січі. Козацькі володіння ще називалися *Вольності Війська Запорізького*, а центральне поселення — *Кіш*. Запорізька Січ була добре укріплена. Посередині укріплення знаходилася велика площа, у центрі її — *церква св. Покрови*, неподалік, з одного боку, — колодязь, з іншого — стовп, біля якого карали винних у порушенні січових звичаїв.

На січовій площі півколом розташовувалися *курени* — довгі будинки, покриті очеретом, а також будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал. Кожен курінь мав назву, що утворювалася переважно від назви місцевості, відкіля були родом засновники куренів: Корсунський, Полтавський, Уманський, Стеблівський, Батуринський, Інгульський тощо. Були також назви від імен засновників куренів: Васюренський, Тимошівський тощо. Число куренів було стабільним з часів документальної історії Січі до кінця існування Задунайської Січі й переселення колишніх запорожців на Кубань наприкінці XVIII століття. За фортечними укріпленнями біля річкового

порту знаходився грецький будинок, у якому жили іноземні посли та купці. Фортецю оточував пригород, де жили козаки-ремісники.

Під впливом різних обставин Січ часто змінювала своє місце знаходження. Відомі Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортотлицька, Кам'янська, Олешківська, Підпільненська (Нова Покровська), Задунайська. Уся територія Січі поділялася на 8 (спочатку на 5) паланок (округів): *Кодацьку, Самарську, Орельську, Інгульську, Бугогартівську, Прогноївську, Протовчанську, Кальміуську*. Таким чином, володіння Запорізької Січі охоплювало землі сучасної Дніпропетровської і Запорізької областей, частково — Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей.

На першому етапі існування Січі козацтво поповнювалося переважно за рахунок уходників і військових служивих людей. Вони і пражославна, переважно українська, шляхта йшли на Подніпров'я в пошуках щастя, багатства і лицарської слави. Після Люблінської унії 1569 р., захоплення українських земель Польщею і різкого посилення соціального і національно-релігійного гніту на українських землях Запорізька Січ перетворилася на місце, куди тікали від гноблення кріпаки і міщани. Січ стала могутнім оплотом соціального захисту для пригноблених, військовою перешкодою для турецько-татарської агресії, що загрожувала не тільки українським землям, але й усій Східній і Центральній Європі. За своїм характером Запорізька Січ була незалежним багатонаціональним чоловічим співтовариством, що керувалося своїми власними законами та звичаями, мало вигляд самоврядної громади з окремими ознаками державності, власну територію і військо, що охороняло його кордони, свій уряд, що виконував законодавчі, виконавчі й судові функції, свою символіку (прапор і герб) і скарбницю. Виникнення військово-політичної організації козацтва на «нічийних», прикордонних землях між християнськими (Велике князівство Литовське, Польща, Московське царство) і мусульманськими (Кримське ханство, Османська імперія) державами дало можливість запорожцям самим обрати для себе суспільно-політичний уклад. На Січі діяло звичаєве право, перед яким усі були рівні незалежно від соціального походження, національної приналежності й місця в козацькій ієрархії.

Вищий орган влади на Січі — *козака рада*. На січовій раді вирішувалися всі найважливіші питання внутрішнього життя Січі, питання війни і миру, дипломатичних відносин, обрання козацької старшини, розподілу земель між куренями тощо.

Очоловав Запорізьку Січ *виборний гетьман* (після 1648 р. — кошовий отаман). У період свого правління він мав необмежену владу й авторитет, але в будь-який момент військова рада могла позбавити

його цієї влади. Для більш оперативного управління справами існувала рада старшини.

Виконавчий уряд Січі складався з кошового отамана (спочатку гетьмана), військового писаря, військового судді й військового осавула. На Січі виборними були всі посади — від найвищої (кошовий отаман) до найнижчої. Січ приймала до своїх лав усіх, незалежно від соціального походження, національності, релігії. Але одним з головних об'єднуючих факторів на Січі була православна віра. Той, хто прибував на Січ добровільно, свідомо і без примусу, повинен був прийняти православну віру. Воля на Січі необхідно породжувала обов'язки — виконання звичаїв Січі, дотримання суворої дисципліни, готовність віддати життя за волю та свободу свого співтовариства.

На Січі існував особливий ритуал прийняття до козацького братства — іспит на силу і спритність. Здоров'я, сила, спритність і боєздатність запорожців загартовувалися не тільки в боях і походах, але й в іграх, танцях, спортивних змаганнях. На Запоріжжі існував культ фізично розвинутої людини. Гетьманами, отаманами, полковниками, курінними отаманами вибирали людей особливої сили і бойової майстерності. Необхідність тримати запорізьке військо в стані високої бойової готовності, постійні небезпеки були причинами заборони появи на Січі жінок. Козаки, як правило, одружувалися в солідному віці, їхні родини проживали в козацьких слободах, у межах запорізьких вольностей або у віддалених від Запоріжжя містах і слободах. Старшина й поважні козаки мали своїх слуг — *джур*, якими були козацькі діти, узяті на Січ для навчання і виховання, а також хлопчик-бранці.

КІШ

Кіш Запорізької Січі — 1) збірна назва для визначення усього військового співтовариства запорізьких козаків; 2) центральний орган управління в Запорізькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими й іншими справами; 3) козацький військовий табір, у якому знаходилася військова старшина на чолі з кошовим отаманом, що здійснював управління всіма справами Війська Запорізького.

Термін «*кіш*», «*кхоц*» — татарського походження і має кілька значень: а) головне житло старшого чабана — отамана, що керував громадою власників десяти отар, у кожній з яких було по тисячі овець; б) тимчасове місце постою, військовий табір, головна штаб-квартира війська під час походу тощо.

Кіш Запорізької Січі сформувався разом з виникненням українського козацтва і появою перших Січей і проіснував до ліквідації Запорізької Січі в 1775 р. Згодом існували коші Задунайської Січі й Бузького козачого війська.

ГЕТЬМАН

Гетьман (від нім. *Hauptmann*, польськ. *Hetman* — начальник):

1. У Польщі й Великому князівстві Литовському в другій половині XV ст. — командувач збройних сил. Спочатку гетьман призначався королем на час воєнних дій. З 1503 р. посада великого коронного гетьмана, згодом «великого литовського гетьмана» стала постійною, а з 1581 р. — довічною.

У 1527 р. гетьмани стали найвищими військовими керівниками. Помічниками їх були пільні гетьмани (коронний і литовський). Уперше ця посада з'явилася в Польщі в 1539 р., у Великому князівстві Литовському — трохи пізніше. Гетьмани займалися організацією постачання війська, розвідкою, керували найманими військами тощо.

2. Після утворення в 1572 р. українського реєстрового козацького війська гетьманами почали називати його керівників. Уряд Польсько-Литовської держави всіляко уникав застосування цього титулу і підмінював його виразами «старший його Королівської Милості Війська Запорізького». Однак козацькі керівники продовжували вживати титул гетьман (К. Косинський, С. Наливайко, Т. Федорович). Повноваження гетьмана реєстрового козацтва були істотно обмежені урядом Речі Посполитої, а часто ця посада взагалі скасовувалася. Так, після придушення козацько-селянських повстань 1637—1638 рр. замість гетьмана був призначений урядовий комісар.

3. Після утворення в ході Національно-визвольної війни 1648—1654 рр. української держави гетьман став його головою. У його руках була зосереджена майже вся повнота виконавчої, законодавчої і судової влади, він здійснював зв'язки України з іноземними державами, мав значний вплив на церковні справи. Гетьманські укази — *універсали* — були обов'язковими для всього населення. Ознаками влади гетьмана були *бунчук* і *булава*.

КОШОВИЙ ОТАМАН

Кошовий отаман (від татар. *отаман* — старший чабан) — голова військового управління в Запорізькій Січі, що називалося кошом (тобто табором, громадою). Обирався на раді (сході) козаками, користувався майже необмеженою владою, але щорічно давав звіт про свої

дії раді. Кошовому отаманові безпосередньо підкорялася військова старшина (суддя, осавул, писар і курінні отамани). Посада кошового отамана, крім Запорізької Січі (від середини XVI ст. до 1775 р.), існувала в Задунайській Січі (у 1775—1828 рр.) і Чорноморському козацькому війську (у 1787—1797 рр.); в останньому кошові отамани призначалися урядом.

ЗИМІВНИК

Зимівник — назва хутора в запорізьких козаків у XVI—XVIII ст. Зимівник являв собою велике господарство, у якому козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом тощо. Заснували зимівник, як правило, 3—4 сімейні запорожці. У кожному зимівнику було 2—3 хати і різні господарські будівлі. Офіційно козаків, що жили в зимівниках, називали *сиднями* або *гніздюками*. Ці запорожці займали підлегле становище щодо січових козаків. Їх призивали до військового походу тільки у виняткових випадках пострілом з гармати на Січі або за допомогою спеціальних гінців.

Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами.

ПОВСТАННЯ К. КОСИНСЬКОГО

Косинський Криштоф (рік народження невідомий — 1593) — гетьман запорізьких козаків. За походженням дрібний шляхтич з Підляшшя. З 1586 р. жив у Запорізькій Січі, займав важливі військові посади. У 1591 р. був обраний запорізьким гетьманом. У 1591—1593 рр. очолював перше велике козацьке повстання проти Польщі.

Повстання почалося в грудні 1591 р. виступом загону запорожців на чолі з гетьманом К. Косинським, що захопив замок і місто Білу Церкву — резиденцію білоцерківського старости Я. Острозького. У місті повстанці здобули гармати, порох і військово спорядження. Протягом 1592 р. повстанський рух проти польської шляхти охопив Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводства. Козацькі загони захопили Трипілля, Богуслав, Переяслав, Київський замок. Наприкінці 1592 р. — початку 1593 р. велике повстанське військо на чолі з К. Косинським діяло на Волині. Польська шляхта зібрала в м. Константинові значне військо під командуванням київського воєводи В. К. Острозького. У вирішальній битві 23.01. (02.02.) 1593 р. під П'ятою (тепер село Чуднівського р-ну Житомирської обл.) козацькі війська зазнали поразки і були змушені відступити на Запорозжя. Однак козаки не склали зброї. У травні 1593 р. двохтисячний

козацький загін під проводом К. Косинського виступив із Запорізької Січі до Черкас і обложив замок місцевого старости князя О. Вишневецького. В одному з боїв козаки були розбиті загонами О. Вишневецького, під час якого загинув і сам К. Косинський. Згідно з іншою версією, під час облоги Черкас Косинський був запрошений у замок на переговори з О. Вишневецьким і там був убитий слугами князя.

ПОВСТАННЯ С. НАЛИВАЙКА

Наливайко Северин (близько 1560 — 11 квітня 1597) — козацький проводир кінця XVI ст., керівник козацького повстання 1594—1596 рр. в Україні й у Білорусії. Народився в містечку Гусятин на Поділлі (нині в Тернопільській обл.) у родині ремісника. Після смерті батька, замученого слугами польського магната О. Калиновського, переїжджає з матір'ю в Острог, де жив його брат Д. Наливайко. Очевидно, освіту С. Наливайко одержав в Острозі, але відомості про це не збереглися. З Острога Наливайко попрямував на Запорозжя, багаторазово брав участь у походах козаків проти турків і татар під проводом різних гетьманів. Потім повернувся в Острог, пішов на службу до князя Острозького сотником надвірної хоругви. У 1594 р. залишив службу. Коли запорізькі козаки уклали договір з послом німецького імператора Рудольфа II Е. Лясотою, Наливайко зібрав на Брацлавщині загін нерестрових козаків і брав участь у походах проти татар і турків у Молдавії. Повернувшись на Брацлавщину, зв'язався із Запорізькою Січчю і запропонував козакам розпочати боротьбу з польською шляхтою і турецько-татарськими загонами.

У вересні 1594 р. разом з реестровими козаками гетьмана Григорія Лободи брав участь у другому поході проти турків у Молдавію, під час якого козаки взяли фортецю Цецору, м. Ясси, столицю молдавського володаря Аарона. Прибуття загонів Наливайка з молдавського походу було поштовхом до початку повстання. Восени 1594 р. повсталі селяни, міщани, дрібна шляхта, загони Наливайка і нерестрові козаки розбили на Південному Бузі польське військо.

Навесні 1595 р. Наливайко і Лобода здійснили похід проти турків у Молдавію й Угорщину. Пізніше завдали ряду поразок литовському війську К. Радзивілла, узяли Слуцьк, Бобруйськ, Могилів-на-Дніпрі тощо. Наприкінці 1595 р. — початку 1596 р. повстання охопило Білорусію і Галичину. 24 березня 1596 р. повстанці на чолі з Наливайком, Матвієм Шаулою і Григорієм Лободою завдали полякам поразки під Білою Церквою.

Після бою з поляками в урочищі Гострий Камінь козаки обрали гетьманом Наливайка (замість важко пораненого Шаули). Повстанці під тиском переважаючих сил супротивника відступили до Переяслава.

26 травня 1596 р. в урочищі Солониці поблизу Лубен відбулася битва повстанців з поляками, які їх обложили, що закінчилася поразкою Наливайка і його товаришів. Почалися розбрати між реєстровими і нереєстровими козаками. Довідавшись про переговори Г. Лободи із С. Жолкевським, повстанці запідозрили його в зраді й убили, а Наливайка і Шаулу видали полякам. Під час цих подій поляки зненацька напали на табір повстанців і розгромили його. 11 квітня 1597 р. С. Наливайко після жорстоких катувань був прилюдно страчений (четвертований) у Варшаві.

ПОВСТАННЯ Т. ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА)

Федорович Тарас (Трясило; роки життя невідомі) — керівник повстання в Україні в 1630 р., козацький гетьман (з 1629 р.). У 20-х роках XVII ст. обіймав посаду курсунського полковника. Був обраний гетьманом після загибелі в бою поблизу Кафи (сучасна Феодосія в Криму) гетьмана М. Дорошенка. Вів боротьбу з гетьманом реєстрового козацтва Г. Чорним. Навесні 1630 р. очолював повстання на Київщині й Полтавщині. У квітні 1630 р. повстанці завдали поразки польським військам під Корсунем і взяли місто Переяслав. У травні польські війська під командуванням гетьмана С. Конєцпольського неодноразово намагалися захопити Переяслав, але після трьох тижнів гарячих боїв повстанці розгромили польську армію в Переяславському бою.

Після укладання Переяславської угоди 1630 р. Т. Федорович з частиною козаків пішов на Запорожжя. Брав активну участь у московсько-польській війні 1632—1634 рр., що велася за Чернігово-Сіверську і Смоленську землі. У 1635 р. Федорович безуспішно намагався організувати нове повстання проти Польщі. У тому ж році на чолі козацького загону ходив на Дон. У 1636 р. звернувся до царя Михайла Федоровича з пропозицією перейти на московську службу. Однак царський уряд, не бажаючи загострювати стосунки з Річчю Посполитою після укладання Полянівського миру 1634 р., відхилив пропозицію Федоровича. Його подальша доля невідома.

ПОВСТАННЯ І. СУЛИМИ

Сулима Іван (рік народження невідомий — 12 січня 1635) — гетьман реєстрових запорізьких козаків. Народився в Рогощах на Чернігівщині. У 1615 р. був одним з управителів маєтків С. Жолкевського і його спадкоємців Даниловичів на Переяславщині, за цю службу в

1620 р. одержав у володіння села Сулимівку, Кучаків і Лебедин. Згодом перебрався на Запорізьку Січ.

Брав участь у козацьких походах проти турків і кримських татар (1621, 1628, 1633 рр.), за що папа Павло V нагородив його золотою медаллю з власним портретом.

Уперше Сулима згадується як козацький гетьман у 1628 р. Особливо прославився він у 30-х роках XVII ст. У серпні 1635 р., повертаючись з походу проти Туреччини на чолі козацького (нереєстрового) війська, зруйнував польську фортецю Кодак на Дніпрі та знищив її німецький (найманий) загін разом з комендантом укріплення, французом Маріоном. У грудні 1635 р. був по-зрадницьки схоплений частиною реєстрової старшини, що передала його польському урядові. Разом з іншими керівниками повстання Сулиму відвезли до Варшави і жорстоко стратили (четвертували).

ПОВСТАННЯ П. ПАВЛЮКА

Павлюк (Бут) Павло (рік народження невідомий — 19 квітня 1638) — козацький гетьман, керівник повстання 1637 р. в Україні. У 1635 р. брав участь разом з гетьманом І. Сулимою у руйнуванні козаками укріплення Кодак. Схоплений і засуджений польською шляхтою до страти, Павлюк зумів урятуватися від смерті. У 1637 р. на чолі загону запорожців допомагав кримському ханові в боротьбі проти ставленника Туреччини. Улітку 1637 р. загін запорожців на чолі з П. Павлюком виступив на Київщину. Захопивши Корсунь, повстанці захопили артилерію реєстрових козаків. У серпні П. Павлюк звернувся до народу з універсалом, в якому закликав приєднуватися до повстанських загонів. На Переяславщину піднімати й організовувати колишніх повстанців були вислані полковники К. Скидан і С. Биховець.

Незабаром повстання охопило всю Лівобережну Україну. Повстали нападали на панські маєтки, руйнували замки, захоплювали міста і фортеці. 6(16) грудня 1637 р. у битві біля с. Кумейки (тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл.) повстанське військо зазнало поразки. Повстанці відступили до Боровиці (біля Черкас), де змушені були капітулювати. Павлюк був схоплений поляками, вивезений до Варшави і страчений 19 квітня 1638 р.

ПОВСТАННЯ Я. ОСТРЯНИНА Й Д. ГУНІ

Острянин (Остряниця) Яків (рік народження невідомий — 6 червня 1641) — гетьман запорізьких козаків, керівник козацько-

го повстання 1638 р. Походив з київських козаків. У 1633—1634 рр. Острянин як полковник реєстрових козаків брав участь у війні Польщі з Московським царством на Чернігово-Сіверщині. Після поразки повстання П. Павлюка (1637 р.) прибув на Запорізьку Січ, де на початку 1638 р. був обраний гетьманом.

У березні 1638 р. очолив нове повстання проти поляків. Загони запорожців під керівництвом Я. Острянина, К. Скидана і Д. Гуні виступили із Запорожжя вглиб України. Повстанці зайняли Кременчук, Хорол, Омельник. 1 травня 1638 р. розбили польські загони під Голтвою. Козацьке військо пішло на Жовнин (тепер Черкаська обл.), де був створений табір. 3(13) червня 1638 р. почався бій з польською армією під командуванням М. Потоцького, у якому запорожці зазнали поразки. Острянин, утративши надію на успіх, з частиною повстанців переправився через р. Сулу і перейшов на Слобідську Україну, де заснував місто Чугуїв (тепер Харківська обл.). Пізніше, у 1641 р., Острянин був убитий у ході козацьких заворушень.

Після відходу загону Острянина козаки, що залишилися в таборі, обрали новим гетьманом Д. Гуню.

Гуня Дмитро Тимошевич (роки життя невідомі) був учасником повстання проти польських феодалів під проводом П. Павлюка. Після поразки повстанців у грудні 1637 р. під Кумейками (06.12.1637 р.; тепер село Черкаського р-ну Черкаської обл.) і Боровицею (10.12.1637 р.; тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.) частина козаків на чолі з Д. Гунею і К. Скиданом пішла на Запорожжя.

Наприкінці 1637 р. Д. Гуня був обраний гетьманом. На початку 1638 р. очолювані ним козаки розбили польський загін ротмістра Мелецького, посланий для знищення Запорізької Січі. Навесні 1638 р. Гуня разом із запорожцями приєднався до повстання під проводом Я. Острянина. Коли в травні 1638 р. після бою під Жовнином (тепер село Чернобаївського р-ну Черкаської обл.) частина повсталих на чолі з Острянином відступила на Слобідську Україну, Гуня, якого обрали гетьманом, разом з повстанцями, що залишилися, продовжив боротьбу.

17 червня 1638 р. козаки під його командуванням вийшли з-під Жовнина до гирла р. Сули, де в неї впадає р. Старець. Повстанці побудували укріплений табір і до 28 липня (7 серпня) відбивали атаки польських військ під командуванням М. Потоцького. Через брак провіанту і фуражу повстанці змушені були почати переговори з польським командуванням. Д. Гуня разом з полковником Філоненком з частиною козаків зумів вирватися з оточення. Загін К. Скидана, котрий пробивався на допомогу козакам Д. Гуні, був розбитий. За умовами капітуляції повстанське військо зобов'язалося здати зброю, гармати й військові клейноди й визнати польську «Ординацію» 1638 р.

Про подальшу долю Гуні відомо лише те, що в 1640 р. він очолював похід запорожців на Крим.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА

Братства — православні релігійні й культосвітні організації українських міщан, що виникали при церковних парафіях в Україні в XV—XVII ст. Спочатку братства носили релігійно-благодійний характер — піклувалися про церкви, улаштовували суспільні богослужіння, місцеві церковні торжества, братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організували госпіталі тощо. У XVI ст. братства набули великого суспільно-політичного і національно-культурного значення. Посилення національного гніту на українських землях, захоплених Річчю Посполитою, змушувало братства активно виступати на захист прав українського населення — звертатися зі скаргами щодо дій польської адміністрації до судів, посилати посольства до польського короля тощо. Згодом братства ставали все більш впливовими серед усіх прошарків українського населення: ремісників, цехових майстрів, купців, православної шляхти. Братства підтримувалися нечисленними українськими магнатами, такими як *К. Острозький* і *А. Кисіль*.

З кінця XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. Вони засновували братські школи, друкарні, збирали бібліотеки. Найстаршим і найвідомішим було *Львівське братство*, засноване близько 1453 р. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. братства діяли в Києві, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Рогатині, Тернополі й інших містах. У XVII ст. велику роль у національно-культурному житті України відіграло *Київське братство*, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. До числа його членів, крім київських міщан і української шляхти, увійшло також і Запорізьке Військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним.

У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася з Лаврською школою і була створена *Києво-Могилянська колегія*.

У числі провідних діячів братств були видатні вчені, письменники, політичні діячі того часу: Ю. Рогатинець, І. Красовський, І. Борець-

кий, П. Беринда та інші. Суспільно-політичний характер своєї діяльності братства зберегли до кінця XVII ст. На початку XVIII ст. братства занепали і перетворилися на виключно церковні організації, що піклувалися в основному про збереження церковного богослужіння.

БРЕСТСЬКА УНІЯ 1596 р.

Брестська унія 1596 р. — важлива подія в історії церковного життя в Україні. Укладена в Бресті в 1596 р., унаслідок чого утворилася *Українська греко-католицька церква*. Була викликана необхідністю виправити наслідки церковного розколу між римським папою (католицькою церквою) і константинопольським патріархатом (православною церквою), що відбувся в 1054 р. Сприяли цьому і кризова ситуація, у якій опинилася православна церква в Україні в XVI ст., і необхідність протистояти подальшій латинізації та колонізації української еліти, і бажання зрівняти в правах українське православне духовництво з католицьким. Ідея укладення унії знайшла прихильників і в польських державних і церковних колах, що переслідували при цьому свої інтереси. Ініціатором укладення церковної унії з Римом був львівський православний єпископ *Геден Балабан*, який протягом тривалого часу конфліктував зі Львівським Ставропігійським братством. Цю ідею підтримали єпископ холмський Діонісій Зборуйський, єпископ пінський Леонтій Пельчинський і єпископ луцький Кирило Терлецький, а з 1593 р. — і володимирський єпископ Іпатій Потій. Для обговорення і вирішення цього питання протягом 1590—1595 рр. єпископи провели 5 синодів і, погодивши основні питання, у червні 1595 р. доручили єпископам Потію і Терлецькому вести переговори щодо об'єднання церков у Римі, куди вони виїхали у вересні того ж року. Після тривалих переговорів у грудні 1595 р. обидва єпископи були прийняті папою Климентом VIII і визнали католицьке віросповідання. Згодом був виданий документ, що встановлював права та привілеї уніатської церкви.

Для офіційного урочистого проголошення унії київським митрополитом *Михайлом Рогозою* і польським королем *Сигізмундом III* був скликаний церковний собор у Бресті, що відбувся 16—20 жовтня 1596 р. Для участі в його роботі прибули всі єпископи, багато архієпископів, ігуменів, священників і представників мирян. Однак уже на початку собору його учасники розділилися на два угруповання. До супротивників унії, яких очолювали князь К. Острозький і представник константинопольського патріарха протосинкел Никифор, приєдналися львівський єпископ Г. Балабан і перем'янський єпископ

М. Копистинський. Разом з частиною духовництва і мирян вони провели окремий православний собор, що засудив діяльність митрополита М. Рогози і єпископів, що прийняли унію.

Митрополит Рогоза і вірні йому єпископи зібрали свій собор, що довершив справу унії з Римом. У ньому взяли участь митрополит, 5 єпископів, частина духовництва і шляхта, а також представники католицької церкви. Собор затвердив акт унії, про що було сповіщено окремим посланням митрополита.

Відповідно до умов Брестської унії, нова греко-католицька церква зберегла східний (православний, грецький) обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополитської і єпископських кафедр, застосування старого (юліанського) календаря, нижче духовництво зберегло і право одружуватися. Одночасно визнавалося верховенство римського папи як першоієрарха всієї християнської церкви й були прийняті догмати католицької церкви. Унаслідок укладення Брестської унії духовництво, що визнало її рішення, було зрівняне в правах з католицьким, звільнялося від сплати податків і виконання інших повинностей. Єпископам були обіцяні місця в сенаті Речі Посполитої, але ця обіцянка не була виконана. Шляхта та міщани, що прийняли унію, також зрівнювалися в правах з католиками латинського обряду й одержали право займати посади в державній і міській управлінських структурах. Після Брестського собору з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська і Полоцька. Перемишлянська та Львівська єпархії прийняли її відповідно в 1692 р. і 1700 р.

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

Острозька академія (Острозька школа) — вища школа, заснована близько 1576—1580 рр. у м. Острозі на кошти князя К. Острозького. В академії викладалися церковнослов'янська, грецька й латинська мови, богослов'я й філософія, а також граматики, математика, астрономія, риторика, логіка тощо. Першим ректором академії був письменник Г. Смотрицький, а викладачами — видатні українські й закордонні педагоги, такі як Д. Наливайко, Х. Філарет, І. Лятос, К. Лукарис й інші. Острозька академія дуже вплинула на розвиток педагогічної майстерності й організацію національної школи в Україні, за її зразком були відкриті братські школи у Львові, Луцьку, Володимирі-Волинському. Вихованцем академії був гетьман П. Сагайдачний. Після смерті князя К. Острозького (1608 р.) Острозька академія почала занепадати, а в 1640 р. припинила своє існування.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА КОЛЕГІЯ (АКАДЕМІЯ)

Києво-Могилянська колегія (академія) — один з перших загальноосвітніх вищих навчальних закладів у Східній Європі. Бере свій початок від заснованої в 1615 р. *Київської братської школи*, що відіграла важливу роль у боротьбі проти національно-культурного гноблення українського народу. У 1632 р. до неї була приєднана школа при Києво-Печерській лаврі, заснована в 1631 р. Об'єднаний навчальний заклад одержав назву Братської колегії, або, на честь його заступника Петра Могили, Києво-Могилянської колегії. Сучасники прирівнювали колегію до академії (університету), однак юридично назва академії буде закріплена лише за часів Петра I в 1701 р. Кількість учнів колегії в 1700 р. досягала 2 тисяч, пізніше варіювалася в межах 500—1200. Значну частину їх складали сини міщан, козаків, селян. Академія поділялася на 7 (у XVIII ст. — на 8) класів («шкіл»). У їхньому числі були *«школа риторики та поезики»* (тут вивчалися науки гуманітарного циклу), дворічна *«школа філософії»* (гуманітарні й природничі науки), чотирирічна *«школа богослов'я»*. Лекції читалися переважно латинською мовою. Багато викладачів, переборюючи наслідки середньовічної схоластики, орієнтувалися на досягнення педагогіки гуманізму. У їхніх лекціях простежувалися елементи раціоналізму та матеріалістичного сенсуалізму. Видатними просвітителами були професори академії *І. Гізель, Ф. Прокіпович, С. Яворський, М. Козачинський, Г. Кониський*. У 1734 р. в академії вчився видатний російський учений *М. Ломоносов*. Вихованцями Києво-Могилянської академії були *Є. Славинецький, С. Полоцький, Г. Сковорода, Я. Козельський*, гетьман України *І. Самойлович*. У XVII ст. філії академії діяли у Вінниці, Кремінці, Яссах (Молдавське князівство), за її зразком були створені колегії у Чернігові (1701 р.), Харкові (1726 р.), Переяславі (1738 р.). У XVIII ст. її досвід широко використовувався при організації середніх і вищих навчальних закладів Росії.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В СЕРЕДИНІ XVII ст. ФОРМУВАННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ГЕТЬМАН Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Хмельницький Богдан Михайлович (близько 1595—27.07.1657) — видатний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648—1657 рр.), засновник української гетьманської держави. Народився в родині дрібного шляхтича М. Хмельницького. Припускають, що місцем його народження був хутір Суботів, неподалік від Чигирини. Початкову освіту здобув у школах Чигирини і Києва. Згодом продовжував навчання у Львівському (або Ярославському) єзуїтському колегіумі. Добре володів польською та латинською мовами, знав історію. Після 1618 р. записався в Чигиринську сотню реєстрового козацького війська. У серпні 1620 р. Б. Хмельницький разом з батьком вступив до війська коронного гетьмана С. Жолкевського, що готувався до походу на Молдавію. Брав участь у *Цецорській битві 1620 р.*, у якій загинув його батько, а сам Б. Хмельницький потрапив у полон. Перебуваючи у дворічному турецькому полоні в Стамбулі, добре опанував турецьку мову. Після повернення з неволі (можливо, був викуплений матір'ю або козаками) служив у Чигиринському полку. Згодом Хмельницький брав участь у походах проти татар і турків. Був учасником козацьких повстань під керівництвом Т. Федоровича, П. Павлюка, Я. Остринина і Д. Гуни. На козацькій раді в Києві він був обраний до складу посольства, що мало добиватися від короля пом'якшення умов прийнятої сеймом Речі Посполитої «Ординації» 1638 р. У грудні 1638 р. Хмельницького обрали *сотником Чигиринського полку*. У 1639 р. знову побував у Вільно і Варшаві, де намагався добитися поступок від польського уряду. За деякими даними, у 1644 р. вів переговори у Варшаві із французьким послом Н. де Брежі щодо умов наймання на французьку службу 2600 запорізьких козаків. У квітні 1645 р. Б. Хмельницький у складі посольства побував у Франції, де була укладена угода про наймання козаків, які згодом брали участь у військових діях проти іспанських Габсбургів під Дюнкерком. На початку 1646 р. відбулася таємна зустріч Хмельницького з Владиславом IV Вазою, під час якої польський король обіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. чоловік і відновити права та вольності козацтва.

У середині 40-х років XVII ст. загострилися стосунки Хмельницького з представниками королівської адміністрації, зокрема з чигиринським старостою О. Конєцпольським і підстаростою Д. Чаплинським. Незважаючи на те, що король надав Хмельницькому привілей на право володіння хутором *Суботів*, навесні 1647 р. Д. Чаплинський захопив хутір і вигнав відтіля родину Хмельницького. Останній неодноразово звертався до Конєцпольського і коронного гетьмана М. Потоцького з проханням припинити свавілля і повернути Суботів, але безрезультатно. Наприкінці травня 1647р. виїхав до Варшави, де обговорював питання про організацію морського походу проти турків. На початку вересня 1647 р. коронний канцлер Е. Осолінський вручив Хмельницькому гетьманські клейноди. У вересні-жовтні 1647 р. під керівництвом Хмельницького відбувалися таємні наради щодо організації антипольського повстання. У листопаді 1647 р. (унаслідок доносу чигиринського осавула) Хмельницький був заарештований і тільки за допомогою друзів йому вдалося звільнитися. У грудні 1647 р. Хмельницький з невеликим загоном козаків і сином Тимошем виступив на Запорозжя. На острові Томаківка наприкінці грудня 1647 р. — на початку січня 1648 р. був створений козацький табір. У січні 1648 р. Хмельницький відправив посольство до кримського хана Гірея III із проханням допомогти козакам у війні з Польщею. 25 січня 1648 р. повсталі козаки взяли Запорізьку Січ на мисі Микитин Ріг, де на початку лютого Хмельницького обрали *гетьманом*. Відразу ж почалася підготовка до війни проти Польщі. На початку 1648 р. гетьман уклав військово-політичний союз із Кримським ханством і відправив посольства до турецького султана Ібрагіма і до донських козаків. Навесні 1648 р. козаки під командуванням Хмельницького і татарська кіннота завдали нищівної поразки польським військам у битвах *на Жовтих Водах* і *під Корсунем*.

Намагаючись розширити соціальну базу повстання, гетьман звернувся з універсалами до українського народу із закликом піднятися на боротьбу проти поневолювачів. Під час визвольної війни гетьман особливу увагу приділяв питанням створення української армії і забезпечення її боєздатності. З цією метою він розробив і впровадив статут *«Про устрій Війська Запорізького»*, видав мобілізаційні універсали до козацьких полків, займався питаннями матеріального забезпечення військ. Це дало можливість українській армії 23 вересня 1648 р. розгромити королівські війська в битві під Пилявцями і почати похід на західноукраїнські землі. За короткий час козацькі полки зайняли міста Збараж, Броди, Староконстантинів. 26 вересня 1648 р. почалася облога Львова, а вже 5 жовтня 1648 р. загонами М. Кривоноса узяли Високий Замок. 16 жовтня 1648 р., одержавши викуп за місто, козаки та татари виступили в похід на Замостя. Після знят-

тя облоги цього міста (14.11.1648 р.) козацькі полки повернулися в Подніпров'я, і 17 грудня 1648 р. відбувся урочистий в'їзд Хмельницького до Києва. У цей час тривали переговори гетьмана з новим польським королем Яном II Казимиром і одночасно посольства були відправлені в Московське царство, Трансильванію і Кримське ханство. Незадоволені результатами воєнних дій і умовами укладеного перемир'я, обидві сторони готувалися до продовження війни. Наприкінці червня 1649 р. українське військо на чолі з Б. Хмельницьким почало разом з ордою кримського хана облогу укріплення Збараж, для звільнення якого виступила польська армія на чолі з Яном II Казимиром. Після *Зборівської битви 1649 р.* Хмельницький під тиском кримського хана змушений був укласти *Зборівський мирний договір з Польщею*; договір передбачав перехід під козацьке управління Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, установав реєстр чисельністю в 40 тис. чоловік, надавав амністію учасникам повстання, передбачав можливість повернення шляхти у свої маєтки і повторне покращення українських селян, що брали участь у повстанні тощо. Перерва у воєнних діях дала можливість гетьманові зосередити зусилля на будівництві української державності (*Гетьманщини*): був установлений козацький (полково-сотенний) територіальний уклад, зміцнювалися кордони держави, упорядковувалися фінанси, активізувалася зовнішньополітична діяльність. У 1650 р. Хмельницький здійснив *похід на Молдавію*, унаслідок якого були встановлені союзницькі стосунки з молдавським володарем В. Лупулом.

Наприкінці вересня 1650 р. польський уряд прийняв рішення продовжити воєнні дії проти Гетьманщини. На початку лютого 1651 р. польське військо почало наступ на Брацлавщину, але протягом лютого-березня зазнало ряду поразок від полковника І. Богуна і було змушене відступити до Кам'яця. За наказом гетьмана була проведена загальна мобілізація. У червні 1651 р. відбулася *Берестецька битва*, що через зраду союзника — кримського хана — закінчилася поразкою війська Хмельницького. Гетьман змушений був підписати не вигідний для України *Білоцерківський мирний договір*, що обмежував територію Гетьманської автономної держави одним лише Київським воєводством і зменшував козацький реєстр до 20 тис. чоловік. Умови миру викликали невдоволення козацтва, що призвело до поновлення воєнних дій навесні 1652 р. У травні 1652р. українське військо під командуванням Б. Хмельницького розгромило двадцятип'ятитисячну польську армію в *битві під Батогом*. Протягом 1652—1653 рр. Хмельницький продовжував воєнні дії проти польських військ.

У складних військово-політичних умовах гетьман змушений був постійно шукати нових союзників для боротьби проти Польщі. Гра-

біжницька, мінлива політика кримських ханів і пасивність Туреччини, з одного боку, і непримиренність Речі Посполитої щодо Української держави — з іншого, змусили Хмельницького укласти 8 січня 1654 р. на раді в Переяславі *договір між Гетьманщиною і Московським царством*, за яким Україна входила до складу Росії зі збереженням широкої автономії.

Беручи до уваги ряд непорозумінь і суперечок з керівником московського посольства Б. Бутурліним, Б. Хмельницький відправив посольство до царя з проханням підтвердити права та привілеї Війська Запорізького. 27 березня 1654 р. в Москві були затверджені царем «*Статті Богдана Хмельницького*», гетьманові послана жалувана грамота, що знаменувала юридичне укладання договору між Україною та Росією. У 1655 р. відбувся загальний похід українсько-московських військ на Львів. У цей час загострилися стосунки гетьмана з царськими воеводами, що втручалися у внутрішні справи України, порушуючи досягнуті домовленості. Стурбований зміною зовнішньополітичного курсу Москви, що готова була піти на примирення з Польщею, Б. Хмельницький вирішив заручитися підтримкою Трансільванії і Швеції. У жовтні 1657 р. гетьман уклав договір із Трансільванією про взаємодопомогу, за яким Юрій II Ракоци визнав за гетьманом право на «усю Русь до Вісли». Одночасно Б. Хмельницький налагоджував дипломатичні стосунки зі шведським королем Карлом X Густавом. Активізувалися і відносини гетьмана з Молдавією, Валахією, Австрією і Бранденбургом.

Однак раптова смерть гетьмана 27 липня 1657 р. перервала його бурхливу діяльність, спрямовану на об'єднання всіх українських земель і укріплення незалежності Гетьманщини. Хмельницький був похований 23 серпня 1657 р. в Ільїнській церкві в Суботіві.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р.

Переяславська рада 1654 р. — збори представників українського народу, що прийняли рішення про приєднання України до Росії. Переяславська рада була скликана гетьманом *Б. Хмельницьким* 8(18) січня в м. Переяславі (сучасний Переяслав-Хмельницький). Ухваленню рішення про приєднання України до Росії сприяли близькість мови та культури українського й російського народів, спільність релігії, наявність між ними економічних, політичних і культурних зв'язків. Важливе значення мали також особливості державного устрою Росії і політика російського уряду щодо України. У Росії існували козацькі краї (на Дону, Яїку), що не знали кріпацтва й користувалися відомою політичною автономією. Російський уряд надавав приту-

лок українським селянам та козакам і селив їх на правах вільних людей. На суміжній з Україною території була утворена область з українських переселенців і створений козацький реєстр (Слобідська Україна). Селянство України сподівалося забезпечити собі під владою Росії положення вільного населення й позбутися національного гніту та релігійних переслідувань. Українська старшина та шляхта прагнули за допомогою царату закріпити свої станові привілеї і перетворитися на правлячий клас в Україні шляхом забезпечення політичної автономії в рамках Російської держави.

Напередодні зборів Б. Хмельницький зустрівся з головою царського посольства боярином *В. Бутурліним*; вранці 8(18) січня він скликав старшинську раду, що одногосно висловилася за перехід України під протекторат Московської держави. У середині дня була скликана відкрита рада. Крім представників полків, розквартированих на звільнених від влади Польщі землях, на ній були присутні переяславські городяни та селяни околиць сіл. Виступивши з промовою, Б. Хмельницький нагадав про жертви, яких зазнав український народ у визвольній боротьбі, і підкреслив, що єдиним засобом закріпити завоювання народу є визнання влади Росії. Пропозиція була зустрінута одностайним схваленням. Після цього відбулася присяга на вірність цареві старшини, потім козаків і міщан. Приєднання Гетьманщини до Росії у цілому мало прогресивне значення для наступного економічного, політичного і культурного розвитку українського народу, воно зміцнило військово-політичний і економічний союз двох слов'янських народів.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ

У березні 1654 р. козацька делегація, відправлена до Москви гетьманом Б. Хмельницьким, передала на розгляд російській стороні проект договору з 23 пунктів: 1) підтвердити права та вольності Війська Запорізького; 2) установити реєстр у 60 тис. чоловік; 3) зберегти права православної шляхти; 4) зберегти існуючі органи міського самоврядування; 5) зберегти у володінні гетьмана староство Чигиринське; 6) дозволити самим обирати собі гетьмана з наступним затвердженням його царем; 7) гарантувати всі давні права українського козацтва; 8) генеральному писареві платити 1000 золотих і дати йому млин «для прожитку»; 9) кожному полковникові теж дати по млину; 10) суддям військовим платити по 300 золотих плюс млин, а писарям суддівським — по 100 золотих; 11) осавулам військовим і полковим — по млину; 12) на військове спорядження пушкарів і обозного дати 400 золотих; 13) не порушувати споконвічні «права духовні й

світські»; 14) дозволити гетьманові й Війську Запорізькому приймати іноземних послів; 15) збір податків передати місцевим українським чиновникам; 16) воеводи царські не повинні порушувати місцеві звичаї та закони; 17) окремо видати грамоти, що закріплюють права козаків і шляхти; 18) з приводу митрополита послі будуть говорити усно; 19) цар повинен відправити військо на Смоленськ, щоб випередити поляків; 20) на границі з Польщею виставити тринадцятне військо або «як його царська величність зволить»; 21) за звичаєм платити гроші полковникам, осавулам і сотникам; 22) донським козакам бути готовими допомогти в боротьбі з татарами; 23) у прикордонному укріпленні Кодак розмістити постійний гарнізон з 400 чоловік, а також зробити царську протекцію запорожцям.

З цих пропозицій цар *Олексій Михайлович* і *Боярська дума* 21 березня того ж року затвердили 11 пунктів. Україно-російський договір де jure закріплював автономний статус України в складі Росії. При цьому гетьман і Військо Запорізьке користувалися не тільки правом самоврядування на козацькій території, але й могли вступати в дипломатичні відносини з іноземними державами, правда, за винятком Польщі й Туреччини (з польським королем і «турським салтаном», тільки через Москву).

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД РУЇНИ (1657—1687 рр.)

ГЕТЬМАН І. ВИГОВСЬКИЙ

Виговський Іван Остапович (рік народження невідомий — 16(26).03.1664) — державний, політичний і військовий діяч, гетьман України (1657—1659 рр.). Походив з українського шляхетського роду Овруцького повіту на Київщині. Учився в Києво-Могилянській колегії, служив юристом у міському суді в Луцьку, згодом — намісник луцького старости. Брав участь у діяльності Луцького братства. На початку Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького служив у польському війську. Під час битви на Жовтих Водах у 1648 р. потрапив у татарський полон, був викуплений Б. Хмельницьким і незабаром обраний генеральним писарем. виявивши дипломатичні здібності, І. Виговський виконував найважливіші доручення гетьмана й став одним з найближчих радників Б. Хмельницького. Вів переговори з Польщею, Росією, Швецією, Кримським ханством

й іншими державами. Після смерті Б. Хмельницького на Корсунській раді 1657 р. обраний гетьманом України.

У жовтні 1657 р. уклад *україно-шведський договір*, умови якого були обговорені ще за життя Б. Хмельницького. Одночасно відновив союз із Кримським ханством, що був розірваний після висновку Березневих статей 1654 р., і почав переговори з Польщею. Активна зовнішня політика Виговського, спрямована на укріплення міжнародного авторитету України, викликала стурбованість московського уряду. Одночасно внутрішня політика гетьмана, зорієнтована на посилення ролі козацької старшини в українському суспільстві, призвела до повстання проти гетьмана частини козаків і селян на чолі з полтавським полковником М. Пушкарем і запорізьким кошовим отаманом Я. Барабашем. У травні-червні 1658 р. війська І. Виговського придушили повстання Пушкаря-Барабаша і дейнеків. Незабаром після цього гетьман пішов на укладання договору з Річчю Посполитою. 6(16) вересня 1658 р. після довгих переговорів між Україною й Польщею був укладений Гадацький трактат. Довідавшись про укладання Виговським договору з Польщею, Московська держава вирішила відправити проти гетьмана сильне військо. Навесні 1659 р. стоп'ятдесятитисячна армія під проводом князя Трубецького прибула на Лівобережну Україну. У червні 1659 р., об'єднавши свої війська з польською й татарською арміями, Виговський виступив назустріч Трубецькому. 28—29(8—9) липня 1659 р. у Конотопській битві союзна армія розгромила московські війська. Однак І. Виговський не зміг скористатися результатами перемоги під Конотопом. Проти політики гетьмана виступила старшинська опозиція, яку очолили полковники І. Безпалій, Т. Цюцюра, В. Золотаренко. Скориставшись новим виступом проти гетьмана, московські війська під командуванням Г. Ромодановського захопили Лівобережну Україну. У цих умовах Виговський у жовтні 1659 р. відрікся від булави й втік до Польщі. Через деякий час польські влади призначили Виговського сенатором і київським воеводою. З 1662 р. він брав участь у діяльності Львівського братства. На початку 1664 р. Виговський був обвинувачений у зраді й без суду, за наказом полковника С. Маховського, розстріляний недалеко від Лисянки (тепер Черкаська обл.). Похований у Великому Скиті біля с. Рудки Гніздичової на Галичині.

ГЕТЬМАН Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Хмельницький Юрій (близько 1641 — 1685) — гетьман України (1657, 1659—1663 рр.), гетьман Правобережної України (1677—1681; 1685 рр.), молодший син Б. Хмельницького. Народився на хуторі

Суботів (тепер Чигиринський р-н Черкаської обл.). Учився в Києво-Могилянській колегії. У квітні 1657 р. на старшинській раді, скликаній Б. Хмельницьким, шістнадцятилітній Ю. Хмельницький був проголошений гетьманом України. Після смерті Б. Хмельницького козацька рада в Чигирині 23 серпня 1657 р. підтвердила це рішення. Але оскільки Хмельницький був ще молодим і не закінчив навчання в колегії, він, за порадою старшини, тимчасово відмовився від гетьманської булави. 25 жовтня 1657 р. Генеральна Військова Рада проголосила гетьманом генерального писаря І. Виговського. Союз з Польщею, незадоволеність частини козацтва зовнішньою політикою І. Виговського й інтриги деяких старшин на чолі з Я. Сомком призвели до усунення його від влади (11.09.1659 р.). На раді в Білій Церкві за підтримкою промосковськи налаштованої частини старшини Ю. Хмельницького знову обрали гетьманом. Слабовільний і нерішучий, позбавлений військового й політичного талантів, Ю. Хмельницький постійно потрапляв у залежність від Московського царства, Польщі або Туреччини. У жовтні 1659 р., скориставшись важким становищем України, московські війська під командуванням князя О. Трубецького зайняли Лівобережну Україну. Під тиском обставин Хмельницький змушений був підписати Переяславські статті 1659 р., що значно обмежували права України. У 1660 р. почалася нова війна між Польщею й Московією за українські землі, у якій взяли участь й війська на чолі з Ю. Хмельницьким. Сорокатисячне військо під командуванням воеводи В. Шереметева потрапило в оточення сімдесятитисячного польсько-татарського війська під Чудновим (Волинь). Ю. Хмельницький, що командував двадцятитисячним військом, виявив пасивність і не надав допомоги оточеному угрупованню. Більше того, підбурюваний частиною старшини, він пішов на переговори з поляками і 27.10.1660 р. уклав з Польщею Слободищенський трактат, за яким Україна знову входила до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцького договору 1658 р. Проти політики Хмельницького виступили Ніжинський, Чернігівський і Переяславський полки. У 1661—1662 рр. кілька походів Ю. Хмельницького на Лівобережжя завершилися невдачею. Після обрання навесні 1662 р. на козацькій раді наказним гетьманом Лівобережної України переяславського полковника Я. Сомка почалися зіткнення між прихильниками двох гетьманів. У січні 1663 р., розуміючи власну нездатність опанувати ситуацію, Хмельницький відрікся від булави та постригся в ченці під ім'ям Гедеон. Жив у монастирях Києва, Корсуня, Сміли й Чигирини. У 1664—1667 рр. Ю. Хмельницький був кинутий польським урядом у Марієнбурзьку в'язницю. Після звільнення якийсь час жив в Уманському монастирі.

У 1670 р. (за іншими даними — у 1673 р.) Хмельницького захо-

пили в полон кримські татари й відправили до Стамбула, де його посадили в темницю, а пізніше перевели в один із грецьких монастирів, де він обіймав посаду архімандрита. Під час Чигиринських походів 1677 р. і 1678 р. турецький уряд, намагаючись захопити Україну, спробував використати з цієї метою Ю. Хмельницького. Турки проголосили його гетьманом на правах султанського васала. Своєю столицею Хмельницький обрав Немирів (тепер Вінницька обл.), відкля розсилав універсали, називаючи себе «князем сарматським, Малої Росії-України, володарем Війська Запорізького». У 1678—1679 рр. він спробував за допомогою турецько-татарського війська встановити владу над Лівобережною Україною, але, настроївши проти себе все місцеве населення, зазнав невдачі. Після підписання Бахчисарайського миру 1681 р. турки позбавили Ю. Хмельницького гетьманства і восени того ж року, обвинувативши в незаконній розправі над членом родини багатого єврейського купця, стратили його в Кам'янці-Подільському.

ГЕТЬМАН І. БРЮХОВЕЦЬКИЙ

Брюховецький Іван Мартинович (рік народження невідомий — 08(18).06.1668) — гетьман Лівобережної України (1663—1668 рр.). Народився біля Диканьки на Полтавщині. Уперше згадується в реєстрі Чигиринської сотні. Був старшим слугою (конюшим) у резиденції Б. Хмельницького, виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана. У 1659 р. Брюховецький під час гетьманських виборів їздив на Запорозжя, щоб схилити запорожців підтримати кандидатуру Ю. Хмельницького. Залишившись у Запорізькій Січі, був обраний кошовим отаманом, а згодом і «кошовим гетьманом» (1659—1663 рр.). Висунув привабливі для козацьких низів гасла (зменшити податки, обмежити старшинське землеволодіння), був, поряд з Я. Сомком й І. Золотаренком, одним із кандидатів на гетьманство. У червні 1663 р. на Чорній раді в Ніжині за підтримкою запорожців, селян, міщан і під тиском московського війська Брюховецький був обраний гетьманом Лівобережної України. Спочатку проводив відверто промосковську політику. Після обрання гетьманом уклав з Московською державою Батуринські статті 1663 р., став першим з українських гетьманів, що поїхав до Москви. Під час перебування у вересні-жовтні 1665 р. у Москві Брюховецький одержав титул боярина і йому була передана у володіння Шептаківська волость на Чернігівщині. У грудні 1665 р. гетьман підписав Московські статті, що значно обмежили державні права Гетьманщини, послалили її адміністративну й фінансову залежність від Московського царства.

На початку 1666 р. Брюховецький повернувся в Україну, де за допомогою генерального підскарбія М. Ракушки-Романовського упорядкував фінансові справи держави. Майже в усіх великих українських містах були розміщені російські гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, що зосередили у своїх руках ряд військових і фінансових функцій. У 1666 р. був проведений майновий перепис населення Лівобережної України з метою визначення розмірів оподаткування. Усе це викликало невдоволення українського населення. Навіть частина православного духовництва, що підтримувала раніше промосковську орієнтацію гетьманів, висловилося проти зростання московського впливу. Невдоволення досягло свого апогею після укладення між Польщею й Московською державою Андрусівського перемир'я 1667 р. У 1667—1668 рр. на Лівобережжі відбувся ряд великих виступів проти московських гарнізонів. Брюховецький теж вирішив відкрито виступити проти Москви й очолити антимосковське повстання. У січні 1668 р. на старшинській раді в Гадячі гетьман висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманщині й перехід України під турецький протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. Одночасно І. Брюховецький почав переговори з П. Дорошенком і направив посольство до Стамбула.

У травні 1668 р. війська Брюховецького, вигнавши московські гарнізони з частини українських міст, відправилися звільняти прикордонне місто Котельву, що осадила московська армія під командуванням боярина Г. Ромодановського. На початку літа на Лівобережну Україну вступили правобережні полки гетьмана П. Дорошенка й пішли назустріч військам Брюховецького, що стояли військовим табором під Опишнею (тепер Полтавська обл.). Довідавшись про підхід військ П. Дорошенка, лівобережні козаки виступили проти Брюховецького і 8(18) червня 1668 р. убили його. Похований у Гадячі.

ГЕТЬМАН Д. МНОГОГРІШНИЙ

Многогрішний Дем'ян Гнатович (близько 1630 — після 1701) — гетьман Лівобережної України (1669—1672 рр.). Народився в м. Карпі (тепер Чернігівська обл.). Походив з козацької родини. Учасник Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У документах уперше згадується в Зборівському реєстрі (близько 1649 р.) на посаді військового осавула. У 1665—1669 рр. — полковник чернігівський. У 1668 р. Многогрішний, як супротивник Андрусівського миру 1667 р., узяв участь в антимосковському повстанні, що почалося під керівництвом І. Брюховецького. Підтримував політику гетьмана П. Дорошенка. У 1668 р. призначений П. Дорошенком наказ-

ним гетьманом Лівобережної України. Наступ московських військ під командуванням Г. Ромодановського на Сіверщину (на Ніжин і Чернігів), відсутність військової допомоги від П. Дорошенка, сильні московські гарнізони в містах, тиск із боку промосковської частини старшини й православного духовництва (особливо архієпископа чернігівського Л. Барановича) змусили Многогрішного піти на переговори з царським урядом.

17 грудня 1668 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Многогрішний був обраний «сіверським гетьманом». Переговори між московським урядом і гетьманом завершилися укладенням Глухівських статей 1669 р. і проголошенням Многогрішного 9(19) березня 1669 р. гетьманом Лівобережної України. Після обрання гетьманом Многогрішний намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України. Він добився, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського миру 1667 р., залишився в складі Лівобережжя. Спираючись на полки компанійців, Многогрішний прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово послабляючи політичну роль козацької старшини. Вів таємні переговори з П. Дорошенком про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини. Така політика викликала невдоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду.

У ніч з 12 на 13 березня 1672 р. у Батурині козацька старшина за підтримкою начальника московського гарнізону заарештувала Д. Многогрішного та видала представникам царського уряду. Гетьман був вивезений до Москви, де в середині квітня 1672 р. над ним почався суд. Його звинуватили в державній зраді, катували, а потім засудили до страти. Згодом страта була замінена на *довічне заслання*.

Д. Многогрішний був вивезений з родиною до Сибіру і кинутий до Іркутської в'язниці. З 1688 р. звільнений з в'язниці Многогрішний перебував на військовій службі в Селенгінську (Забайкалля). У 1696 р. постригся в ченці. Помер в Іркутську.

ГЕТЬМАН І. САМОЙЛОВИЧ

Самойлович Іван Самойлович (рік народження невідомий — 1690) — гетьман Лівобережної України в 1672—1687 рр. Народився в родині священика С. Самойловича з Ходоркова на Житомирщині. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. Службу в козацькому війську почав військовим писарем. Згодом був веприцьким сотником Гадяцького полку, красноколядинським сотником (1665 р.) Чернігівського полку. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана І. Брюховецького, зокрема, у 1663 р. їздив з посольством

до Москви. Одержав звання значкового товариша. Брав участь у повстанні 1668 р., виступав проти московської політики в Україні. Після загибелі гетьмана І. Брюховецького приєднався до наказного гетьмана Д. Многогрішного, одержав царське прощення. У 1668—1669 рр. був наказним полковником і полковником чернігівським (1668—1669 рр.). Після обрання гетьманом Д. Многогрішного став *генеральним суддею* (1669—1672 рр.). Брав участь у старшинській змові проти гетьмана Д. Многогрішного. На старшинській раді в Козачій Діброві 17 червня 1672 р. обраний гетьманом і володів гетьманською булавою 15 років. Боровся проти гетьмана П. Дорошенка, намагався об'єднати під своїм управлінням Правобережну й Лівобережну Україну. На початку 1674 р. Самойлович разом з царським воеводою Г. Ромодановським на чолі козацьких і стрілецьких полків здійснив похід на Правобережну Україну.

На Переяславській раді 17 березня 1674 р. Самойлович був *обраний гетьманом усієї України*, однак фактичне об'єднання Правобережної і Лівобережної України відбулося лише після зречення від гетьманства П. Дорошенка 19 жовтня 1676 р. Унаслідок Чигиринських походів 1677 р. і 1678 р. і укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. Самойлович утратив владу над Правобережною Україною (південна Київщина, Брацлавщина та Поділля залишалися під контролем Ю. Хмельницького).

Самойлович негативно поставився до «Вічного миру» 1686 р., що остаточно закріпив поділ України між Річчю Посполитою і Московською державою. У період правління Самойловича Українська православна церква втратила свою незалежність і в 1686 р. була підлегла московському патріархові. Самойлович був прихильником сильної гетьманської влади, яку намагався зробити спадкоємною. При ньому внаслідок масового переселення правобережного населення в Лівобережжя поступово відроджується економічне життя Гетьманщини. Розширюється внутрішня й зовнішня торгівля, розвиваються ремесла й промисли. Розширюються існуючі й створюються нові промислові підприємства — рудники, селітрові, скляні й поташеві заводи, млини, винокурні та ін. Авторитарний спосіб правління Самойловича, великі податки на утримання в Гетьманщині московських гарнізонів і регулярних військ, що важким тягарем лягали на місцеве населення, викликали невдоволення як козацької старшини, так і рядового козацтва. Старшинська верхівка почала писати цареві доноси на гетьмана, обвинувачуючи його в зловживанні владою, таємних зв'язках із Кримським ханством і військовій зраді. Улітку 1687 р., скориставшись невдачею спільного походу московської армії (100 тис. чол.) і українського козацького війська (50 тис. чол.) на Крим, старшина обвинуватила Самойловича в його провалі й

звернулася до царського уряду з проханням усунути гетьмана від влади. 23 липня 1687 р. ставка гетьмана була оточена російськими полками.

На козацькій раді на річці Коломак Самойловича відсторонили від гетьманства, заарештували й разом із сином Яковом відправили до Москви, а відтіля — у заслання до Сибіру. Помер у Тобольську в 1690 р.

«ВІЧНИЙ МИР»

«Вічний мир» 1686 р. — мирний договір між Польщею й Московською державою, підписаний 06(16) травня 1686 р. у Москві. У переговорах, що тривали сім тижнів, з польської сторони брали участь послы *К. Гжимултовський* і *М. Огинський*, з московської — *В. Голіцин*. Текст договору склався з преамбули й 133 статей. Договір був укладений на підставі Андрусівського миру 1667 р. За «Вічним миром» Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорозжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом. Польща відмовлялася від претензій на Київ, за що одержувала 146 тис. рублів компенсації. Брацлавщина та південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею і Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (у 1699 р. було приєднане до Польщі). Московське царство анулювало попередні договори з Туреччиною та Кримським ханством і вступило в антитурецьку «Священну лігу» (Польща, Священна Римська імперія, Венеція), зобов'язувалося організувати військовий похід проти Кримського ханства. Хоча умови «Вічного миру» набирали чинності відразу після підписання договору, польський сейм ратифікував його тільки в 1710 р. «Вічний мир» остаточно затвердив поділ українських земель між двома державами — Польщею та Росією.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

ГЕТЬМАН І. МАЗЕПА

Мазепа Іван Степанович (Мазепа-Калєдинський; рік народження невідомий — 21 вересня (2 жовтня) 1709) — гетьман України. Народився в с. Мазепинця на Київщині в українській шляхетській

родині. Точна дата народження невідома. Дослідники наводять різне датування: М. Костомаров — 1629 р., Ф. Уманець — близько 1633 р., М. Андрусак — 20 березня 1632 р., А. Єнсен — близько 1638—1645 рр., І. Борщак — близько 1640 р. Учився в Києво-Могилянській колегії, а також в єзуїтській колегії у Варшаві (за іншими даними, у Полоцьку). Протягом 1656—1659 рр. жив за кордоном, де в Німеччині, Італії, Франції й Нідерландах вивчав військову справу, дипломатію, іноземні мови. Після повернення в 1659—1663 рр. Мазепа перебував на службі при дворі польського короля Яна II Казимира, виконував ряд дипломатичних доручень, зокрема, був послом до правобережного гетьмана П. Тетері. У 1663 р. повернувся в Україну. Під час боротьби між претендентами на гетьманську булаву підтримував П. Дорошенка. У 1669 р. очолив його особисту охорону, ставши ротмістром надвірної корогви козаків. Завдяки своїм особистим здібностям незабаром став *генеральним писарем*. У 1674 р. брав участь у переговорах між гетьманами П. Дорошенком та І. Самойловичем. Згодом, прямуючи з дипломатичною місією до Криму й Туреччини, був захоплений у степу кошовим отаманом Запорізької Січі І. Сірком і переданий лівобережному гетьманові І. Самойловичу.

У 1682 р. Мазепа обійняв посаду *генерального осавула* в уряді лівобережного гетьмана. Як представник Гетьманщини часто був учасником переговорів між Московією, Кримським ханством, Османською імперією та Річчю Посполитою. Після провалу першого кримського походу російських військ під проводом князя Голіцина (1687 р.) гетьман І. Самойлович був звинувачений у державній зраді, позбавлений гетьманства й засланий до Сибіру. *25 липня 1687 р.* на Коломацькій раді Мазепа був обраний *гетьманом України*. Одержавши гетьманську булаву, Мазепа прагнув об'єднати в єдиній державі всі українські землі — Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжя, Слобожанщину. Він передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького укладу. Реалізуючи свої задуми, гетьман піклувався про формування аристократичної верхівки українського суспільства. З цієї метою козацька старшина наділялася значними землеволодіннями, діставала нові права й привілеї. Це викликало невдоволення козацьких низів, селян і міщан. Ряд заходів Мазепи, спрямованих на захист козаків (універсал 1691 р.), міщанства (ряд охоронних універсалів містам), селян (універсал від 28 листопада 1701 р. про обмеження панщини двома днями на тиждень) і духівництва (універсали 1690—1694 рр. про підтвердження прав Київської митрополії, чернігівського й глухівського монастирів) не призвели до усунення соціальних протиріч і консолідації українського суспільства.

Гетьман намагався використовувати свій вплив на Петра I і зв'яз-

ки з московськими вельможами для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Українські полки активно брали участь у війнах Московії з Кримським ханством і Туреччиною. У 1700 р. Мазепа став другим кавалером заснованого Петром I ордена Андрія Первозванного. У 1703 р. король Польщі Август II Фридерік нагородив його орденом Білого Орла, а в 1707 р. імператор Йосип I дарував гетьманові титул князя Священної Римської імперії. У перші роки Північної війни (1700—1721 рр.) між Росією та Швецією посилювалася експлуатація царським урядом ресурсів Гетьманщини. Уже в 1700 р. до Прибалтики для ведення воєнних дій проти шведів був висланий загін у 17 тис. козаків. Виросли й фінансові витрати Гетьманщини, особливо за рахунок збільшення податків. Усе це викликало невдоволення козацької старшини й гетьманського уряду. У 1704 р. за вказівкою Петра I Мазепа наказав козацькому війську взяти під контроль територію українських земель, що дотепер знаходилася під владою Речі Посполитої. Влада гетьмана поширилася на Правобережну Україну. Одночасно було придушене козацьке повстання під керівництвом С. Палія. Навесні 1705 р. Мазепа почав таємні переговори із союзником шведського короля Карла XII польським королем С. Лещинським.

Навесні 1709 р. була укладена *угода між Карлом XII і Мазепою*, що передбачало перехід Гетьманщини під протекторат Швеції. Після початку наступу шведів на Москву через територію України, гетьман 4 листопада 1709 р. відкрито перейшов на бік Карла XII. Разом із ним до шведів пішли й запорожці на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком. Це викликало репресії московських військ проти прихильників Мазепи й запорожців. Були знищені гетьманська столиця Батурин і Запорізька Січ. Невдала облога шведами Полтави дала можливість Петрові I підготуватися до генерального бою й розгромити шведські війська в Полтавській битві влітку 1709 р. Карл XII і Мазепа були змушені відступити в турецькі володіння, де гетьман оселився в пригороді м. Бендерів.

Помер він 21 вересня (2 жовтня) 1709 р. і був похований у Святогорському монастирі в м. Галаці (нині Румунія). Апологети гетьмана відносять до його заслуг велику культурно-меценатську діяльність. При ньому Києво-Могилянська колегія одержала статус академії. Було побудовано або відновлено ряд монументальних споруд у стилі українського бароко. У 1690 р. побудовано новий будинок Києво-Могилянської колегії, у 1698 р. — кафедральний собор у Переяславі, Богоявленська церква Братського монастиря в Києві (зруйнована в 1934 р.), дзвіниця собору св. Софії у Києві, обнесена новими кам'яними стінами Києво-Печерська лавра. У 1700 р. був заснований Чернігівський колегіум. Мазепа був прихильником літератури. Сам він —

автор ряду віршів: «Дума», «Пісня», «Псалми» тощо. Підтримував творчість Д. Туптала, С. Яворського, І. Максимовича.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 р.

Коломацькі статті 1687 р. — договір, укладений 25 липня 1687 р. у м. Коломаку (тепер Харківська обл.) між новообраним гетьманом України І. Мазепою і козацькою старшиною, з одного боку, і московськими царями Іваном, Петром і царицею Софією, з іншого. Договір складався з 22 пунктів (статей). В основі Коломацьких статей лежали попередні україно-московські договори, затверджені козацькими радами при обранні гетьманів Д. Многогрішного й І. Самойловича. Коломацькі статті повторювали з деякими змінами текст Глухівських статей 1669 р. і містили кілька нових пунктів. Статті підтверджували козацькі права й привілеї, зберігали тридцятитисячне реєстрове козацьке військо та компанійські полки. Однак гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина — зміщати гетьмана. Козацька старшина зобов'язувалася стежити й доносити на гетьмана царському урядові. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському урядові заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами. Гетьман зобов'язувався направити козацьке військо на війну з Кримським ханством і Туреччиною; у гетьманській столиці — Батурині — розміщався полк московських стрільців. У статті 19 договору перед гетьманом і старшиною ставилося питання про необхідність тісного державного об'єднання України з Московською державою і ліквідацію національної самобутності українського народу. Таким чином, Коломацькі статті стали черговим кроком на шляху подальшого обмеження автономних прав України.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 р.

Полтавська битва 1709 р. — генеральний бій між російськими й шведськими військами 27 червня (8 липня) під час Північної війни 1700—1721 рр. У квітні 1709 р. шведські війська Карла XII, що вдерлися в 1708 р. у межі Росії, почали облогу Полтави. Її гарнізон (4,2 тис. солдат і 2,5 тис. збройних городян) під командуванням полковника Келіна успішно відбив ряд штурмів. Наприкінці травня в район Полтави підійшли головні сили російської армії під командуванням Петра I. На військовій раді 16 (27) червня було вирішено дати генеральний бій. До 25 червня (6 липня) російська армія (42 тис. чол.,

72 гармати) розташувалася у створеному нею укріпленому таборі за 5 км на північ від Полтави. 26 червня (7 липня) була створена передова позиція з 10 редутів, зайнята 2 батальйонами, за якими розташувалося 17 кавалерійських полків під командуванням *О. Д. Меншикова*. Карл XII вирішив атакувати російські війська, розраховуючи здобути перемогу і цим спонукати Туреччину виступити проти Росії. Для атаки було виділено близько 20 тис. чоловіків і 4 гармати (28 гармат залишилося в обозі без боеприпасів). Інші війська (до 10 тис. чоловік), у тому числі частина запорожців і українських козаків, притягнутих гетьманом І. С. Мазепою, знаходилися під Полтавою, у резерві й на охороні комунікацій. Карл XII, поранений на рекогносцировці 17(28) червня, передав командування фельдмаршалові *К. Г. Реншильду*. О 2 годині ночі 27 червня (8 липня) шведська піхота 4 колонами рушила на російські редуты, за нею йшли 6 колон кінноти. Після завязтого двогодинного бою шведам удалося захопити два передові редуты й вони почали перегрупування вліво для обходу поперечної лінії редутів з півночі. При цьому 6 правофлангових шведських батальйонів і кілька ескадронів генерала Росса та Шліппенбаха відірвалися від головних сил і відійшли в ліс на півночі від Полтави, де були розгромлені кіннотою Меншикова, що рушила за ними. Інша частина російської кінноти під командуванням генерала *Р. Х. Боура* за наказом Петра I почала відходити до табору. Шведи прорвалися між редутами, але потрапили під артилерійський і рушничний фланговий вогонь з табору й безладно відійшли в Будищенський ліс. Близько шостої години Петро I вивів армію з табору та вишикував її у дві лінії, розташувавши в центрі піхоту *В. П. Шереметева* і на флангах кінноту Меншикова та Боура. У таборі був залишений резерв (9 батальйонів). Головні сили шведів вишикувалися навпроти російських військ. О 9 годині зав'язався рукопашний бій, а російська кіннота почала оточувати фланги супротивника. Шведи почали відступ, який перетворився до одинадцятої години на безладну втечу. Російська кіннота переслідувала їх до Переволочни, де залишки шведської армії здалися в полон. *Карл XII* і *Мазепа* з невеликим загоном втекли на територію Османської імперії. Шведи втратили понад 9 тис. убитих й понад 18 тис. полонених, гармати й обоз; утрати росіян — 1345 чоловік убитих і 3290 поранених. У результаті Полтавської битви військова могутність Швеції була підірвана й у війні відбувся перелом на користь Росії.

ГЕТЬМАН П. ОРЛИК

Орлик Пилип Степанович (11(21) жовтня 1672—26(5) листопа-

да 1742) — гетьман України в еміграції (1710—1742 рр.). Народився в Косуті Ошмянського р-ну недалеко від Вільнюса (Литва). Походив з литовсько-чеського роду. Учився в єзуїтському колеґіумі у Вільнюсі, а в 1694 р. закінчив Києво-Могилянську колеґію, у 1698—1700 рр. — працював писарем у канцелярії Київського митрополита. У 1700—1706 рр. — старший військовий канцелярист, згодом регент (управитель) у справах Генеральної Військової Канцелярії. З 1706 р. — *генеральний писар*, найближчий радник гетьмана І. Мазепи. З 1708—1709 рр. разом з гетьманом намагався створити за участю східноєвропейських держав і Швеції антимосковську коаліцію. Поразка шведських військ у Полтавській битві 1709 р. змусила Орлика емігрувати разом з Мазепою й частиною козацької старшини. На козацькій раді *5 (16) квітня 1710 р.* Орлик був обраний *гетьманом* і визнаний шведським королем і турецьким султаном.

Під час обрання Орлика між гетьманом, старшиною й запорожцями була укладена угода, відома в літературі як *Конституція Пилипа Орлика 1710 р.* Прагнучи добитися звільнення України з-під московської влади, Орлик уклав союзний договір зі Швецією (10.05.1710 р.) і Кримським ханством (23.01.1711 р.). 8 листопада 1710 р. Туреччина оголосила війну Росії. Навесні 1711 р. гетьман на чолі 16-тисячного козацького війська за підтримкою татарської орди почав наступ на Правобережну Україну. Правобережні полки визнали владу Орлика та перейшли на його бік. Гетьман Лівобережної України І. Скоропадський відправив проти полків Орлика військо під командуванням генерального осавула Г. Бутовича, що було розбите в бою під Лисянкою. Наприкінці березня війська Орлика й татар підійшли до Білої Церкви й осадили її. Частина татарських загонів під проводом самого хана здійснила спустошливий похід до Слобідської України. Розоривши ряд міст, татари поспішно відступили перед наступаючими царськими військами. Розбій татар — союзників Орлика — підірвав його авторитет серед українського населення. У травні 1711 р. почався наступ російських військ під командуванням Б. Шереметева. Війська Орлика і татарські загопи були змушені відступити. Однак у липні 1711 р. армія Петра І була оточена турецькими військами на р. Пруті. *12 липня 1711 р.* поблизу Ясс між Росією й Туреччиною був укладений *Прутський мирний договір*.

Протягом 1711—1714 рр. Орлик намагався організувати нову антиросійську коаліцію, але безуспішно. У 1714 р. він з частиною старшини на запрошення Карла XII переїхав до Швеції, у 1720 р. жив у Німеччині, а згодом — у Франції. У 1722 р. змушений був перебраться на територію Османської імперії, де на вимогу турецького уряду оселився в Салоніках (Греція). З 1734 р. жив у Буджаці, пізніше в Молдавії. Добивався підтримки різних європейських держав (Фран-

ції, Англії, німецьких держав, Польщі, Ватикану), неодноразово піднімав питання про іноземну допомогу в справі відновлення української державності. Намагався сформувати власні військові сили й залучити до боротьби проти Російської імперії Запорожжя. Помер в Яссах 26 травня 1742 р.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ

Найбільш серйозний удар по українській автономії був завданий царатом після закінчення Північної війни. У 1722 р. Петро I велів заснувати *Малоросійську колеґію*, що повинна була постійно знаходитися в Україні й поділяти владу з гетьманом. Коли гетьман І. Скоропадський довідався про це, він поїхав до Санкт-Петербурга благати царя скасувати його рішення; але Петро був непохитний. Серце старого гетьмана не витримало подібного удару, і того ж року він помер.

Після смерті Скоропадського в Україні фактично виникло двовладдя: з одного боку, зберігалася Генеральна військова канцелярія, а з іншого боку — уводилася Малоросійська колеґія. Ця колеґія почала свою роботу зі звертання до населення стосовно подачі до неї скарг щодо зловживання козацької старшини й інших посадових осіб. Скарги посипалися, як з рога достатку. Уже в серпні 1722 р. колеґія передала Генеральній військовій канцелярії 34 розпорядження про заборону перетворювати козаків на залежних селян, позбавлення старшинських маєтків імунних прав при розквартируванні російських військ, направлення податкових зборів у царську скарбницю тощо. Були заведені кримінальні справи на деяких полковників, сотників і суддів. Старшинські маєтки обкладалися податками, чого раніше козацька верхівка не допускала.

Велика частина старшини зайняла лояльну позицію щодо Малоросійської колеґії; меншість — так звані автономісти — спробувала відстоювати колишні права й вольності. Їхнім лідером став чернігівський полковник *Павло Полуботок*. У вересні 1722 р. він склав петицію цареві, яку члени генеральної старшини відмовилися підписати. У петиції висловлювався рішучий протест проти вимог Малоросійської колеґії знайомити її з усіма рішеннями Генеральної військової канцелярії, розгляду колеґією судових справ, що не пройшли через нижчі судові інстанції, ліквідації нею податкового імунітету козацької старшини тощо. Одночасно Полуботок просив імперський Сенат дозволити обрати нового гетьмана. Оскільки цар знаходився далеко від столиці (він подався в похід на Іран), петиції Полуботка зненацька було дано хід. У листопаді того ж року Сенат скасував ряд

указів Малоросійської колегії, у тому числі про введення нових податків і позбавлення козацької старшини податкового імунітету.

Голова Малоросійської колегії *С. Вельямінов* зі свого боку почав уживати енергійні контрзаходи проти дій автономістів. 31 березня 1723 р. він подав цареві «*Дванадцять пунктів*», в яких пропонувалося змінити державний устрій України і збільшити доходи скарбниці за рахунок українських платників податків. Одночасно Вельямінов обвинувачував Полуботка в протидії реформам. Цар відразу звелів доставити наказного гетьмана і його однодумців до Петербурга. 16 квітня указом Сенату Малоросійська колегія була перетворена з контролюючого органу у владну адміністративну структуру. Загрожучи із широкими масами, царат законодавчо закріпив рішення колегії про повернення козацьких прав усім, хто хотів перейти в козацький стан, а також ліквідацію незаконних поборів, установлених Генеральною військовою канцелярією.

Коли Полуботок і 15 старшин прибули до російської столиці, їх обвинуватили в зловживанні владою, ігноруванні розпоряджень Малоросійської колегії і царських указів, після чого заарештували й кинули в каземати Петропавлівського укріплення. Там Полуботок і помер у грудні 1724 р. Інших ув'язнених від заслання до Сибіру врятувала смерть Петра I, який помер у січні 1725 р.

Після розгрому опозиції Малоросійська колегія перетворилася на верховний орган влади в Україні. Генеральну військову канцелярію звели до статусу дорадчого органу, і всі її розпорядження вважалися недійсними без санкції зазначеної колегії. У місцеве судочинство почали активно впроваджувати російські правові норми. Уведення прямого оподаткування населення призвело до того, що з 1722 р. по 1724 р. податки в Гетьманщині вирости на 600 %.

Однак скасування податкового імунітету не тільки для козацької старшини, але також для монастирів і російських вельмож, що мали великі земельні володіння на Лівобережжі, зненацька обернулося проти *С. Вельямінова* та його відомства. Уже в лютому 1725 р. Верховна Таємна Рада розглянула проект відновлення гетьманства в Україні. З приходом до влади Петра II навесні 1727 р. були скасовані всі податки, уведені Малоросійською колегією, а 20 червня того ж року Таємна Рада прийняла рішення про реставрацію гетьманського правління.

«ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ»

Оскільки після смерті гетьмана *Д. Апостола* (1734 р.) імператриця *Анна Іоанівна* заборонила вибори нового гетьмана, виконавча влада в Україні зосередилася в особливій колегії, названій «*Прав-*

ління гетьманського уряду» (1734—1750 рр.). Вона складалася з трьох росіян і трьох українських чиновників на чолі з князем *Шуховським*. Останній повинен був «недріммим оком спостерігати за вчинками малоросійського народу» і міг на власний розсуд змінювати українських представників у правлінні. Наступ на права українців вівся й іншими способами. Так, у 1734 р. голова Губернаторської ради князь *Баратинський* заарештував весь Київський магістрат і конфіскував усі стародавні хартії, що торкалися прав міського самоврядування. Без цих документів у городян не було можливості відстоювати свої вольності в судовому порядку. За умонастроями людей уважно стежили агенти Таємної канцелярії; повсюдно заохочувалися шпигунство й виказування.

Зміна політики російської влади щодо України відбулася після вступу на престол імператриці *Єлизавети Петрівни* (1741—1761 рр.). У 1742 р. вона таємно обвінчалася з *Олексієм Розумовським* — вихідцем з козацької родини, що колись співав у придворній капелі в Петербурзі. Під його впливом імператриця виявила цікавість до України. У 1744 р. вона відвідала Київ і, задоволена гарним прийомом, прихильно поставилася до петиції козацької старшини про вибори нового гетьмана. Але *Єлизавета* не поспішала; її кандидатури на цю посаду, молодшому братові *Олексія* — *Кирилові*, було всього 16 років, і перш ніж очолити Гетьманщину, він повинен був одержати належну освіту. *Юнака* відправили до Західної Європи, де він учився в німецьких університетах (*Кенігсберзькому*, *Берлінському*, *Геттінгенському* та іншим). Коли він повернувся, його спочатку призначили президентом Петербурзької академії наук (1746 р.), а в 1750 р. в *Глухові* заочно «обрали» новим гетьманом України.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. ЛІКВІДАЦІЯ РОСІЙСЬКИМ ЦАРАТОМ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ

ГАЙДАМАКИ

Гайдамаки (від тур. *haydamak* — нападати) — 1) учасники національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту у XVIII ст. на Правобережній Україні. Уперше гайдамаки згадуються в історичних документах у 1717 р. (за іншими даними — у 1712 р., 1714 р.);

2) учасники українських військових формувань у 1917—1921 рр., що входили до складу Армії УНР. Створювалися з добровольців і з українізованих частин російської армії. У листопаді 1917 р. одним з перших був організований Гайдамацький Курінь під командуванням сотника Пустоцьвіта. У грудні 1917 р. — січні 1918 р. з окремих гайдамацьких частин було сформовано два великі з'єднання — Гайдамацький Кіш Слобідської України (головний отаман С. Петлюра) і Гайдамацький кінний полк ім. кошового К. Гордієнка (командир полку В. Петрів), які у лютому 1918 р. увійшли до складу армії УНР.

КОЛІВЩИНА

«Коліївщина» — найбільше селянсько-козацьке повстання в 1768 р. на Правобережній Україні проти феодално-кріпосницького, національного та релігійного гніту шляхетської Польщі. Почалося в травні в районі Мотронинського монастиря (південна частина Київського воєводства), де зібрався загін незадоволених селян під проводом *М. Залізняка*. Незабаром до загону приєдналися тисячі селян, озброєних холодною зброєю й колами (звідси назва руху). На бік повстанців перейшов з козаками сотник уманських надвірних козаків *І. Гонта*, і з їхньою допомогою загін *М. Залізняка* 19 липня взяв Умань. Селянсько-козацькі загони з'явилися також у багатьох інших районах Правобережжя. Повстання захопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь і докотилося до Галичини. Головною силою «Коліївщини» були українські селяни, у русі також брали участь окремі загони запорізьких козаків, ремісники, селяни-втікачі й солдати з Росії, польські селяни. Повстанці сподівалися на допомогу російського уряду, зацікавленого в ослабленні Польщі й у возз'єднанні Правобережної України з Росією. Спочатку уряд Катерини II займав вичікуючу позицію, але потім страх перед можливістю поширення руху (що набув різко антифеодалного характеру) на Лівобережжя й Південну Україну змусив царський уряд направити проти повстанців війська. 27 червня були по-зрадницькому захоплені *Залізник* і *Гонта*, а в липні розбиті основні сили повстанців, розправа з якими була вельми жорстока: сотні людей були страчені, тисячі відправлені на каторгу. Т. Г. Шевченко присвятив цьому повстанню поему «Гайдамаки».

ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ

Після ліквідації в 1764 р. гетьманства виконавча влада в Україні перейшла до так званої *другої Малоросійської колегії*, що засідала в

Глухові. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників, чотирьох українських старшин, прокурора (російського полковника), двох секретарів (українця та росіянина) і канцелярських службовців. На чолі Малоросійської колегії стояв граф П. Рум'янцев (одночасно генерал-губернатор Малоросії), перед яким російський уряд поставив завдання остаточної ліквідації автономії Гетьманщини й повного підпорядкування управління українськими землями імперським державним органам. В адміністративному відношенні Малоросійська колегія підкорялася канцелярії малоросійського генерал-губернатора (існувала до 1796 р.). Поступово колегія узурпувала всю повноту військової влади. Після ліквідації царським урядом полково-сотенного устрою Лівобережної України (1781 р.), перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні карабінерні й кавалерійські частини російської армії (1783 р.) і впровадження намісництва (1780—1783 рр.), на українських землях повністю поширилася система державного управління Російської імперії. Указом від 20(31) серпня 1781 р. друга Малоросійська колегія була скасована.

ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ (1775 р.)

Оскільки кримські татари після захоплення Криму російськими військами більше не загрожували Російській імперії, Катерина II вирішила, що збереження на кордонах Кримського ханства Запорізької Січі втратило будь-який сенс. Були й інші причини, що підштовхували царат до ліквідації запорізької вольниці. Через те що у володіннях запорожців кріпацтво було відсутнє, сюди постійно стікалися кріпаки-втікачі; знаходили тут притулок і бунтарі-гайдамаки з Правобережної України й учасники повстання 1773—1774 рр. під проводом *Омельяна Пугачова*. До економічних факторів, що прискорили розгін Січі, слід віднести прагнення царської влади привласнити собі багаті землі Півдня України, що запорожці традиційно вважали своєю власністю.

Доля запорізьких козаків була остаточно вирішена 23 квітня 1775 р., коли новоросійський генерал-губернатор *Г. Потьомкін* запропонував імператриці *проект ліквідації Запорізької Січі*. Здійснити цю акцію повинні були російські війська під командуванням генерал-поручика *П. Текелі*, що поверталися після війни додому: 8 полків регулярної кавалерії, 20 гусарських і 17 пікінерських ескадронів, 10 піхотних регулярних і 13 донських козацьких полків загальною чисельністю більше 100 тис. чоловік. *Текелі* розділив свою армію на п'ять частин. Сам він з великим загonom рушив на Січ, а інші загони мали вести наступ на окремі запорізькі паланки. Якби січовики вчинили силь-

ний опір військам Текелі, його повинен був підтримати резервний корпус генерал-поручика Прозоровського, розміщений на Слобожанщині.

На Січі в цей час знаходився 3-тисячний гарнізон з 20 пушками. 4 червня, не зустрівши щонайменшого опору, царські війська підійшли до стін січового укріплення. Знявши вартових і захопивши всю артилерію, вони оточили козацьке селище, потім блокували гавань на ріці Підпільній й захопили козацькі човни.

Розуміючи, що пручатися безглуздо, запорожці погодилися капітулювати. Наступного дня із січових сховищ вивезли боєприпаси, клейноди, прапори, матеріальні цінності й архів запорізької військової канцелярії. Майже всі будівлі, крім фортифікацій, були зруйновані.

29 червня 1775 р. вийшов указ Сенату, в якому пояснювалися причини ліквідації Запорізької Січі й містився дозвіл видати грошову допомогу лояльно налаштованим старшинам і козакам. Частина запорізької старшини не тільки зберегла свої господарства, але одержала також додаткові ділянки землі й офіцерські чини. Однак кошовий отаман Петро Калнишевський, суддя Павло Головатий і писар Іван Глоба були засуджені й на настійну вимогу Потьомкіна заслані у віддалені монастирі: перший — у Соловецький, другий — у Тобольський, третій — у Туруханський. Останній кошовий отаман Запорізької Січі відсидів «на Соловках» чверть століття, був помилуваний царем Олександром I у 1801 р. і помер саме там, у Соловецькому монастирі, у 1803 р. у віці 113 років.

«ЖАЛУВАНА ГРАМОТА ДВОРЯНСТВУ» (1785 р.)

Жалувана грамота дворянству 1785 р. («Грамота на права, вольності й переваги шляхетного російського дворянства») — звід дворянських привілеїв, оформлений законодавчим актом Катерини II від 21 квітня. Дворянство різко відокремлювалося від інших станів, підтверджувалася воля дворян від обов'язкової служби (проголошена в 1762 р.), від сплати податей, їх не можна було покарати, судити міг тільки дворянський суд. Лише дворяни мали право володіти землею й кріпаками, вони також володіли надрами у своїх маєтках, могли займатися торгівлею і влаштовувати заводи, будинки їхні були вільні від постюю військ, маєтки не підлягали конфіскації. Дворянство одержало право на самоврядування, склало «дворянське товариство», органом якого були дворянські збори, які скликалися кожні три роки в губерніях і повіті, що обирав губернських і повітових проводирів дворянства, судових засідателів і капітанів-справників, які

очолювали повітову адміністрацію. Жалувана грамота дворянству мала усталити становище дворянства й закріпити його привілеї. Сприяла більшій консолідації панівного класу. Дія її поширювалася також на дворян Прибалтики, України, Білорусії й Дону. Жалувана грамота дворянству свідчила про прагнення російського абсолютизму зміцнити свою соціальну опору в обстановці загострення класових протиріч.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1787—1791 рр.

Турецький уряд, незадоволений експансією Росії в Північне Причорномор'я і на Кавказі, вирішив взяти реванш за минулі поразки і 5 серпня 1787 р. передав російському послу в Стамбулі ультиматум: 1) повернути Туреччині Крим; 2) анулювати всі колишні російсько-турецькі договори; 3) відмовитися від заступництва Грузії. Посол не встиг ще передати цей ультиматум у Петербург, коли султан Абдул Гамід I оголосив Росії війну.

Плани турків передбачали висадження десанту в Криму й у Херсоні, а потім загальний наступ турецьких і татарських військ з Молдавії і Криму в Україну. Г. Потьомкін пропонував імператриці спочатку взяти турецьку фортецю Очаків, потім оволодіти територією між Південним Бугом і Дністром, а відтіля вести наступ на Балкани. Уже після початку війни в Україні приступили до формування двох армій: Катеринославської (чисельністю 75—80 тис. чоловік) під командуванням Потьомкіна й Української (чисельністю 35—40 тис. чоловік) під командуванням Рум'янцева. Для оборони Криму і дій на Кубані був сформований особливий *Кримсько-Кубанський корпус* чисельністю в 25—30 тис. чоловік. Чорноморський флот був розділений на дві ескадри: Севастопольську (для захисту Криму) і Лиманську (для захисту Херсона). Союзником Росії виступила Австрія.

Не зупиняючись докладно на описі ходу воєнних дій, відзначимо, що *кампанія 1787 р.* пройшла без великих боїв; єдиною помітною подією став розгром російськими військами під командуванням Суворова турецького десанту на *Кінбурнській косі*. У 1788 р. бойові дії велися переважно на морі. Лиманська ескадра під командуванням принца Нассау-Зігена й американського корсара П. Джонса завдала поразки турецькому флоту в бою під Очаковом, а Севастопольська ескадра під командуванням контр-адмірала графа М. Войновича витримала бій з турецьким флотом в острова Фідонісі біля гирла Дунаю (у цьому бою особливо відзначився бригадир Ф. Ушаков — у майбутньому прославлений російський флотоводець).

У 1789 р. обидві російські армії в Україні були зведені в одну й

передані під загальне командування фельдмаршала Потьомкіна. Останній планував опанувати всією Бессарабією і вийти на Дунай у районі Ізмаїла. Таврійський корпус Каховського був зосереджений у Криму, а дивізія Ферзена мала прикривати Херсон і Кінбурн.

У Бессарабії найзначніші перемоги були здобуті російсько-австрійським корпусом під командуванням Суворова; улітку він розгромив турків під Фокшанами, а восени — на ріці Римник. На думку військових фахівців, якби російською армією командував не Потьомкін, а Суворов, війна переможно закінчилася б вже в 1789 р.

Кампанія 1790 р. була відзначена двома морськими боями (у Керченській протоці й біля о. Тендра), в яких новий командувач Чорноморського флоту *Ф. Ушаков* завдав поразки турецькому флотові під командуванням старого алжирського *пірата Хуссейн-паші*, а також блискучим штурмом *Ізмаїла* військами Суворова. У цій операції брали участь 6 300 козаків Єлисаветградського й Катеринославського єгерських, Стародубського, Ніжинського і Київського карабієрних, Павлоградського й Сумського легкокінних й інших полків. У складі Дунайської військової флотилії активно діяло «військо вірних Чорноморських козаків», сформоване з колишніх запорожців ще в 1788 р.

У наступному році, утративши всяку надію на перемогу у війні, турецький уряд змушений був піти на мирні переговори з росіянами. *29 грудня 1791 р.* в Яссах був укладений *мирний договір*, за яким підтверджувалися умови Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р. і Акт 1783 р. про приєднання Криму та Кубані до Росії, південно-західний кордон Російської імперії пересувався з Південного Бугу на Дністер, Туреччина відмовлялася від претензій на фортецю Очаків і Грузію, підтверджувалося право російського військового флоту борознити Чорне море.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Дунайське козацьке військо — сформоване в 1806 р. у Південній Бессарабії за назвою Усть-Дунайського (Буджацького) війська з колишніх запорожців, що переселилися в 1775 р. до Туреччини, а потім перейшли на бік Росії. У 1807 р. ліквідоване, у 1828 р. відновлене

як Дунайське козацьке військо з колишніх усть-дунайських козаків, задунайських запорожців і добровольців з південнослов'янських країн. Несло прикордонну службу на Дунаю, Пруті й Чорноморському узбережжі. У 1858 р. нараховувало 10 станиць з 12 тис. чоловік. У 1856 р. перейменоване в Новоросійське, у 1868 р. скасовано.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Азовське козацьке військо — українське військово-формування, створене в 1828 р. російським урядом. Спочатку складалося з 1500 козаків Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким, котрі під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. перейшли на бік Росії й утворили Дунайський козацький полк. У 1831 р. Азовське козацьке військо було розселене в Катеринославській губернії між сучасними містами Бердянськ і Маріуполь. Азовські козаки жили станицями, займалися землеробством і рибальством. Основним завданням козаків була охорона узбережжя Азовського моря. За виконання військової служби козаків звільняли від повинностей і податків. Наказним отаманом Азовського козацького війська до 1853 р. був Й. Гладкий. Внутрішнє самоврядування здійснювалося наказним отаманом і військовим правлінням, центр якого знаходився в станиці Петровській, а згодом — у Маріуполі. У 1862—1864 рр. частина козаків була переселена на Кубань і Північний Кавказ. Незадоволені цими діями царського уряду, козаки підняли повстання, яке російські війська жорстоко придушили. На підставі указу від 11 (23) жовтня 1864 р. Азовське козацьке військо було ліквідоване, а козаки переведені в стан селян.

ДЕКАБРИСТИ

Декабристи — російські дворянські революціонери, що підняли в грудні 1825 р. повстання проти царського самодержавства й кріпацтва. Основну масу декабристів складали офіцери, учасники Вітчизняної війни 1812 р. проти Наполеона. Першими організаціями в 1816—1821 рр. були «Союз порятунку» і «Союз благоденства». У 1821 р. виникло Південне товариство декабристів (в Україні); у 1825 р. у нього влилося Товариство об'єднаних слов'ян. Існувало також Північне товариство декабристів. Дворяни-революціонери прагнули зробити військовий переворот силами армії, без участі широких мас народу. Програма декабристів передбачала скасування кріпацтва, установлення унітарної республіки (Південне товариство) або конституційної монархії з федеративним устроєм (Північне товариство).

Міжцарів'я після смерті Олександра I викликало передчасні виступи — *повстання 14 грудня 1825 р.* у Петербурзі й Чернігівському полку в Україні (29 грудня 1825 р. — 3 січня 1826 р.). Після розгрому руху до суду було притягнуто 579 чоловік. П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, К. Ф. Рилєєв, М. П. Бестужев-Рюмін, П. Г. Каховський були повішені, 121 людина заслана на каторгу й на поселення до Сибіру. Репресій зазнали також понад 3 тис. солдат.

КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО

Десь наприкінці 1845 р. або початку 1846 р. у Києві виникло нелегальне *«Україно-слов'янське товариство св. Кирила та Мефодія»*, у роботі якого брали участь професор-ад'юнкт *М. Костомаров*, учитель петербурзької гімназії П. Куліш, юрист М. Гулак, полтавські учителі В. Білозерський і Д. Пильчиков, полтавський поміщик М. Савич і ряд студентів Київського університету. Відвідував засідання цього християнсько-демократичного гуртка і Т. Шевченко. Однак лідером й ідеологом Кирило-Мефодіївського товариства був не він, а М. Костомаров (1817—1885 рр.) — видатний історик, письменник і публіцист. Його *«Закон Божий»* або *«Книга буття українського народу»* стали програмою товариства. Основною була ідея панславізму — федерації вільних слов'янських народів, об'єднаних євангельськими правилами любові, лагідності й терпіння. Одночасно вперше чітко формулювалася національна ідея: кожен народ має свою місію в історії, реалізуючи певні функції «світового духу». Різниця між російським, польським і українським тлумаченнями історії світового духу полягає в постулюванні особливої української місії у світі, що випливає з традиційної української волелюбності. Україна «не пропала, тому що вона не знала ні царя, ні пана, а хоча й був цар, так чужий, і хоча були і є пани, так чужі, хоча ті пани і з українського роду, однак не говорили українською мовою, суть вилупки, а справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога».

Один зі студентів доніс на учасників Кирило-Мефодіївського товариства, і в *березні 1847 р.* поліція приступила до арештів «змовників». Через три місяці справа була закрита, тому що головний начальник III відділення Його імператорської величності власної канцелярії генерал-ад'ютант граф О. Орлов не побачив у діяльності «мефодіївців» замаху на основи самодержавства. *«Україно-слов'янське товариство св. Кирила та Мефодія, — писав він, — було не більше як учене марення трьох молодих людей. Засновники його, Гулак, Білозерський і Костомаров, за самим положенням учених людей... були не в змозі ні втягнути у своє товариство військовиків або народ, ні зробитися скорою причиною повстання».*

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

КРИМСЬКА ВІЙНА 1853—1856 рр.

Черговий російсько-турецький конфлікт назрів у середині ХІХ ст., коли Росія спробувала нав'язати Туреччині конвенцію про статус православної церкви в Палестині й Сирії та укласти оборонний союз проти Франції. Не дочекавшись позитивної відповіді, російський посол у Стамбулі князь О. С. Меншиков 17 травня 1853 р. пред'явив турецькому урядові ультиматум. Відповіді на ультиматум теж не було. Микола I, щоб не втратити честь, залишалося лише оголосити Туреччині війну. У вітчизняній історіографії вона відома під назвою *Кримської війни (1853—1856 рр.)*.

У червні 1853 р. вісімдесятитисячна російська армія під командуванням генерал-лейтенанта М. Д. Горчакова перейшла ріку Прут і протягом трьох тижнів зайняла Молдавію й Валахію. 14 вересня султан Абдул Мехад зажадав від Росії у п'ятнадцятиденний термін забрати окупаційні війська з Дунайських князівств. Одночасно Франція й Англія прийняли рішення про введення своїх ескадр у Мармурове море.

Бойові дії на Дунаю почалися в жовтні, але велися надто в'яло. Улітку наступного року через погрозу з боку Австрії цар змушений був віддати наказ про вивід російських військ з Дунайських князівств.

Більш успішно, ніж сухопутні частини, діяв Чорноморський флот. У його складі нараховувалося 16 лінійних кораблів, 7 фрегатів, 4 корвети, 8 бригів, 30 малих вітрильних судів, 41 збройний транспорт, 7 пароплаво-фрегатів і 26 невеликих пароплавів. У листопаді 1853 р. ескадра під командуванням віце-адмірала П. С. Нахімова в складі 6 лінійних кораблів і 2 фрегатів знайшла в Синопській бухті турецьку ескадру Османа-паші в складі 7 фрегатів, 3 корветів, 2 пароплавів і 2 транспортів. Нахімов прийняв рішення атакувати ворога, і в результаті запеклого бою туркам було завдано поразки. Ця подія прискорила вступ у війну Англії і Франції.

22 грудня 1853 р. (6 січня 1854 р. за новим стилем) з'єднана англо-французька ескадра увійшла в Чорне море, а 15 березня Англія та Франція офіційно оголосили Росії війну. Через місяць союзний флот піддав артилерійському обстрілові Одесу, однак спроба висадити на берег десант не вдалася. Простоявши тиждень на одеському рейді, союзники пішли вбік Криму.

Основні події Кримської війни відбулися під Севастополем. Через нерішучість царя Миколи I і відсутність таланту в головнокомандувача князя О. С. Меншикова російські війська змушені були дотри-

муватися оборонної тактики, через що союзники змогли не тільки безперешкодно висадити свої експедиційні частини в Криму, але й оточити Севастополь. Щоб не пропустити ворожі судна в Севастопольську бухту, 10 вересня Меншиков велів затопити біля її входу 5 лінійних кораблів і 2 фрегати.

Героїчна оборона Севастополя продемонструвала всьому світові неймовірну стійкість російських та українських солдатів. Одночасно величезні людські втрати показали гнилість царської військово-бюрократичної машини, що в поєднанні з економічною і технічною відсталістю Росії від передових країн Заходу визначила поразку російської армії в Кримській війні.

18 лютого 1855 р., не витримавши ганьби військових невдач, Микола I покінчив із собою. На престол зійшов його старший син Олександр II (1855—1881 рр.).

Наприкінці квітня — початку травня англійці, французи й турки одержали свіжі підкріплення: до Криму прибули 18 тис. італійців із Сардинського королівства, яке також оголосило Росії війну. Через деякий час союзна ескадра попрямувала в Керченську протоку та висадила десанти в Керчі та Єнікале. Розграбувавши ці міста, союзники увійшли в Азовське море, обстріляли Бердянськ, потім Генічеськ, Таганрог, Маріуполь і Єйськ.

27 серпня французьким військам удалося захопити важливий оборонний рубіж на підступах до Севастополя — Малахів курган. За один день росіяни втратили 5 генералів, 419 офіцерів і 12 488 нижніх чинів, тобто 26,5 % складу севастопольського гарнізону. Командувач російських військ князь М. Горчаков, що замінив Меншикова, наказав залишити місто.

Падіння Севастополя прискорило підписання мирного договору. У лютому 1856 р. у Парижі відкрився мирний конгрес, а 18 березня був укладений Паризький мир. Договір передбачав збереження довоєнного територіального статус-кво; гарантію прав християн в Османській імперії; закриття Чорноморських проток для військових суден; оголошення Чорного моря нейтральним і відкритим для торговельних суден усіх націй; ліквідацію російських і турецьких військово-морських арсеналів на його берегах; відкриття Дунаю для річкових суден усіх країн; збереження васальної залежності Сербії, Молдавії та Валахії від Туреччини; відмову Росії від укріплення Аландських островів на Балтиці.

СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА (1861 р.)

Селянська реформа 1861 р. — буржуазна реформа, що скасувала кріпацьке право в Росії і поклала початок розвитку капіталізму в кра-

їні. Основною причиною селянської реформи виявилася криза феодално-кріпацької системи. Кримська війна 1853—1856 рр. виявила гнилість і безсилля кріпацької Росії. В обстановці селянських заворушень, що особливо посилювалися під час війни, царат пішов на скасування кріпацтва.

19 лютого 1861 р. у Петербурзі Олександр II підписав «Маніфест про скасування кріпацтва» й «Положення про селян, що виходять з кріпацької залежності», що склалися з 17 законодавчих актів. Основний акт — «Загальне положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» — містив головні умови селянської реформи: селяни одержували особисту волю й право вільно розпоряджатися своїм майном; поміщики зберігали власність на всі землі, що належали їм, однак зобов'язані були надати в користування селянам «садибну осілість» і польовий наділ «для забезпечення їхнього побуту й для виконання їхніх обов'язків перед урядом і поміщиком». За користування надільною землею селяни повинні були відбувати панщину або платити оброк і не мали права відмовитися від неї протягом 9 років. Розміри польового наділу й повинностей мали фіксуватися в статутних грамотах 1861 р., що склалися поміщиками на кожен маєток і перевірялися мировими посередниками. Селянам надавалося право викупу садиби та за згодою з поміщиком — польового наділу, до здійснення цього вони іменувалися тимчасовозобов'язаними селянами. «Загальне положення» визначало структуру, права й обов'язки органів селянського громадського управління (сільського і волосного) та волосного суду.

У «Місцевих положеннях» визначалися розміри земельних наділів і повинностей селян за користування ними в 44 губерніях Європейської Росії. Перше з них — «Великоросійське» для 29 великоросійських, 3 новоросійських (Катеринославська, Таврійська та Херсонська), 2 білоруських (Могильовська і частина Вітебської) і частини Харківської губерній. Уся ця територія поділялася на 3 смуги (нечорноземну, чорноземну і степову), кожна з яких складалася з «місцевостей». У перших двох смугах встановлювалися в залежності від «місцевості» вищий (від 3 до 7 десятин; від $2\frac{3}{4}$ до 6 десятин) і нижчий ($\frac{1}{3}$ вищого) розміри душових наділів. Для степової визначався один «указний» наділ (у великоросійських губерніях від 6 до 12 десятин; у новоросійських від 3 до $6\frac{1}{2}$ десятин). Надільна земля надавалася «сільській громаді» за числом душ (тільки чоловічих), до моменту складання статутних грамот тих, що мали право на наділ. Від землі, що знаходилася в користуванні селян до 19 лютого 1861 р., могли бути зроблені відрізки, якщо душові наділи селян перевищували вищий розмір, установленний для цієї місцевості (ст. 18), або якщо в поміщиків при збереженні існуючого селянського наділу залишалася менше $\frac{1}{3}$ усїєї землі маєтку (ст. 20). Наділи могли зменшуватися за спеціальними угода-

ми селян з поміщиками (ст. 9 і 121), а також при одержанні дарчого наділу (ст. 123). При наявності в користуванні селян наділів менших за нижчий розмір поміщик зобов'язаний був або «прирізати» відсутню землю, або знизити повинності (ст. 19). За вищий душевий наділ встановлювався оброк від 8 до 12 руб. на рік (ст. 168) або панщина — 40 чоловічих і 30 жіночих робочих днів на рік (ст. 189). Якщо наділ був меншим за вищий, то повинності зменшувалися, але не пропорційно (ст. 169 і 190).

Інші «Місцеві положення» в основному повторювали «Великоросійське», але з урахуванням специфіки своїх районів. Так, «*Малоросійське*» (для Чернігівської, Полтавської і частини Харківської губерній) передбачало наділення селян землею на основі спадково-сімейного принципу. Кожна губернія поділялася на кілька «місцевостей» з вищим душевим наділом від $2\frac{3}{4}$ до $4\frac{1}{2}$ десятин. Нижчий наділ складав $\frac{1}{2}$ вищого. Повинності тут були трохи нижчими, ніж у великоросійських губерніях. За кожен десятину наділу накладався оброк від 1 руб. 40 коп. до 2 руб. 80 коп. або панщина від 12 до 20 чоловічих робочих днів. «Місцеве положення» для Правобережної України (Київська, Подільська й Волинська губернії) закріплювало за селянами всю землю, якою вони користувалися за інвентарними правилами 1847 р. і 1848 р. Повинності тут були трохи вищими, ніж на Лівобережній Україні. За «Місцевим положенням», що поширювалося на Віленську, Гродненську, Ровенську, Мінську й частину Вітебської губернії, за селянами закріплювалася вся земля, якою вони користувалися до 19 лютого 1861 р. Відрізка здійснювалася, тільки якщо в поміщика залишалося менше $\frac{1}{3}$ зручних земель. Повинності визначалися в трохи зменшеному розмірі в порівнянні з тими, котрі були зафіксовані в інвентарях маєтків.

«*Положення про устрій двірських людей*» передбачало звільнення їх без землі, однак протягом 2 років вони залишалися в повній залежності від поміщика. «*Положення про викуп*» визначало порядок викупу селянами землі в поміщиків, організацію викупної операції, права й обов'язки селян-власників. А викуп польового наділу залежав від угоди з поміщиком, що міг зобов'язати селян викупувати землю на свою вимогу. Ціна землі визначалася оброком, капіталізованим з 6 % річних. У разі викупу за добровільною згодою селяни повинні були внести поміщикам додатковий платіж. Основну суму поміщик одержував у держави, якій селяни повинні були погашати її протягом 49 років щорічними викупними платежами.

СУДОВА РЕФОРМА

Судова реформа 1864 р. — реформа судової системи й судочин-

ства; найбільш послідовна з буржуазних реформ 60—70-х років XIX ст. Проводилася на основі судових статутів, прийнятих 20 листопада 1864 р.: «Запровадження судових установлень», статuti карного й цивільного судочинства, устав про покарання, що накладаються мировими суддями. На окраїнах Росії статuti вводилися зі значними змінами; остаточно процес був завершений лише в 1896 р. У судових статутах відбито ряд буржуазних принципів судоустрою й судочинства: відокремлення суду від адміністрації, незмінюваність суддів і слідчих, створення суду присяжних, запровадження адвокатури, проголошення гласності, усності й змагальності процесу, вільна оцінка доказів; виборність деяких судових органів (мирових суддів). Разом з тим судова реформа зберегла ряд елементів колишнього станового суду: участь у процесі станових представників, особлива підсудність справ вищих посадових осіб, збереження селянських, «іногородницьких» і духовних судів тощо.

Були створені дві системи судів — *мирові й загальні*. Мирові суди розглядали дрібні карні й цивільні справи. Створювалися мирові суди в містах і повітах. Як правило, кожен повіт складав мировий округ (усього було створено 108 округів), що розділявся на мирові ділянки. Дільничні мирові судді здійснювали правосуддя одноосібно. Вибіралося мирові судді (дільничні й почесні) повітовими земськими зборами (у столицях — міськими думами) і затверджувалися на посаді першим департаментом Сенату. Апеляційною інстанцією для дільничних суддів був з'їзд мирових суддів, що складався з усіх мирових суддів (у тому числі й почесних) округу. Нагляд за органами мирової юстиції здійснювали міністр юстиції, судові палати й касаційний департамент Сенату.

Система загальних судів уключала окружні суди й судові палати (одна на кілька судових округів). Окружний суд розглядав карні й цивільні справи, що перевищували підсудність мирових суддів, однак з їхньої компетенції були вилучені справи про посадові злочини, учинені особами, що мали чин вище титулярного радника. Справи про злочини або провини, за які законом були призначені покарання, поєднані з позбавленням усіх прав стану або всіх особисто привласнених прав і переваг, слухалися за участю присяжних засідателів. Апеляційною інстанцією для окружного суду була судова палата (апеляція з приводу вироку, винесеного судом присяжних, не допускалася). Верховним і касаційним судом, а також вищим органом судового нагляду був *Сенат*, де існувало два касаційні департаменти — цивільний і карний. Сенат міг також розглядати деякі справи за першою інстанцією. При окружних судах і судових палатах були судові слідчі, судові пристави, прокуратура; крім того, при судових палатах — рада присяжних повірених. Судові слідчі проводили поперед-

не слідство під наглядом прокуратури й підкорялися окружному судові й судовій палаті. Прокуратура була при загальних судах і при Сенаті (при окружному суді — прокурор окружного суду і кілька помічників прокурора, при судовій палаті — прокурор судової палати і його помічники, при касаційних департаментах Сенату — обер-прокурор і його помічники). Вищий нагляд за прокуратурою здійснював генерал-прокурор (з 1802 р. ним був міністр юстиції).

ЗЕМСЬКА РЕФОРМА

Земська реформа 1864 р. (Положення про губернський і повітовий земський устрій) — буржуазна реформа, викликана необхідністю пристосувати самодержавний лад Росії до потреб капіталістичного розвитку, прагненням царату залучити на свій бік ліберальну боротьбу з революційним рухом. Проект земської реформи розроблявся з 1859 р. комісією при Міністерстві внутрішніх справ (голова *М. Мілютін*, з 1861 р. — *П. Валусев*). Підписане царем «Положення» про земські установи відбило різні інтереси дворянських угруповань. Згідно з «Положенням» 1864 р., створювалися губернські й повітові земські збори й земські управи. В основу виборчої системи були покладені виборне, майнове (ценз) і станове начала. Виборці поділялися на 3 курії: повітових землевласників, міських виборців і виборних від сільських громад. Правом участі у виборах за першою курією користувалися власники не менше ніж 200 десятин землі, власники промислових, торговельних підприємств або іншого нерухомого майна на суму не нижче 15 тис. руб. або таких, що приносили прибуток не менше 6 тис. руб. щорічно, а також уповноважені від землевласників, громад і установ, що володіли не менше $\frac{1}{20}$ цензу першої курії. Виборцями міської курії були особи, що мали купецькі посвідчення, власники підприємств або торговельних закладів з річним оборотом не нижче 6 тис. руб., а також власники нерухомої власності на суму від 500 руб. (у невеликих містах) до 3 тис. руб. (у великих містах). Від виборів, таким чином, відсторонялися робітники, дрібна буржуазія, інтелігенція. Вибори за селянською курією були багатоступневими: сільські громади вибирали представників на волосних сходах, ті — вибірників, а останні — гласних у повітові земські збори. Губернські гласні обиралися на повітових земських зборах. Система виборів забезпечувала значну перевагу в земствах поміщиків. Головами губернських і повітових з'їздів були проводирі дворянства. Земські збори й управи були позбавлені права як установи спілкуватися між собою, вони не мали примусової влади, тому що поліція їм не підкорялася; їхня діяльність контролювалася губерна-

тором і міністром внутрішніх справ, що мали право припиняти виконання будь-якої постанови земських зборів. Побоюючись впливу земських установ, уряд надав їм право відати лише місцевими господарськими справами: утриманням шляхів сполучення, будівництвом і утриманням шкіл і лікарень (для чого земства обкладали населення місцевими зборами), «підкуванням» про розвиток місцевої торгівлі й промисловості тощо.

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ

Військові реформи 60—70-х років XIX ст. — складова частина царських реформ 60—70-х років; були викликані скасуванням кріпацтва, ростом капіталістичних відносин, розвитком воєнної техніки, неспроможністю кріпацької організації російської армії, що виявилася в Кримській війні 1853—1856 рр., і прагненням уряду зміцнити армію в умовах росту озброєнь європейських країн. Військові реформи проводилися під керівництвом військового міністра *Д. Мілютіна*. Вони зустрічали протидію реакційних військових кіл на чолі з князем *О. Барятинським* і *Р. Фадєєвим*. Одне з основних завдань військової реформи Мілютін бачив у скороченні армії в мирний час при значному збільшенні її у воєнні часи за рахунок створення навченого запасу. Скорочення складу армії з 1132 тис. чоловік (1864 р.) до 742 тис. (1867 р.) дозволило до 1870 р. збільшити навчений запас до 553 тис. чоловік. У 1862—1864 рр. була проведена реформа місцевого військового управління: створені 15 військових округів на чолі з командувачами військ округу. У 1868 р. було реорганізовано Військове міністерство, у результаті чого всі галузі військового управління та війська були підлеглі військовому міністрові. У 1868 р. затверджено нове положення про польове управління армією у воєнний час. Для підготовки офіцерських кадрів замість кадетських корпусів створювалися військові гімназії та військові училища (1863—1864 рр.), а також юнкерські училища (з 1864 р.) для осіб, що не мали середньої освіти. Покращилася вища військова освіта в академіях (Миколаївській Генштаб, Артилерійській та Інженерній); створена Військово-юридична академія (1867 р.).

Швидка мобілізація пруської армії і її перемога у франко-прусській війні 1870—1871 рр. прискорили введення всестанової військової повинності (1874 р.) у Росії. За законом 1 січня 1874 р. призовові на військову службу підлягали особи всіх класів і станів з 21 року; загальний термін служби становив 15 років, з них 6 — дійсної і 9 — запасу. Для осіб, що одержали середню й вищу освіту, термін дійсної служби скорочувався (від 4 років до 6 місяців). Існували значні піль-

ги за родинним станом (не призивалися єдині сини та єдині годувальники родини тощо). За пільгами звільнялося понад 50 % призовників. Звільнені від заклику зараховувалися в ополчення, що призивається лише під час війни. Козаки відбували військову службу на особливих умовах.

ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ

Промислова революція або промисловий переворот — система економічних і соціально-політичних змін, у яких знайшов вираження перехід від заснованої на ручній праці мануфактури до великої машинної індустрії. *Початок промислового перевороту* — винахід і застосування робочих машин, а *завершення* — виробництво машин машинами, тобто розвиток машинного виробництва, заснованого на широкому використанні машинної техніки. Промисловий переворот дає могутній поштовх капіталістичному усупільненню виробництва; в умовах фабричної системи кооперативний характер процесу праці диктується природою самого знаряддя праці. Багато роздроблених процесів виробництва зливаються в один суспільний продуктивний процес.

Промисловий переворот у Російській імперії, і зокрема в Україні, мав істотні відмінності від аналогічних процесів у Західній Європі й Північній Америці. До його особливостей належать:

- 1) перевага іноземного капіталу в інвестуванні промисловості (90 % від загальної кількості капіталів);
- 2) високий ступінь концентрації виробництва (відразу створювалися великі підприємства з великою кількістю робітників);
- 3) високі темпи промислової революції (на Заході вона розтягувалася в середньому на півстоліття, у Донбасі промисловий переворот був здійснений за 20 років);
- 4) велика роль держави в підтримці й заохоченні приватних підприємств;
- 5) нерівномірність економічної модернізації (поєднання сучасного промислового виробництва в осередках індустріалізації з дуже відсталими, архаїчними формами господарювання в сусідніх з ними районах);
- 6) дешева робоча сила.

Як і в інших країнах, промисловий переворот у Росії почався з *будівництва широкої мережі залізниць*. В Україні перша залізниця завдовжки 219 верст була прокладена між Одесою і Балтою в 1865—1871 рр. з метою прискорення транспортування хліба із зернових

господарств Півдня в одеський порт. У 1869 р. була побудована Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, у 1870 р. — Курсько-Київська, а ще через рік потяги пішли по лінії Київ — Одеса. У 1879 р., коли була відкрита Донецька залізниця, загальна довжина залізниць в Україні досягла 4,5 тис. верст.

У 1880—1884 рр. будувалася Катерининська залізниця, що зв'язала Донецький промисловий район із Криворіжжям. Незабаром залізниця надійно з'єднала всі великі міста й промислові центри України як між собою, так і з російськими центрами. До кінця сторіччя їхня загальна довжина виросла до 8,41 тис. верст. У міру того як з України в Росію йшли сільськогосподарські продукти й промислова сировина, а у зворотному напрямку у величезній кількості надходили російські готові вироби, економіка України почала все більше інтегруватися в економіку імперії.

Новий поштовх був даний *розвиткові водного транспорту*, як річкового, так і морського. У другій половині XIX ст. перевезення вантажів у басейні Дніпра збільшилося в 10 разів. Для стимулювання росту чорноморського торговельного флоту царський уряд надав Російському товариству пароплавства й торгівлі п'ятирічну пільгу на придбання кораблів за кордоном без сплати ввізного мита. Створювалися акціонерні товариства й компанії судновласників. На ріках України наприкінці XIX ст. плавало 220 суден, а до портів Азовського та Чорного морів було приписано 280 пароплавів. Через азово-чорноморські порти Україна була пов'язана практично з усіма морськими державами світу.

Початок 70-х років XIX ст. позначився будівництвом двох перших на Півдні України приватних *металургійних заводів* — *Юзівського й Сулинського*. Ще в 1866 р. царський уряд передав концесію на будівництво рейкового заводу князеві Кочубеєві. Через те що у князя не виявилось достатньо капіталів, він перевідступив право на концесію англійському підприємцеві *Джону Джеймсу Х'юзу* (у нас його називали Юзом). Останній у 1867 р. заснував «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого та рейкового виробництва». Від царського уряду Юз одержав казенні землі на березі ріки Кальміус у Бахмутському повіті Катеринославської губернії з кам'яновугільними й залізрудними родовищами, кілька позичок на досить вигідних умовах і обіцянку премії в 1,5 млн карбованців за виготовлення рейок протягом перших десяти років.

У 1869 р. Юз почав будівництво заводу й робочого селища, названого *Юзівкою* (нині Донецьк). У 1872 р. на Юзівському металургійному заводі почалася регулярна виплавка чавуну. Саме тут уперше в Російській імперії було налагоджене коксове виробництво і прокат рейок.

Зростання кам'яновугільної і металургійної промисловості сприяло розвиткові *металообробного виробництва*. Виникли ливарно-механічні заводи в Юзівці й у Дебальцевому, сталепрокатні й машинобудівні заводи в Костянтинівці, Горлівці, казановий завод у Таганрозі. Найбільшим машинобудівним підприємством був Луганський паровозобудівний завод, побудований наприкінці 90-х років XIX ст. німецьким підприємцем Гартманом; саме там, у Луганську, знаходився великий казенний патронний завод. Великий паровозобудівний завод був також у Харкові. У Києві в 90-ті роки працювало 8 машинобудівних заводів, на яких було встановлено 14 парових двигунів. Росло суднобудування. Якщо в 1861 р. кораблебудівники Херсона спустили на воду 10 суден різних типів, то в 1890 р. — уже 82 судна. У 1897 р. почав працювати великий суднобудівний завод у Миколаєві.

Хімічна промисловість була представлена содовими заводами в Лисичанську й поблизу Слов'янська. Там у 1900 р. вироблялося 63 % усієї (у Російській імперії) соди. Донбас давав кухонну сіль, що добувається рудниковим способом у районі Бахмута (нині Артемівськ), кислоти, скло й скляні вироби. Біля Микитівки знаходилося єдине в імперії підприємство з виробництва ртуті.

Швидкими темпами розвивалися *харчова й легка промисловість*. У 1887 р. виник синдикат цукропромисловців, що об'єднав 91 % усіх цукрових заводів і контролював виробництво й збут цукру в усій Україні. До кінця XIX ст. виробництво цукру виросло в 5 разів; українські заводи давали приблизно 84 % усієї цукрової продукції Російської імперії. У борошномельному виробництві парові млини приходять на зміну традиційним вітряним і водяним млинам. У Харківській, Київській і Подільській губерніях росло виробництво лікеро-горілчаної продукції.

Центр суконого виробництва знаходився в Клишчах Чернігівської губернії. Сім місцевих фабрик у 1895 р. давали 71 % усього українського сукна.

Розвиток капіталізму призвів до *комерціалізації сільського господарства*. Невеликому прошаркові дворянства разом з підприємцями з інших станів удалося перетворити свої маєтки на великі агропідприємства, що поставляли продукцію на імперський і закордонний ринки. До початку XX ст. на частку України припадало 90 % основного експортного продукту імперії — пшениці. На Правобережжі зросло виробництво цукрового буряка, а на Лівобережжі цінною товарною культурою залишався тютюн, що покривав 50% усього виробництва в імперії.

Значна частина української сільськогосподарської продукції надходила на російські ринки. Вивозили, насамперед, зерно, цукор, тютюн, овочі, фрукти й продукцію тваринництва. Крім того, із про-

мислових регіонів в усі частини імперії йшли вагони з вугіллям, рейками, залізом, чавуном, сталлю й іншими промисловими товарами. У свою чергу з Росії в Україну ввозили машини, текстиль, металеві й хімічні вироби, лісоматеріали, природний газ, мазут і нафту. Через азовські й чорноморські порти, а також сухопутні митниці активний торговельний обмін відбувався й із закордонними країнами.

За період з 1863 р. по 1897 р. *населення* десяти українських губерній збільшилося з 13,4 млн чоловік до 23,4 млн чоловік. З них робітників з їхніми родинами було 4 млн чоловік, або 17 %; дрібних торговців, кустарів, ремісників — 6,7 млн, або 29 %; представників великої буржуазії, поміщиків, вищих чиновників й інтелігенції — 585 тис., або 2,5 %.

До найважливіших соціальних наслідків промислової революції слід віднести появу двох нових класів у суспільстві — *промислового пролетаріату та промислової буржуазії*, зміну національного складу населення, виникнення так званого «робітничого питання» (початок боротьби пролетаріату за свої права), наростання революційно-демократичного руху.

ГРОМАДИ

Громади — організації української інтелігенції (українофілів) у другій половині XIX — початку XX ст., що вели національно-культурну й суспільно-політичну діяльність. Існували в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Херсоні, Чернігові й інших містах України. Перша громада виникла наприкінці 50-х років XIX ст. у Петербурзі, до її складу входили М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, Ф. і А. Лазаревські та інші. На кошти українських землевласників В. Тарнавського і Г. Галагана видавали твори українських письменників, а в 1861—1862 рр. — перший український журнал у Російській імперії «Основа». У 1861 р. громада виникла в Києві, а в 70—90-ті роки XIX ст. вона стала головним осередком просвітительської роботи в Україні. У цей період до київської громади входили В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, Т. Рильський, Ф. Вовк, М. Лисенко, М. Старицький, В. Рубінштейн, І. Нечуй-Левицький та ін. Члени громади вважали, що їхнім основним завданням є поширення освіти й пробудження національної самосвідомості народу. Вони активно брали участь у роботі недільних шкіл для неписьменних селян, видавали українську популярну й наукову літературу, збирали матеріали з етнографії й фольклору. Громадівці активно співпрацювали в Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства (1873—1875 рр.), а також обговорювали актуальні пробле-

ми суспільно-політичного життя України в газеті «Київський Телеграф». Емський указ 1876 р. заборонив їхню діяльність. Унаслідок репресій 1875—1876 рр. було припинене видання «Київського Телеграфу», закриті Південно-Західне відділення Російського географічного товариства, звільнені з Київського університету М. Драгоманов і М. Зібер. Частина громадівців на чолі з Драгомановим емігрувала за кордон, де почала видавати збірник «Громада» (1878—1882 рр.). У 80-х роках XIX ст. громадівці в Україні об'єдналися навколо журналу «Київська старовина» (1888—1906 рр.), що матеріально підтримували В. Смиренко, В. Тарнавський і Є. Чикаленко. У київську громаду на межі XIX—XX ст. увійшли молоді українофіли: С. Єфремов, М. Левицький, І. Стещенко, Л. Жебуньов й інші. Активно працювали громади в Одесі (В. Мальований, П. Андрієвський, Є. Борисов, Ф. Щербина), у Харкові (Д. Пильчиков, В. Александров, П. і А. Єфименки), Чернігові (М. Шраг, М. Коцюбинський, Б. Грінченко), Полтаві (М. Дмитрієв) й інших містах України. У 1897 р. у Києві з ініціативи В. Антоновича й О. Кониського відбувся з'їзд членів громади, на якому була заснована Українська загальна безпартійна демократична організація. До новоствореної організації увійшли всі громади, що існували у 20 містах України.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР

Валуєвський циркуляр 1863 р. — таємне розпорядження російського уряду від 20.07.1863 р. про заборону друкування книг українською мовою. Автором циркуляра був міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв, відомий своєю заявою, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Циркуляр забороняв друкувати українською мовою шкільні підручники, науково-популярні й релігійні видання. Фактично припинилося друкування й українська художня література.

НАРОДНИЦТВО

Народництво — ідеологія й рух різночинної інтелігенції, що панували на буржуазно-демократичному етапі визвольної боротьби в Росії (1861—1895 рр.) й відбивали інтереси селянської демократії. Поєднуючи радикальну демократичну антифеодалну програму з ідеями утопічного соціалізму, народництво одночасно виступало й проти пережитків кріпацтва, і проти буржуазного розвитку країни. З моменту зародження в народництві намітилися дві тенденції — ре-

волюційна й ліберальна. У 60—80-х роках XIX ст. революційні народники різними шляхами прагнули до селянської революції. Із середини 80-х років XIX ст. ліберальне народництво, що раніше не грало істотної ролі, стало провідним напрямком. У русі народництва брали участь представники багатьох національностей Росії, ідеологія народництва своєрідно переломлювалася в умовах різних національних районів країни, у тому числі в Україні.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

МОСКВОФІЛЬСТВО

Москвофільство (русофільство) — літературна й суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття в середині XIX — 30-х рр. XX ст. Відстоювало національно-культурну, а пізніше — державно-політичну єдність з російським народом і Росією. Передумовами виникнення москвофільства були: втрата українським народом власної державності, багатовікове іноземне поневолення, роздробленість і відособленість окремих земель, денаціоналізація освіченої еліти й низький рівень національної самосвідомості мас.

НАРОДОВЦІ

Народовці — суспільно-політична течія серед західноукраїнської інтелігенції, що виникла в 60-х роках XIX ст. на протигагу москвофільству. Рух народовців виник на основі ідей національного відродження, сформульованих «Руською Трійцею» і Кирило-Мефодіївським братством, і сформувався під впливом творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова. Виходячи з того, що українці — це окрема нація, яка проживала на території від Кавказу до Карпат, народовці виступали за єдність усіх українських земель і розвиток єдиної української мови на основі народних говорів. На початку своєї діяльності проводили просвітницьку роботу ліберального напрямку. Організаційними центрами народовського руху стали редакції журналів «Вечорниці» (1862—1863 рр.), «Мета» (1863—1864 рр.),

«Нива» (1865 р.), «Русалка» (1866 р.). До народовців належали представники української інтелігенції — письменники, учителі, лікарі, юристи, студенти. Група письменників, педагогів і суспільних діячів, зокрема, С. Воробкевич, В. Шашкевич, К. Климкевич, Ф. Заревич, К. Горбаль, Д. Тянчакевич, К. Устиянович — організували на зразок київської «Громади» студентські й учнівські організації (громади) у навчальних закладах Галичини. За допомогою громад, у яких їхні учасники вивчали українську літературу й історію, збирали етнографічний і фольклорний матеріал, улаштовували літературні вечори та концерти, народовці прагнули розбудити національну самосвідомість в українській молоді.

Використовуючи нові конституційні закони, прийняті австро-угорським урядом, народовці заснували ряд культосвітніх товариств «Руська Besida» (1861 р.), а при них — український театр (1864 р.), «Просвіту» (1868 р.). Вони відкривали читальні, бібліотеки, видавали твори українських письменників, шкільні підручники, улаштовували театральні вистави й щорічні Шевченківські вечори-концерти. У 1873 р. у Львові, при фінансовій і моральній підтримці меценатів з російської частини України, виникло Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, що в 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Поштовхом до початку активної політичної діяльності народовців стали вибори 1879 р. до галицького сейму, в який українці, очолювані москвофільською Руською Радою, змогли провести 3 своїх представників.

Новий етап просвітницької діяльності народовці почали з видання 2 політичних часописів: «Батьківщина» (1879 р.) і «Діло» (1880 р.). У редакційній колегії цих видань були головними ідеологами народовці — В. Барвінський, В. Навроцький, О. Огоновський, Ю. Романчук, А. Вахнянин, Д. Гладилевич й інші. У 1885 р. народовці створили нову політичну організацію — Народну Раду. У 1890 р. Ю. Романчук, С. Сембратович, О. Барвінський за посередництва В. Антоновича уклали з польськими політичними колами й австрійським урядом компромісну угоду, що одержала назву «Нової ери». У 1890 р. значна частина народовців об'єдналася в Русько-Українську Радикальну Партію, яка різко засудила політику «Нової ери» і продовжила опозиційну боротьбу. У 1894 р. частина народовців на чолі з Ю. Романчуком перейшла в опозицію. На платформі «Нової ери» залишився митрополит С. Сембратович і невелика група народовців на чолі з О. Барвінським і А. Вахнянином, які висунули гасло «Краще щось, ніж нічого». Це крило народовців пізніше оформилося в Християнсько-суспільну партію. У 1899 р. основна маса народовців з частиною радикалів утворили Українську національно-демократичну партію, яка в 1919 р. отримала назву Національно-трудова партія.

«ПРОСВІТА»

«Просвіта» — українське культурно-освітнє товариство, засноване у Львові групою народовців 8 грудня 1868 р. Головним завданням товариства стало сприяння просвіті українського народу в культурному, національно-політичному й економічному напрямках. На початку 90-х років ХІХ ст. «Просвіта» почала відкривати власні читальні. Діяльність філій координувало головне відділення у Львові.

У 1914 р. читальні товариства діяли в 75 % українських населених пунктів Галичини, у 1939 р. мережею філій і читалень «Просвіти» було охоплено 85 % західноукраїнських земель (у 1914 р. — 75 філій, 2944 читальні, близько 200 тис. членів; у 1939 р. — 83 філії, 3075 читалень, 360 тис. членів). «Просвіта» виступала представником народовського напрямку в політичній сфері, була ініціатором створення друкованого органа народовців — газети «Діло» (1880 р.), а також політичної організації Народна Рада (1885 р.). У 1869 р. добилася допомоги від крайових фондів на видання українських книг, боролася за відкриття українських шкіл в умовах утвердження галицьким сеймом польської мови як офіційної (1868 р.), посилала петиції з проханням заснувати кафедру української історії у Львівському університеті. У листопаді 1918 р., коли українці проголосили Західноукраїнську Народну Республіку, товариство «Просвіта» стало основою Державного Секретаріату в ЗУНР. Залишаючи за собою культосвітню функцію, «Просвіта» дала початок численним економічним, фінансовим, спортивним й іншим формуванням. Товариство заснувало при читальнях магазини, кооперативи, ощадно-позичкові каси, забезпечувало друкованою продукцією народно-господарські програми. «Просвіта» відкрила Торговельну школу (1911 р.), Жіночу школу господарства (1912 р.) і Господарську школу (1912 р.). Для здібної молоді товариство призначало стипендії та влаштовувало стажування в Європі. Новим етапом у розробці економічних програм у Галичині став організований «Просвітою» Перший український просвітньо-економічний конгрес 1909 р., у якому взяли участь діячі освіти й економіки. Особливу увагу «Просвіта» приділяла видавничій діяльності. За 60 років товариство видало близько 1000 видань. З 1877 р. товариство щомісяця видавало книжки, які розсилали в обмін на членські внески. «Просвіта» з 1869 р. по 1876 р. підготувала і видала 22 підручники для українських гімназій. Високим рівнем підготовки відзначалися серійні видання товариства. Усього «Просвіта» видала 8 серій: «Руська письменність» (пізніше «Українське Письменство», 1904—1928 р., 25 томів), «Просвітні Листки» (1907—1927 рр., 8 книжок), «Народна бібліотека» (1920—1927 рр., 38 книг), «Загальна бібліотека» (1920—1925 рр., 8 книг); «Учітєся,

брати мої...» (1921—1929 рр., 9 книг), «Історична бібліотека» (1928 р., 10 книг); «Бібліотека «Життя й Знання» (1925—1939 рр., 53 книги). Для поширення освіти товариство видавало 7 періодичних органів: «Письмо з «Просвіти» (1876—1879 рр., 1891—1894 рр., 1907—1914 рр., 1921—1933 рр.), «Читальня» (1894—1896 рр.), «Аматорський театр» (1925—1927 рр.), «Бібліотечний порадник» (1925—1926 рр.), «Народна Просвіта» (1922—1927 рр.), «Життя й Знання» (1927—1939 рр.), «Просвіта» (1936—1939 рр.). З 1869 р. при «Просвіті» функціонувала бібліотека, яка після передачі в 1909 р. значної частини фондів Бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) була реорганізована в публічну бібліотеку.

ПЕРША ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ — РУРП

Русько-українська радикальна партія — перша українська політична партія. Утворена в 1890 р. у Львові. Засновниками й лідерами були І. Франко (до 1899 р.), М. Павлик (до 1914 р.), В. Будзинівський, С. Данилович, Є. Левицький та інші. У своїй діяльності РУРП прагнула поєднати відстоювання соціальних інтересів українських селян Галичини із захистом національних прав українського народу. Під час гострих внутріпартійних дискусій між так званими старими (І. Франко, М. Павлик) і молодими (В. Будзинівський, В. Охрімівич, Є. Левицький та інші) уперше висунутий і обґрунтований постулат політичної самостійності України (книжка Ю. Бачинського «Ukraina irredenta», 1895 р. і друга програма РУРП). Після розколу РУРП у 1899 р. частина членів увійшла до складу новостворених Української національно-демократичної партії (УНДП) і Української соціал-демократичної партії (УСДП). Разом з УНДП утворила в українському політичному русі неофіційну двопартійну систему, у якій РУРП відіграла роль лівої опозиції щодо центристського УНДП. Діячі партії зіграли значну роль в організації селянських заворушень у Галичині в 1902 р., січового руху (К. Трильовський), займали провідні посади в уряді ЗУНР (Л. Бачинський, Д. Вітовський, І. Макух, А. Шмігельський). У 1919—1939 рр. під час польської окупації Галичини Українська радикальна партія (колишня РУРП) була однією з найбільш впливових серед легальних українських партій. У 1926 р. об'єдналася з волинською Українською соціально-революційною партією під назвою — Українська радикально-соціалістична партія. Чисельність партії сягала 20 тис. чоловік. У 1931 р. вступила в II Соціалістичний Інтернаціонал. Основні видання: «Народ» (1890—1895 рр., 1918 р.), «Хлібороб» (1891—1895 рр.), «Громадський голос» (1895—1939 рр., з перервами). Після Другої світової війни діяла в еміграції.

РОСІЙСЬКА ЧАСТИНА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП)

У 1900 р. група студентів з українофільських гуртків м. Харкова створила першу в російській частині України українську політичну організацію — *Революційну українську партію (РУП)*. Серед її керівників були Д. Антонович, М. Русов, Б. Камінський і Л. Мацієвич.

Першим програмним документом РУП стала брошура «Незалежна Україна», написана харківським адвокатом М. Міхновським (1873—1924 рр.). Цей документ містив ряд важливих націоналістичних положень: 1) мета партії — створення незалежної української держави; 2) лідер національного руху — інтелігенція, що служить своєму народові; 3) засоби досягнення головної мети — будь-які, включаючи насильницькі; 4) основні принципи боротьби — «хто не з нами, той проти нас», «Україна для українців», «переможемо або вмеремо»; 5) ніяких компромісів з помірними українофілами.

Незабаром у РУП відбувся розкол, тому що багатьом її членам не подобалися націоналістична категоричність і безкомпромісність висунутих у брошурі Міхновського ідей. У 1902 р. міхновці, не маючи широкої підтримки всередині РУП, створили окрему від неї Українську національну партію (УНП). У 1903 р. від РУП відокремилася ліва група на чолі з Б. Ярошевським, що утворила Українську соціалістичну партію (УСП).

Основним регіоном діяльності РУП була Лівобережна Україна (Харківщина, Київщина, Полтавщина), основним об'єктом пропаганди — українські селяни, а головними формами боротьби — пропаганда й агітація. З поширенням в Україні соціал-демократичних ідей частина рупівців переглядає свої ідейні установки й у 1904 р. створює окрему Українську соціал-демократичну спілку, що на автономних правах увійшла до меншовицької фракції РСДРП. Члени «Спілки» були впевнені, що вирішення національного питання прямо пов'язане з боротьбою пролетаріату та розв'язанням соціально-економічних проблем.

У грудні 1905 р. на II з'їзді РУП більшість рупівців на чолі з М. Поршем, В. Винниченком і С. Петлюрою прийшли до висновку про необхідність об'єднання національної ідеї з марксизмом і перетворили РУП на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

УКРАЇНЬСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП)

Українська демократична партія (УДП) — українська партія ліберально-народницького напрямку, створена в 1904 р. в Києві з членів Загальної української безпартійної демократичної організації. Серед членів УДП були *С. Єфремов, Є. Чикаленко, Б. Грінченко*. У 1905 р. була опублікована програма УДП, у якій засуджувався самодержавно-бюрократичний лад і відстоювалася необхідність упродовження конституційної форми правління. У національному питанні ставилися вимоги: надання широкої національної автономії Україні; створення Українського сейму, що міг би самостійно проводити фінансову й економічну політику, з огляду на загальнодержавні потреби.

Програма відстоювала повноправне використання української мови в школі, судочинстві, адміністрації. Для вирішення аграрного питання в Україні передбачалося передати державні, удільні, кабінетські й монастирські землі у власність краю, щоб за невелику плату наділити нею тих, хто її обробляє. Партія відстоювала примусовий викуп приватної землі з наступною передачею місцевим органам самоврядування для розподілу її за доступну плату серед окремих осіб і організацій. Заводи, фабрики й інші капіталістичні підприємства шляхом викупу мали перейти у власність краю, а потім — у користування трудящих. Торговельні й монополістичні підприємства мали бути муніципалізовані. У розпал першої російської революції, після царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р., УДП включилася в легальну політичну діяльність, узялася за організацію «Просвіти», українських періодичних видань. Один із членів УДП, *В. Шемет*, був обраний депутатом Державної думи.

Революційні події викликали радикалізацію поглядів членів УДП, що призвело до її розколу і створення нової Української радикальної партії. Восени 1905 р. УДП об'єдналася з УРП в Українську демократично-радикальну партію.

УКРАЇНЬСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УРП)

Українська радикальна партія (УРП) — українська партія ліберально-народницького напрямку. Створена восени 1904 р. групою громадських діячів, що вийшли з Української демократичної партії. Лідерами партії стали *Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський, Л. Юркевич* й інші. УРП висувала вимо-

ги щодо надання широкої національно-територіальної автономії Україні, що мала стати рівноправною складовою частиною Російської федеративної держави; виступала за вільне застосування української мови в школах і адміністративних установах України тощо. Програмні основи УРП зазнали значного впливу від соціал-демократичних. Головним методом боротьби селян під час революції партія вважала «тихий бунт», «сидячий страйк», що, з одного боку, не спровокують поліцію і солдатів на активні репресивні дії, а з іншого боку — забезпечать можливість задоволення вимог страйкуючих. Під час першої російської революції УРП разом з іншими українськими партіями взялася за організацію «Просвіти», драматичних і музичних гуртків, товариств українознавства та інших. Незначний вплив партії серед населення й схожа оцінка подій революції 1905 р. сприяли зближенню позицій УДП і УРП, що в грудні 1905 р. об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію.

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП)

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) — політична партія, що утворилася в грудні 1905 р. з Революційної української партії (РУП). Визнавала марксистську ідеологію; складалася з інтелігенції, частково з робітників і селян. Відстоюючи національні інтереси українців і добиваючись автономії України, УСДРП вела свою діяльність незалежно від Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Після першої російської революції 1905—1907 рр., у період столипінської реакції, виступала разом з Бундом, почасти з меншовиками. У 1908 р. нараховувала близько 3 тис. членів. Видавала газети «Праця» (1909—1910 рр.), «Робітник» (виходила в Харкові до червня 1918 р.), «Наш голос» (1910—1911 рр.). Провідними діячами партії були: *В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Антонович, Л. Юркевич, М. Ткаченко, М. Ковальський, М. Порш*. Після Лютневої революції в Росії УСДРП відновила свою діяльність на з'їзді в Києві 17—18.04.1917 р. і добивалася автономії України в складі демократичної Росії. Її друкованим органом була «Робітничка газета». У період існування Центральної Ради УСДРП узяла на себе основний тягар виконавчої влади (уряд *В. Винниченка*).

Перебуваючи на поміркованих позиціях в аграрному питанні, УСДРП утратила підтримку українського селянства, яке йшло в основному за Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР).

Після проголошення IV Універсалу в уряді залишилося тільки 2 члени партії — Д. Антонович і М. Ткаченко. У період гетьманату УСДРП перебувала в опозиції до режиму П. Скоропадського, а її лідери (В. Винниченко, С. Петлюра та інші) тимчасово знаходилися під арештом. УСДРП входила до складу Українського національного союзу, брала участь у підготовці антигетьманського повстання та формуванні Директорії УНР, до якої увійшли В. Винниченко і С. Петлюра. У 1918—1920 рр. члени УСДРП очолювали Раду народних міністрів УНР (В. Чехівський, Б. Мартос, І. Мазепа). На IV з'їзді (10—12 січня 1919 р.) УСДРП розкололася на дві фракції: праву — «офіційну соціал-демократію» і ліву — «незалежну», яка з підозрою ставилася до централізаторської політики російських більшовиків в Україні, але визнавала необхідними організацію Радянської влади в УНР, установлення «диктатури пролетаріату» і негайного миру з радянською Росією (А. Пісоцький, В. і Ю. Мазуренки, М. Ткаченко, М. Авдієнко). Більшість з'їзду, що очолювали М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, І. Мазепа, відстоювала ідею «трудової демократії», висловилися за поступову соціалізацію головних галузей господарства й підтримку Директорії УНР. Під час Трудового конгресу України УСДРП висловилися за демократичний парламентаризм, збереження повноти влади в руках Директорії УНР.

Щоб Директорія УНР могла вести переговори з Антантою, соціал-демократи відкликали 7 лютого 1919 р. своїх міністрів-соціалістів з уряду, надавши можливість голові Ради народних міністрів С. Остапенку почати переговори з представниками французького військового командування в Одесі. Одночасно С. Петлюра вийшов з УСДРП, а В. Винниченко пішов з посади голови Директорії УНР, передавши свої повноваження С. Петлюрі. ЦК УСДРП, що залишився в Україні, продовжував підтримувати політику Директорії УНР і урядів Б. Мартоса й І. Мазепа. Ті ж члени партії, що емігрували (В. Винниченко, Б. Матюшенко, В. Левицький, П. Дідушок, М. Порш, В. Мазуренко, С. Вікул), на конференції 1919 р. у Відні добивалися виходу есдеків (УСДРП) з уряду. «Незалежні» есдеки в січні 1920 р. створили Українську комуністичну партію, що стала легальною радянською партією і виступала за незалежність УРСР. В еміграції «Закордонна делегація УСДРП» (І. Мазепа, П. Феденко, О. Козловський, О. Бочковський, В. Матюшенко, В. Старосольський, Й. Безпалко) мала центр у Празі й належала до Соціалістичного Інтернаціоналу. Партійні друковані органи: «Вільна Україна», «Соціалістична думка» (1922—1923 рр.), «Соціаліст-демократ». Після Другої світової війни (1939—1945 рр.) УСДРП взяла участь у створенні Української національної ради. У 1950 р. УСДРП об'єдналася з іншими соціалістичними партіями в *Українську соціалістичну партію*.

ПЕРША РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр.

До початку 1905 р. у Російській імперії назріли як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для революції. Нерозв'язаність аграрної проблеми, посилення експлуатації робітничого класу, об'єктивна зацікавленість буржуазії у залученні її до вирішення найважливіших державних проблем, національний гніт, відсутність демократичних свобод, поразка царату в російсько-японській війні 1904—1905 рр. і пропагандистська діяльність нелегальних політичних партій створили сприятливий ґрунт для могутнього соціального вибуху.

Початком першої в Росії буржуазно-демократичної революції стали події **9 січня 1905 р.** у Петербурзі. У ту неділю (її назвуть «*Кривавою неділею*») царські війська розстріляли біля Зимового палацу ступ'ятдесятитисячну мирну робочу демонстрацію, учасники якої намагалися передати Миколі II петицію про свої нестатки (робітники ще вірили в «доброго царя-батюшку»). Звістка про загибель 1200 робітників і поранення 5 тис. чоловік швидко облетіла всю країну і викликала бурю незадоволення. Уже в січні в Росії страйкували 440 тис. чоловік, тоді як у попередній період у страйках брало участь приблизно 43 тис. чоловік на рік.

Перша фаза революції (січень-жовтень 1905 р.) була часом наростання масових виступів, посилення їхнього політичного характеру; політизації народних мас; активізації процесу самоорганізації суспільства (утворення нових політичних партій, рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок та ін.); розширення хвилювань в армії, на флоті й на селі; переплетення й взаємовпливи робітничого, селянського та національно-визвольного руху.

Хоча за своїм характером (за цілями і завданнями) перша російська революція була буржуазно-демократичною, її головною особливістю стало те, що керівну роль у ній відігравала не буржуазія, а пролетаріат. За методами боротьби, що переважали (політичний страйк, збройне повстання робітників), революція мала пролетарське «забарвлення». Одночасно участь у ній широких мас селянства, що вимагало скасування викупних платежів і вирішення аграрного питання, додавали революції явно виражених селянських рис. Нарешті, залучення в революційні баталії представників національних окраїн, що добивалися автономії в складі Росії, дозволяє вбачати в цих подіях ознаки національно-визвольного руху.

З другої половини січня по березень 1905 р. страйковий рух охопив підприємства Бахмутського, Слов'янoserбського та Маріупольського повітів Катеринославської губернії, а також Таганрозького й Черкаського округів області Війська Донського, півдня Ізюмського

та Богодухівського повітів Харківської губернії. У Донбасі в страйковому русі брали участь 53,6 % шахтарів і 91,4 % металістів. У квітні — серпні 1905 р. в Україні відбулося більше 300 страйків, в яких брали участь понад 110 тис. робітників. Особливо масовими були травневі страйки трудящих. У Варшаві, Лодзі, Одесі, Ризі й інших містах справа дійшла до збройних зіткнень між робочими й царськими військами.

У червні заворушення перекинулися на село і флот. Селянські бунти відбулися в 64 з 94 українських повітів. На Чорноморському флоті 14—25 червня спалахнуло повстання на броненосці «Потьомкіні», матроси якого розправилися з офіцерським складом і підняли на щоглі червоний прапор. Оскільки повстання на «Потьомкіні» не було підтримано іншими кораблями Чорноморського флоту, броненосець змушений був піти в румунський порт Констанца і там здатися місцевій владі.

Широкий резонанс мав *жовтневий загальноросійський політичний страйк*, що став кульмінацією революції. В одній з листівок Луганської організації РСДРП писалося: «І весь світ побачив небачену подію. Не йдуть потяги, не тріскотить телеграф, не гуде телефонний дріт, не шумлять машини, не димлять фабричні труби, не сяє на вулиці електрика. Усе завмерло. То робітник повстав, то мускулистий кулак грозить усім шкуродерам, усім самодержцям».

Жовтневий страйк паралізував дії уряду, розладнав усе господарське життя країни. Під натиском революційних мас цар Микола II 17 жовтня 1905 р. видав Маніфест, в якому обіцяв народу політичні свободи: недоторканність особи, волю совісті, слова, зборів і союзів. Уряд пообіцяв скликати законодавчу Державну думу, що обирається всіма класами суспільства. Поява цього документа мала дуже важливі наслідки. Маніфест 17 жовтня значно розширив межі легальної політичної і культурної діяльності, помітно її поживавив й урізноманітив. Воля друку дала поштовх появі перших україномовних газет і журналів: у Лубнах у 1905 р. почали видавати газету «Хлібороб»; потім газети українською мовою з'явилися в Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові й інших містах. Серед українських соціально-політичних журналів можна назвати «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Посів». Усього в 1905—1907 рр. друкувалося 24 україномовні видання. У багатьох населених пунктах відкрилися філії культосвітньої організації «Просвіта» (до середини 1907 р. їх нараховувалося 35).

Активізувався процес масової самоорганізації суспільства: почали виникати партії, ради, профспілки, кооперативи тощо. Зростає чисельність лівих партій і організацій: *російської партії есерів (соціалістів-революціонерів), анархістів, анархо-синдикалістів*, а також *більшовиків і меншовиків*.

Есери за своїми програмними установками були прямими продовжувачами справи народників. Вважаючи селян революційним класом, вони вели пропаганду насамперед серед сільського населення. Перші нелегальні есерівські організації виникли в 90-ті роки XIX ст. (Закордонний союз соціалістів-революціонерів, Північний союз соціалістів-революціонерів, Південна партія соціалістів-революціонерів). У 1901 р. різні есерівські групи злилися в Партію соціалістів-революціонерів Росії, про що офіційно було оголошено в газеті «Революційна Росія» у січні 1902 р. Напередодні революції 1905—1907 рр. ця партія мала в Україні свої філії в 10 містах (Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі, Чернігові, Волинську, Бердичеві, Єлисаветграді, Одесі й Миколаєві). У ході революції кількість есерівських організацій в Україні значно зросла; одночасно зросло й число членів цієї партії (з 1260 до 25 000 чоловік). У 1907 р. утворилася окрема Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР).

Програма есерів містила в собі такі положення:

- 1) здійснення соціальної революції, установлення демократичної республіки, створення справедливого соціалістичного суспільства;
- 2) знищення національного гніту, установлення рівності всіх національностей і надання націям права на самовизначення;
- 3) визнання як невід'ємних прав громадян свободи совісті, слова, друку, зборів, союзів, страйків, недоторканності особи й житла, загального й рівного виборчого права для всіх громадян, що досягли двадцятилітнього віку;
- 4) усупільнення праці, власності й всього господарства;
- 5) «соціалізація» землі, тобто вилучення землі з товарного обігу і передача її в загальнонародне надбання без викупу; зрівняльно-трудове користування землею зі сплатою ренти, що йде на суспільні потреби.

Есери застосовували різні форми класової боротьби, включаючи й індивідуальний терор. Останній розглядався як «збудник» революційної активності мас, а також засіб залякування царського уряду й дезорганізації його роботи.

Не відмовлялися від терористичних методів боротьби й *анархісти*, що розглядали державу як апарат насильства над особистістю й закликали до її повного знищення. У 1906 р. і першому кварталі 1907 р. тільки катеринославські анархісти здійснили 70 терористичних актів. Усього в 1906—1907 рр. у Російській імперії було вбито і поранено 97 000 посадових осіб; на голову царського уряду П. А. Столипіна було здійснено 10 замахів.

На відміну від есерів і анархістів, *соціал-демократи* (більшовики й меншовики) були супротивниками тактики індивідуального терору; вони виступали за масові революційні дії пролетаріату, справед-

ливо вважаючи, що тільки в такий спосіб можна зруйнувати існуючий монархічний лад і встановити демократичну республіку. За різними оцінками, чисельність більшовиків в Україні в 1905—1907 рр. зросла з 1 тис. до 4—7 тис. чоловік. Меншовиків було ще більше (від 10 до 14 тис.).

Серед центристських загальноросійських партій слід виділити *конституційно-демократичну партію (кадети, або «партія народної волі»)*, що відстоювала ліберальні ідеї і мріяла про конституційну монархію. До неї входили представники дрібної і середньої буржуазії, інтелігенції та кадрових робітників. Правіше кадетів знаходилися *октябристи («Союз 17 жовтня»)*; ця партія об'єднувала переважно великих підприємців, фабрикантів і банкірів, тісно пов'язаних з царським самодержавством. Вони не бажали ліквідувати монархію, добиваючись від царату лише права брати участь у керуванні державою.

Правий фланг політичного спектра представляли *монархічні партії*. В Україні не було національних поміщицьких партій, зате активно діяли філії загальноросійських монархічних організацій. Їхні програми були замішані на ідеях великодержавного шовінізму й антисемітизму.

Ще в 1901 р. у Петербурзі була створена загальноросійська *монархічна організація «Русское собрание»*; а в 1903 р. аналогічна структура з'явилася в Харкові. Потім відділи «Русского собрания» виникли в Києві й Одесі, де видавалися монархічні вісники «Русская речь» і «Русский листок». Вони були покликані охороняти основи російського самодержавства, російської культури й російської мови на «національних окраїнах».

У період першої російської революції головною поміщицькою партією став *Союз російського народу (СРН)*, заснований у листопаді 1905 р. Він нараховував близько 400 тис. членів. У Катеринославській губернії діяло 13 відділів СРН загальною чисельністю 17 386 чоловік (для порівняння: кадети мали на Катеринославщині 3 організації і 435 членів, РСДРП — 26 організацій і 6 515 членів обох фракцій). У Київській губернії нараховувалося 50 відділів СРН загальною кількістю 8 433 чоловіки. Усього ж в українських філіях СРН налічувалося 190 тис. чоловік — майже половина всіх членів партії.

Статут Союзу російського народу від 7 серпня 1906 р. проголошував, що його членами можуть бути «лише власне російські люди» (у це поняття включалися великороси, білоруси й малороси).

У народі членів монархістських організацій називали *чорносотенцями*. Об'єднуючи у своїх рядах не тільки дворян-поміщиків, але й реакційні буржуазні елементи, відсталі прошарки робітників, крамарів, візників і люмпен-пролетаріату, чорносотенці проводили ма-

сові маніфестації «на захист царя й Батьківщини» і нерідко влаштували дикі єврейські погроми. Так, після видання Маніфесту 17 жовтня вони вчинили в Одесі п'ятий погром, під час якого вбили близько тисячі жителів єврейської національності.

Аналогічні погроми влаштувалися в Києві, Харкові, Катеринославі й інших містах.

Відсутність парламентських форм правління і необхідність консолідації опозиційних сил обумовили появу на арені громадського життя нової форми організації влади — *Рад робітничих депутатів*. У жовтні-грудні 1905 р. Ради виникли більше ніж у 50 містах Російської імперії, у тому числі у всіх промислових центрах України. Депутатами Рад були в основному представники лівих партій — есери, меншовики та більшовики. Їх обирали на заводах, фабриках, рудниках, у залізничних майстернях як у містах, так і в робітничих селищах. Засідання Рад проходили регулярно, один-два рази на тиждень. Для керівництва повсякденною роботою обиралися виконавчі комітети.

Ради робітничих депутатів проводили масову агітацію серед трудящих, обговорювали економічні й політичні питання, створювали фонди допомоги безробітним і формували бойові дружини з метою охорони революційного порядку й протидії жандармам і чорносотенцям.

Свідченням активної масової самоорганізації суспільства стало утворення *профспілок*. У ході революції профспілковий рух охопив усі великі міста України, включаючи Одесу, Київ, Харків, Катеринослав, Миколаїв. До кінця 1905 р. в Україні працювало вже близько 80 профспілкових об'єднань.

Незважаючи на видання Маніфесту 17 жовтня, розпал революційної боротьби не стихав до самого кінця 1905 р. У листопаді відбулося *повстання моряків на крейсері «Очаків»* у Севастополі (керував ним лейтенант *П. Шмідт*); у Києві тоді ж повстав саперний полк. У грудні найбільшими промисловими центрами імперії прокотилася хвиля політичних страйків і збройних повстань робітників. В Україні основним районом збройної боротьби стала Катеринославська губернія, до складу якої входив Донбас. На залізничних станціях Донецького басейну створювалися розпорядницькі комітети, що формували бойові дружини й усували від влади місцеву адміністрацію. Такі комітети діяли в Гришино, Авдіївці, Горлівці, Ясинуватій, Дебальцевому й в інших місцях. 12 грудня бойові дружини робітників приступили до роззброювання окремих загонів поліції і жандармів. 13 грудня на станції Авдіївка відбулася сутичка повсталих робітників із загonom драгунів; в Ясинуватій дружинники напали на роту піхоти та роззброїли солдатів. 16 грудня, зосередивши в Горлівці три роти піхоти та зведе-

ний загін драгунів і кінної поліції, царські власті перейшли в контрнатуп. Намагаючись заарештувати керівників страйкового комітету на машинобудівному заводі, солдати стріляли в робітників, убивши 18 і поранивши 50 чоловік. На допомогу горлівчанам прибули бойові дружини з інших станцій Донбасу. Був організований штаб повстання, сформовані три загони дружинників загальною чисельністю до 4 тис. чоловік (але лише кілька сотень з них мали вогнепальну зброю). 17 грудня відбулася вирішальна сутичка між повстанцями й урядовими військами. Відступаючи під натиском переважаючих сил супротивника, робітники захопили один з потягів і залишили Горлівку. За повідомленням «Гірничозаводського листка», у бою було вбито 33 дружинники; за офіційними даними царської влади, утрати повсталих становили близько 300 чоловік.

У 1906 р. революція пішла на спад. У квітні була скликана *I Державна дума*, участь в якій ліві партії проігнорували (що, безумовно, було їхньою тактичною помилкою — вони позбавилися можливості використовувати легальну думську трибуну для відстоювання своїх інтересів). У результаті до складу *I Думи* потрапили лише представники правих і центристських партій. З 497 депутатів Україну представляли 63 українці, 22 росіянина, 5 поляків, 4 євреї та 1 німець. Щоб активно діяти на цьому форумі, українці організували окрему фракцію, до якої ввійшли 44 депутати. Фракція приділила основну увагу аграрному й національному питанням. Вона розробила проект надання Україні автономії, однак не встигла внести його на розгляд; проіснувавши всього 72 дні, Дума була розпущена царем.

19 серпня того ж року урядом був прийнятий *указ про воєнно-польові суди*. Розглядові цих судів підлягали такі справи, коли здійснення злочинного діяння було «настільки очевидним, що немає потреби в його розслідуванні». Судочинство мало проходити в межах 48 годин, а вирок за розпорядженням командувача округу здійснювався за 24 години. Хоча офіційних відомостей про число жертв воєнно-польових судів не збереглося, на думку дослідників, за вісім місяців (із серпня 1906 р. по квітень 1907 р.) вони винесли смертні вирoki 1102 обвинувачуваним. 20 квітня 1907 р. указ про воєнно-польові суди втратив силу, однак страти не припинилися, оскільки продовжували діяти військово-окружні суди.

II Державна дума зібралася 20 лютого 1907 р. Українці знову організували в Думі окрему фракцію. Її Установчі збори відбулися 4 березня; до фракції ввійшли 47 чоловік, переважно селяни. Фракція розробила законопроекти з аграрного і робітничого питань, а також закликала до реорганізації управління «у дусі національної і територіальної автономії всіх частин Російської імперії». Незадоволений радикалізмом депутатів, Микола II за пропозицією голови

уряду П. А. Столипіна 3 червня того ж року розпустив *II Думу*. 16 червня був обнародований новий виборчий закон, що відсторонив від участі у виборах робітників і селян (80 % виборців), зберігши це право лише за великими землевласниками. Фактично царат перекреслив основні завоювання революції; настав період реакції.

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

П. А. Столипін був головним натхненником і організатором аграрної реформи. Він хотів створити сильну, централізовану, монолітну імперію, повернути царському самодержавству колишню необмежену владу й вплив у народі. При цьому Столипін урахував уроки революції і шукав шляхи виходу з політичної кризи. Було очевидно, що масова участь селян у загальнонародному бунті виявилася наслідком збереження таких пережитків феодалізму, як поміщицьке землеволодіння й селянська громада. Остання показала не тільки свою нездатність ефективно хазяйнувати, але й належним чином контролювати своїх членів.

Реформування аграрного сектора почалося *указом 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування»*. Надалі доповнений і перероблений у *III Державній думі*, він почав діяти як закон 14 червня 1910 р. Приблизно через рік, 29 травня 1911 р., був прийнятий закон «Про землевпорядження». Ці три акти склали юридичну основу серії заходів, відомих у літературі за назвою *Столипінська аграрна реформа*.

Основні ідеї реформи можна звести до наступного: 1) знищення селянської громади; 2) дозвіл селянам одержати землю в приватну власність (оселитися на хуторах або відрубках); 3) переселення селянських родин у слабозаселені райони Північного Кавказу, Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу. У такий спосіб столипінська аграрна реформа мала дати новий поштовх комерціалізації сільського господарства, переведенні його на капіталістичні рейки розвитку.

Традиційний патріархальний общинний уклад планувалося замінити господарствами фермерського типу, орієнтованими на випуск товарної продукції. Успішна реалізація цього грандіозного проекту сприяла б вирішенню проблеми сільського перенаселення і зміцненню соціальної опори самодержавства в аграрному секторі економіки.

Як зазначають фахівці, найбільший успіх столипінська реформа мала в Україні. Це було пов'язано з тим, що тут традиція общинного землеволодіння не мала такого поширення, як у Росії, і український селянин був більшим індивідуалістом, ніж російський. У 1907—

1915 рр. на Правобережжі з громад вийшли 48 % селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 %. До 1916 р. виникло 440 тис. хуторів (14 % усіх селянських господарств). Однак остаточно зруйнувати селянську громаду не вдалося. Зазнала фіаско і спроба ліквідувати поміщицьке землеволодіння. Переселенська політика спочатку прийняла величезні масштаби (у 1906—1912 рр. з України на нові землі виїхало близько 1 млн чоловік), але погана організація цього процесу, фінансові труднощі, важкі природні умови призвели до того, що багато селянських родин почали повертатися зі Сходу в європейську частину імперії; тільки в 1911 р. додому повернулося 68,5 % переселенців. Багато хто з них устиг розоритися, позбутися засобів існування і, таким чином, поповнити й без того значну армію безробітних і жебраків.

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ (ТУП)

Товариство українських поступовців (ТУП) — нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла в Наддніпрянській Україні в 1908—1917 рр. Створена на початку 1908 р. у Києві з ініціативи членів Української демократично-радикальної партії для координації діяльності українського національного руху в період наростання реакції в Російській імперії. До ТУП, крім демократів-радикалів, увійшли діячі соціал-демократичних (С. Петлюра, М. Шаповал, В. Винниченко) і ліберальних (А. В'язлов, Є. Чикаленко, А. Ніковський, Ф. Матушевський та ін.) організацій, що об'єдналися з ним на основах парламентаризму й конституціоналізму. Керівним органом ТУП була Рада (знаходилася в Києві), що вибиралася на щорічних з'їздах організації. Осередки організації — «громади ТУП» — діяли по всій Україні (близько 60), а також у Петербурзі й Москві. Напередодні Першої світової війни до Ради ТУП входили Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, А. В'язлов, В. Леонтович, А. Ніковський, Л. Яновська, В. Прокопович, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Корчак-Чепурківський, Л. Жебуньов, П. Холодний. Неофіційними друкованими органами ТУП були газета «Рада» і журнал «Українське життя» (виходив у Москві в 1912—1917 рр., ред. О. Саліковський і С. Петлюра). На щорічних нелегальних з'їздах ТУП обговорювалися назрілі політичні й культурницькі питання.

Основні напрямки діяльності — культурна робота (створення товариств «Просвіта», клубів, поширення видань), виховання національної самосвідомості, створення блоків з іншими організаціями у

відстоюванні політичних свобод, участь у виборах і роботі Державної думи, поширення кооперативного руху. ТУП виступало за проведення українізації школи, суду, церковного життя. Політична програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: парламентаризму, перебудови Російської держави на федеративних началах, національно-територіальній автономії України. З початком Першої світової війни виникла розбіжність серед членів ТУП із приводу участі Росії у війні. Одна частина тупівців (Є. Чикаленко, А. Ніковський та ін.) виступила за поразку Росії у війні, інша (Л. Яновська) стояла за повний розгром Австро-Угорщини та приєднання Галичини до Росії. Восени 1914 р. було прийнято компромісне рішення — ТУП зайняло нейтральну позицію щодо війни та воюючих сторін. Рада ТУП засудила політику царату в окупованій Галичині, а в грудні 1916 р. випустила декларацію під заголовком «Наша позиція» з вимогами: припинення війни, надання Україні автономного статусу у федеративній Росії, забезпечення культурно-національних і політичних прав українського народу тощо. ТУП встановило тісні зв'язки з думськими фракціями трудовиків і конституційних демократів (кадетів). Після Лютневої революції 1917 р. Рада ТУП і представники інших суспільних і політичних організацій утворили Українську Центральну Раду.

25—26 березня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд ТУП, на якому були делегати від багатьох громад України, а також Петербурга, Катеринодара, Москви.

Резолюція з'їзду включала такі вимоги: підтримувати Тимчасовий уряд; добиватися легальними засобами автономії України в складі демократичної Російської держави й у зв'язку з цим змінити назву організації на Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ); забезпечити права національних меншин. Члени Ради ТУП увійшли до складу тимчасового ЦК СУАФ. У червні 1917 р. цей Союз був перетворений на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ).

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

«СОКІЛ»

«Сокіл» — перше в Західній Україні фізкультурно-спортивне й протипожежне товариство, створене у Львові в 1894 р. Ідею створен-

ня спортивного товариства, що поряд з увагою до фізичного виховання мало б за мету пробудження національної самосвідомості й національно-патріотичне виховання, висунув чех М. Тирш. У 1862 р. у Празі виникло перше товариство «Сокол». Згодом були створені аналогічні організації в інших слов'янських народів. У 1907 р. вони об'єдналися у Всеслов'янський сокольський союз. Статут українського «Сокола» розроблений В. Лаврівським і опублікований 8 грудня 1892 р.; зміни і доповнення до статуту внесені в 1926 р. і 1929 р. Завданням товариства було фізичне удосконалювання його членів, проведення культосвітніх заходів з метою виховання почуття національної єдності. Товариство було створено на загальних зборах, що відбулися 11 лютого 1894 р. у Львові. Члени товариства займалися різними видами спорту: велосипедним, веслуванням, фехтуванням, стрільбою (з 1912 р.), проходили протипожежну підготовку. Пізніше серед спортивних дисциплін, якими займалися члени товариства, з'явилися лижний спорт, ковзанярський і санний спорт, хокей, футбол, волейбол, баскетбол, а також бокс і туризм. Осередки «Сокола» організували й опікували гуртки музики, співу, аматорські театри. У 1912 р. з ініціативи С. Горука були організовані стрілецькі сокольські курені, що займалися вишколом. Особливе значення не тільки для розвитку фізкультури й спорту, але й для національної консолідації, підйому рівня національної самосвідомості мали сокольські злети. У П. Крайовому Шевченківському зльоті у Львові (червень 1914 р.) взяло участь близько 12 тис. чоловік, у тому числі члени «Січі», «Пласту», товариство Українських січових стрільців.

Ідеї «Сокола» знайшли підтримку серед українського населення, осередки товариства виникли в багатьох містах і селах Галичини та Буковини (саме на ці два регіони, відповідно до статуту, поширювалася діяльність «Сокола»). У 1914 р. діяли 974 місцеві осередки, що поєднували близько 33 тис. членів: представників інтелігенції, студентства, селянства, робітничого класу, духовництва. З метою залучення до занять спортом усього населення в 1902 р. було створено жіноче спортивне відділення. За ініціативою членів «Сокола» проводилися урочисті вечори з нагоди пам'ятних історичних дат, готувалися концерти, ставилися аматорські вистави (у театральній секції почав свою діяльність Л. Курбас). Відповідно до статуту, «Сокол» мав власний прапор (лев на синьому полі), гімн («Соколи, соколи, ставайте в ряди»), лозунги-кличі («Усі вперед — усі разом», «У здоровому тілі — здоровий дух», «Де сила — там воля») і сокольський привіт — «Гаразд». Очолювали «Сокол» В. Нагірний (1894—1900 рр.), А. Будзиновський, І. Боберський (1910—1914 рр.); у міжвоєнний період — М. Заячківський (1922—1933 рр.), М. Хронов'ят (1933—1939 рр.).

«СІЧ»

«Січ» — назва культосвітніх організацій українських студентів, що діяли в другій половині XIX — першій половині XX ст. у Західній Україні й в Австрії. Перше студентське товариство «Січ» виникло в 1861 р. у Львові й діяло до 1863 р. Студенти-українці навчальних закладів міста об'єдналися в товариство, члени якого демонстративно носили козацькі шапки, високі чоботи, сорочки-вишиванки, шаровари, гуцульські сардаки. У народному одязі вони відвідували лекції, з'являлися в публічних місцях, співали українські пісні, демонструючи в такий спосіб свої симпатії до культури рідного народу. Стихійне зародження патріотичного руху студентської молоді згодом набуло більш організованої форми. Після розпаду в 1863 р. першого товариства «Січ» одна частина студентів приєдналася до товариства «Мета», інша частина, продовжуючи навчання у Відні, створила в 1868 р. нове товариство за назвою «Січ». З 1902 р. по 1923 р. студентське товариство «Січ» діяло в Чернівцях. Товариство проводило культосвітню роботу в Буковині, видавало газету «Січове слово» (1904 р.), брошури з українознавства. Студентське земляцтво «Русь» у Граці в 1910 р. змінило назву на «Січ» і активно діяло аж до кінця 40-х років XX ст.

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914—1918 рр.)

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ)

Союз визволення України (СВУ) — політична організація емігрантів з Наддніпрянської України, що виникла 14 серпня 1914 р. у Львові. З вересня 1914 р. до 1918 р. діяла у Відні. Керівне ядро СВУ складалося з провідних лідерів Революційної української партії, Української соціал-демократичної робочої партії, «Спілки», що в роки столипінської реакції емігрували з російської частини України. Діяльність СВУ організувала президія в складі Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука, М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського. У серпні-вересні 1914 р. СВУ опублікував свої програмні документи — «Наша платформа», звернення «До українського народу», «До громадської думки Європи», а також звертання до болгар, турків, руму-

нів, шведів і чехів. У них підкреслювалося, що СВУ, представляючи інтереси українців Російської імперії, виступає захисником їхніх політичних і соціально-економічних інтересів і своєю головною метою ставить побудову Української держави. Державотворення діячі СВУ пов'язували з військовою поразкою Росії в Першій світовій війні. У документі «Наша платформа» відзначалося, що «об'єктивна історична мета вимагає, щоб між Західною Європою й Московщиною виникла самостійна Українська держава». СВУ розгорнув широку інформаційну та дипломатичну діяльність у державах Четверного союзу й у деяких нейтральних європейських країнах. Центральним друкованим органом організації був щотижневик «Вісник Союзу Визволення України» (виходив у Відні в 1915—1918 рр.; з 1918 р. — «Вісник політики, літератури й життя»; ред. В. Дорошенко, А. Жук, М. Возняк). Програмні документи й інформаційні матеріали поширювалися також через іноземні періодичні видання. Поширенню відомостей про Україну сприяли видання СВУ англійською, французькою, шведською, болгарською, хорватською, чеською, турецькою мовами окремих праць М. Грушевського, С. Рудницького, М. Возняка, Д. Донцова, Ф. Вовка, К. Левицького та інших. Важливим завданням президія СВУ вважала захист інтересів полонених українців з російської армії, проведення просвітницької роботи серед них і українського населення Російської імперії. Завдяки СВУ значна кількість військово-полонених українців була переведена в окремі табори в Австро-Угорщині (Фрайштадт, Дуна-Сардагель) і Німеччині (Вецляр, Зальцведель, Раштадт). У таборах, де знаходилася значна кількість українців, були відкриті читальні, школи, діяли хори, кооперативні й господарські курси. СВУ поширював серед полонених українські газети, журнали, окремі друковані видання, випускав щотижневик «Рідне слово». Великим тиражем був видано «Кобзар» Т. Шевченка. За допомогою СВУ полонені допомагали збирати кошти для відкриття українських шкіл на Волині й Підляшші. У 1916—1918 рр. за допомогою СВУ і його Львівського бюро (очолював І. Крип'якевич) на Волині велася культурно-освітня діяльність, було відкрито близько 100 шкіл з українською мовою навчання на Підляшші. У 1918 р. за активної участі СВУ були сформовані з українських полонених дві дивізії — Сірожупаників і Синьожупаників, що пізніше брали участь у боротьбі за незалежність Української держави.

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ (УСС)

Легіон українських січових стрільців (УСС) — українська вій-

ськова частина в складі австрійської армії, що діяла на російському фронті в 1914—1918 рр. У серпні 1914 р. Головна українська рада у Львові створила Бойову Управу УСС, що звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати Легіон українських січових стрільців. Згода була отримана, але перешкоди почали виникати з перших днів створення частини. На прохання відкликати з австрійських військ 100 українських старшин командування викликало тільки 16. Усього про своє бажання вступити до Легіону УСС заявило 28 тис. галичан, але уряд і польські політичні кола, побоюючись створення українського війська, обмежили чисельність Легіону 2 тисячами. Основна маса галичан — понад 100 тис. — була мобілізована в частини, що були відправлені подалі від України, на італійський фронт. Ненавчених січовиків австрійське командування вирішило відразу ж кинути на фронт проти наступаючих російських військ, де Легіон очікувала неминуха загибель. Але тодішній тимчасовий командир Т. Рожанковський відмовився виконувати наказ, за що був усунутий з посади.

Під командуванням нового командира Галуцинського 3 вересня 1914 р. новобранці принесли в Стрию присягу на вірність австрійському імператорові й відбули на доукомплектування в закарпатські села під Мукачевим. Ядро Легіону складали активісти січового, сокольського й пластового руху, учорашні гімназисти і студенти. Наприкінці вересня 1915 р. стрілецькі сотні вступили в перші бої з російськими козаками частинами в районі Верецького й Ужецького перевалів. У жовтні 1915 р. січовики в складі 55-ї австрійської дивізії перейшли в контрнаступ і відбили у противника Борислав, Дрогобич і Стрий. Тільки коли російський командарм генерал О. Брусилов перекинув з-під Перемишля резерви, йому вдалося відновити колишнє положення. На початку березня 1915 р. Січові стрільці зайняли позиції на схилах гори Маківка. Після захоплення восени 1914 р. Галичини, російська армія генерала Г. Іванова розгорнула наступ через Карпати з метою прориву в Угорщину. Легіон УСС, що займав оборону на Маківці, входив до складу 129-ї і 130-ї бригад австрійської армії. Штурм російськими військами позицій Січових стрільців почався в ніч з 28 на 29 квітня. Протягом 29 квітня — 2 травня на схилах Маківки продовжувалися запеклі бої, у ході яких російські війська були відкинуті за р. Головчанку. Найбільшого напруження бої досягли 1—2 травня. На Маківці загинули 42 січовики, 76 одержали поранення, 35 потрапили в полон. Наприкінці серпня 1915 р. галицькі курені знову втяглися в запеклі бої у подільських степах. 2 листопада зусиллями стрілецьких куренів був ліквідований пролив російських військ на Бережани. В околицях міста, на схилах Лисоні, щойно реорганізований полк УСС (командир Г. Косак) утра-

тив убитими, полоненими й пораненими більше тисячі старшин і стрільців. Зиму 1915—1916 рр. полк УСС перебув у тилу, займаючись вишколом і культурно-освітньою роботою. У ході Брусилівського прориву влітку 1916 р. австрійське командування знову прикрило січовими стрільцями найбільш важливий відрізок фронту — шлях з Підгайців на Бережани. У боях у районі Лисони полк УСС утратив півтори сотні вбитими і кілька сотень стрільців потрапили в полон. Залишки полку були виведені в тил і переформовані; новим командиром полку став Ф. Кікаль. Восени 1916 р. стрілецькі старшини на чолі з Д. Вітовським почали велику культурно-освітню місію на Волині, куди вони були направлені для організації комісаріатів (Ковель, Луцьк, Володимир-Волинський) з набору рекрутів в австрійську армію. На фронт під Бережани полк повернувся в лютому 1917 р. Під час нового наступу російської армії на Південно-Західному фронті стрілецька частина ціною великих утрат утримувала фронт біля с. Конохи на Бережанщині. У березні-жовтні 1918 р. полк УСС під командуванням В. Микитки, відповідно до умов Брестського миру 1918 р., у складі австро-німецьких військ здійснив похід у Наддніпрянську Україну. За Збручем полк практично не брав участь у бойових операціях, приділяючи головну увагу культурно-освітнім заходам серед українців. При легіоні УСС був Кіш УСС — запасна частина, що займалася набором і муштрою новобранців. При ньому діяли бібліотека, стрілецький хор і оркестр під керівництвом композитора М. Гайворонського. На початку жовтня 1918 р. УСС були передислоковані з Херсонщини на Буковину, у Чернівці. Після утворення Західноукраїнської Народної Республіки в листопаді 1918 р. полк був переведений до Львова, де він став ядром Галицької Армії.

БРУСИЛОВСЬКИЙ ПРОРИВ

Брусилівський прорив 1916 р. — наступальна операція російських армій Південно-Західного фронту (командувач генерал О. О. Брусилів, начальник штабу генерал В. М. Клембовський) 22 травня (4 червня) — кінець серпня (початок вересня) під час Першої світової війни 1914—1918 рр. Відповідно до рішення конференції держав Антанги в Шантії (березень 1916 р.) російське командування намітило почати в середині червня 1916 р. великий наступ на всіх трьох фронтах. За директивою Ставки від 11 (24) квітня 1916 р. головний удар мали завдати війська Західного фронту з району Молодечно на Вільно, а допоміжні удари — Північний фронт із району Двінська на Південно-Східний і Південно-Західний фронти із району Рівного на Луцьк. У травні союзники у зв'язку з важкою поразкою італійських військ у районі Трентіно зве-

рнулися до Росії з проханням прискорити початок наступу. Ставка вирішила почати наступ Південно-Західного фронту на 2 тижні раніше наміченого терміну. Задумом командування Південно-Західним фронтом передбачалося замість зазвичай практикованого у ході війни обома сторонами таранного удару на одному напрямку завдання одночасних сильних ударів кожною армією фронту (8-ма, 11-та, 7-ма й 9-та) з метою скувати резерви супротивника; головний удар завдавався на правому крилі фронту військами восьмої армії. Південно-Західний фронт мав невелику перевагу над австро-угорськими арміями (4-та, 1-ша, 2-га, Південна німецька й 7-ма) у живій силі (573 тис. багнетів проти 448 тис.) і легкої артилерії (1770 гармат проти 1301), але поступався у важкій артилерії (168 гармат проти 545). Наступ почався на усьому фронті 22 травня (4 червня) після артилерійської підготовки, що продовжувалася від 6—8 годин (11-та і 9-та армії) до 29 (8-ма армія) і навіть 46 годин (7-ма армія).

Найбільшого успіху досягла 8-ма армія (командувач генерал О. М. Каледін), що наступала на луцькому напрямку. Прорвавши фронт на шістнадцятикілометровій ділянці Носовичі — Корито (так званий Луцький прорив), вона 25 травня (7 червня) зайняла Луцьк, а до 02(15) червня розгромила 4-ту австро-угорську армію ерцгерцога Йосипа Фердинанда й просунулася на 65 км. Однак потім 8-ма армія, що вичерпала свої й фронтові резерви, зустріла в районі Киселин завзятий опір німецьких військ, перекинутих із Франції і з інших ділянок фронту. 3—22 червня (16 червня — 5 липня) 8-ма армія відбивала контрудари німецьких армійських груп генерала Марвіца, Фалькенхайна і Бернгарді. 11(24) червня Південно-Західному фронтові була передана 3-тя армія (командувач генерал Л. П. Леш) із Західного фронту. Спроба форсування р. Стоходу і оволодіння Ковелем силами 3-ї і 8-ї армій закінчилася невдачею, тому що німецьке командування перекинуло сюди великі сили і створило могутню оборону. У центрі фронту 11-та армія (командувач генерал В. В. Сахаров) у травні прорвала фронт біля Сопанова, а 7-ма армія (командувач генерал Д. Г. Щербачов) — біля Язлівця, але контрударами супротивника (зі складу армійської групи генерала Бем-Ермоллі й Південної армії генерала Ботмера) наступ було припинено. 9-та армія (командувач генерал П. А. Лечицький) прорвала фронт на 11-кілометровій ділянці Онут — Доброноуц, розгромила 7-му австро-угорську армію генерала Пфланцер-Бальтина і 5(18) червня зайняла Чернівці, а в червні — липні очистила всю Буковину і 31 липня (13 серпня) закріпилася на фронті Станіслав — Делятин — Кімполунг. Наступ Південно-Західного фронту не був вчасно підтриманий іншими фронтами, а Ставка виявилася нездатною забезпечити взаємодію фронтів. Двічі розпочатий наступ Західного фронту (2(15) червня і 20—26 че-

рвня (3—9 липня)), наступ Північного фронту 20—26 червня (3—9 липня), закінчилися повною поразкою. 26 червня (9 липня) Ставка поклала завдання головного удару на Південно-Західний фронт і передала йому свій стратегічний резерв — Особливу армію генерала В. М. Безобразова (3 корпуси), але це рішення було запізним. У липні-серпні війська 3-ї, 8-ї й Особливої армій вели запеклі бої на р. Стоході, намагаючись прорвати фронт супротивника на ковельському напрямку, поки великі втрати не змусили припинити наступ.

Наступ Південно-Західного фронту, незважаючи на те, що його первісний успіх не був використаний Ставкою для досягнення вирішального результату на усьому фронті, мав велике стратегічне значення. Супротивник утратив у травні-серпні до 1,5 млн чоловік, у тому числі понад 400 тис. полоненими (російські війська втратили близько 0,5 млн чоловік); російські війська захопили 581 гармату, близько 1800 кулеметів, близько 450 бомбометів і мінометів. Сили австро-угорської армії були настільки підірвані, що вона до кінця війни вже не була здатна вести активні дії.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

УТВОРЕННЯ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

2 березня 1917 р. в результаті Лютневої революції було повалено царське самодержавство. Росія стала демократичною республікою.

Ще до офіційного зречення Миколи II Тимчасовий комітет Державної думи оголосив, що в Росії «надалі до скликання Установчих зборів, що має метою визначити форму правління Російської держави», створюється «Тимчасова громадська Рада міністрів» (Тимчасовий уряд). В основу цього корпусу міністрів був покладений список, складений кадетами й октябристами ще до революції. Головою Тимчасового уряду був обраний князь Г. Львов — ліберальний діяч, що очолював з липня 1914 р. «Усеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам». Міністром закордонних справ став лідер партії кадетів П. Мілюков, посада військового міністра дісталася октябристові О. Гучкову, а міністерство юстиції очолив есер О. Керенський.

УТВОРЕННЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (УЦР)

13 березня (за новим стилем) 1917 р. у Києві довідалися про падін-

ня царського самодержавства, а 17 березня представники громадських організацій і політичних партій сформували Виконавчий комітет; протягом наступних трьох місяців він являв собою вищу владу в місті. Тоді ж, 17 березня, Товариство українських поступовців (ТУП) прийняло рішення про створення Об'єднаного центру. З цією метою *20 березня 1917 р.* у Києві пройшли збори делегатів від різних українських громадських організацій і партій, на яких була створена *Українська Центральна Рада (УЦР)*.

Головними ініціаторами утворення УЦР були члени ТУП *С. Чикаленко, С. Єфремов і Д. Дорошенко*, а також члени УСДРП *В. Винниченко і С. Петлюра*. У той же день УЦР відправила вітання голові Тимчасового уряду князеві Львову і міністрові юстиції Керенському, висловивши сподівання, що у вільній Росії будуть задоволені законні права українського народу. Через кілька тижнів у УЦР вступила також молода Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), яку представляли *М. Ковалевський, П. Христюк і М. Шаповал*. Головою УЦР обрали професора історії *М. С. Грушевського*.

Так в Україні, поряд з Виконавчим комітетом і Радами робітничих і солдатських депутатів, виникла третя політична сила, що претендувала на владу, — Центральна Рада.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ

Генеральний секретаріат — найвищий виконавчий орган Центральної Ради й УНР з 15(28) червня 1917 р. до 9(22) січня 1918 р., уряд України. Створений на закритому засіданні Малої ради 15(28) червня 1917 р. Складався з 8 генеральних секретарів і генерального писаря. Головою Генерального секретаріату і генеральним секретарем внутрішніх справ був обраний соціал-демократ, письменник *В. Винниченко*. До складу Генерального секретаріату також входили: *П. Христюк* (УПСР) — генеральний писар, генеральні секретарі: військових справ — *С. Петлюра* (УСДРП), фінансів — *Х. Барановський* (безпартійний), земельних справ — *В. Мартос* (УСДРП), судових справ — *В. Садовський* (УСДРП), продовольчих справ — *М. Стасюк* (УПСР), народної освіти — *І. Стещенко* (УСДРП), міжнаціональних справ — *С. Єфремов* (УПСФ). 26(9) липня 1917 р. В. Винниченко оголосив декларацію, в якій Генеральний секретаріат проголошувався крайовим органом влади й окреслювалися основні завдання його діяльності. Унаслідок переговорів у липні 1917 р. між Центральною Радою і Тимчасовим урядом Генеральний секретаріат був визнаний органом державної влади в Україні. 4(27) липня 1917 р. В. Винниченко сформував *новий склад уряду*, до якого входили: голова і генеральний секре-

тар внутрішніх справ — В. Винниченко, генеральний писар — П. Христюк, генеральний секретар земельних справ — Б. Мартос, генеральний секретар фінансових справ — Х. Барановський, генеральний секретар військових справ — С. Петлюра, генеральний секретар народної освіти — І. Стещенко, генеральний секретар шляхів сполучення — В. Голубович (УПСР), генеральний секретар пошти й телеграфу — О. Зарубін (російський есер), генеральний секретар судових справ — В. Садовський, генеральний секретар продовольчих справ — М. Стасюк, генеральний секретар державного контролю (державний контролер) — М. Рафес (БУНД), генеральний секретар міжнародних справ — О. Шульгін (УПСР). Товаришами генерального секретаря міжнародних справ були обрані М. Зільберфарб (Єврейська об'єднана соціалістична партія) і В. Міцкевич (Польський демократичний централ). Статс-секретарем у справах України при Тимчасовому уряді призначили П. Стебницького (УПСФ).

16(29).07.1917 р. УЦР прийняла «*Статут вищого Управління Україною*» («*Статут Генерального Секретаріату*»), що проголошував Генеральний секретаріат найвищим крайовим виконавчим органом, визначав його структуру й функції. Однак російський Тимчасовий уряд не затвердив «Статут Генерального Секретаріату» і 04(17).08.1917 р. видав «*Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату*». «Інструкція» значно обмежувала автономні права України: Генеральний секретаріат мав стати органом Тимчасового уряду і фактично не одержував виконавчих функцій; його склад обмежувався сімома генеральними секретарями; дії українського уряду могли поширюватися тільки на 5 губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську. 09(22).08.1917 р. УЦР прийняла інструкцію і 21.08.(03.09.)1917 р. затвердила Генеральний секретаріат у такому складі: голова і генеральний секретар внутрішніх справ — В. Винниченко, генеральний секретар фінансів — М. Туган-Барановський (УПСР), генеральний секретар земельних справ — М. Савченко-Бельський (УПСР), генеральний секретар народної освіти — І. Стещенко, генеральний секретар міжнародних справ — О. Шульгін (товариші — М. Зільберфарб і В. Міцкевич), генеральний писар — О. Лотоцький (УПСФ), генеральний контролер — А. Зарубін, комісар України при Тимчасовому уряді — П. Стебницький. Більшовицький переворот і падіння Тимчасового уряду в Росії у жовтні 1917 р. обумовили перехід усієї повноти влади в Україні до УЦР, що ухвалила доповнити склад Генерального секретаріату й призначила таких нових генеральних секретарів: військових справ — С. Петлюра, продовольчих справ — М. Ковалевський (УПСР), торгівлі й промисловості — В. Голубович, юстиції — М. Ткаченко (УСДРП), шляхів сполучення — В. Єщенко, пошти та телеграфу — С. Зарубін,

праці — М. Порш (УСДРП). Крім того, був призначений третій товариш генерального секретаря з міжнародних справ — Д. Одинець. Після проголошення 07(20).11.1917 р. Української Народної Республіки (УНР) у Генеральному секретаріаті відбулися деякі зміни. У середині листопада подали у відставку М. Савченко-Бельський, О. Зарубін, О. Шульгін, згодом — М. Туган-Барановський і О. Лотоцький. На початку січня 1918 р. до складу уряду входили: голова та Генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко, генеральні секретарі: військових справ і праці — М. Порш, судових справ — М. Ткаченко, морських справ — Д. Антонович, продовольчих справ — М. Ковалевський, пошти й телеграфу — М. Шаповал (УПСР), торгівлі й промисловості — В. Голубович, земельних справ — Б. Зарудний, шляхів сполучення — В. Єщенко, освіти — І. Стещенко, російських справ — Д. Одинець, єврейських справ — М. Зільберфарб, польських справ — В. Міцкевич, генеральний контролер — А. Золотарьов, виконуючий обов'язки Генерального секретаря фінансів — В. Мазуренко, виконуючий обов'язки генерального писаря — І. Мирний. 09(22) січня 1918 р. Українська Центральна Рада *Четвертим універсалом* проголосила УНР незалежною та самостійною державою. Цей Універсал перейменував Генеральний секретаріат у *Раду народних міністрів УНР*.

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

16 червня 1917 р., незважаючи на заборону Тимчасового уряду, у Києві зібрався II Всеукраїнський військовий з'їзд; з усіх фронтів прибуло 2300 представників від 1,6 млн солдат. З'їзд запропонував УЦР прискорити розробку проекту автономії України. Услід за цим, **23 червня 1917 р.**, Центральна Рада видала свій *Перший універсал*, в якому урочисто проголосувала:

«Народе український! Народе селян, робітників, трудового люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі.

Найкращі сини твої, обранці від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, від усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і веліли нам стояти і боротися за ті права і вольності.

Твої, народе, обранці заявили свою волю в такий спосіб:

Нехай буде Україна вільною. Не відокремлюючись від усієї Росії, не пориваючи з державою російською, нехай народ український на своїй землі має право сам влаштувати своє життя. Нехай порядок і устрій в Україні дають обрані всенародним, рівним, прямим і таєм-

ним голосуванням Всенародні українські збори (Сейм). Усі закони, що повинні дати той порядок тут у нас, в Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

А ті закони, що повинні давати порядок по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійському Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, що нам потрібно і які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як розпоряджатися своєю землею. І тому ми хочемо, щоб після того, як по всій Росії будуть конфісковані всі поміщицькі, казенні, царські, монастирські й інші землі у власність народів, коли буде виданий про це закон на Всеросійських установчих зборах, право розпорядження нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Сейму).

Так сказали обрані люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали зі свого середовища нас, Українську Центральну Раду, і веліли нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий порядок вільної автономної України».

Далі в Універсалі докладно описувалися взаємини УЦР із Тимчасовим урядом і підкреслювалося вороже ставлення російської влади до намірів Центральної Ради.

«І тому, — говорилося в Універсалі, — ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і повідомляємо: відтепер самі будемо влаштовувати наше життя.

Отже, нехай кожен член нашої нації, кожен громадянин села або міста відтепер знає, що прийшов час великої роботи.

З цього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова або земська, котра відстоює інтереси українського народу, повинна мати найтісніші зв'язки з Центральною Радою.

Там, де з якихось причин адміністративна влада залишилася в руках людей, ворожих українству, приписуємо нашим громадянам провести широку, міцну організацію й освіту народу, а потім переобрати адміністрацію.

У містах і тих місцях, де українське населення живе змішано з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно дійти до згоди і єдності думок з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада сподівається, що неукраїнські народи, які живуть на нашій землі, теж будуть піклуватися про порядок і спокій у нашому краї й у це лихоліття загальнодержавного безладдя, дружно, заодно з нами докладають зусиль до організації автономії України.

І коли ми проробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми призьемо представників від усіх народів землі української і розробимо закони для неї. Ті закони, весь той порядок, що ми підготуємо, Всеросійській установчі збори повинні затвердити своїм законом.

...А для успіху тієї роботи насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої віддавав у Всеросійську центральну скарбницю, а сам не мав та й зараз не має від неї того, що повинен був би мати за це.

І тому ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сіл і міст, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня обкласти населення особливим податком на рідну справу і точно, негайно й регулярно пересилати його до скарбниці Української Центральної Ради».

Таким чином, Перший універсал проголосив автономію України, поклавши основну відповідальність за її проведення в життя на Центральну Раду й етнічних українців. Останні в цілому позитивно сприйняли цю декларацію.

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Тимчасовий уряд не міг не відреагувати на появу Першого універсалу і Генерального секретаріату. Для переговорів з УЦР до Києва приїхали члени Тимчасового уряду — Церетелі, Терещенко й Керенський. Після двох днів переговорів обидві сторони дійшли компромісу. Російські міністри погодилися, що УЦР мала підготувати статут автономії України, затверджувати який будуть Всеросійські установчі збори. Зі свого боку, УЦР зобов'язалася розширити свій склад за рахунок представників національних меншин — росіян, поляків та євреїв.

13 липня на сесії УЦР була прийнята така постанова:

«1. Негайно починати процес перетворення Національної Української Центральної Ради на Тимчасовий Крайовий Парламент і доручити цю справу Генеральному секретаріатові.

2. Найбільш прийнятним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорційне представництво, за яким національним меншостям дається кількість депутатських місць у складі Центральної Ради відповідно до чисельності населення цих національних меншостей в Україні».

15 липня, в обстановці зростаючого невдоволення народних мас, що вимагали якнайшвидшого закінчення війни, у Петрограді відбулося засідання Тимчасового уряду. Міністри-кадети (О. Мануйлов, В. Шаховський, О. Шингарьов і В. Степанов), боячись відповідально-

сті за провал літнього наступу на фронті, вирішили подати у відставку, а як привід використовували українське питання. Пославшись на те, що нібито не згодні з рішенням уряду про надання автономії Україні, вони заявили про свій вихід з кабінету. Міністр-голова князь Львов був обурений виходом кадетів, тому що розплачуватися за катастрофу на німецькому фронті тепер повинні були міністри-соціалісти.

З ранку 16 липня чутки про вихід кадетів з уряду, розстріли солдатів-дезертирів, продовольчу кризу й можливе закриття заводів і фабрик почали поширюватися в робітничих кварталах і солдатських казармах Петроградського гарнізону. Ситуація в столиці вкрай загострилася. Увечері в Петрограді почалися масові заворушення, з'явилися гасла «Уся влада Радам!», «Мир без анексій!». У цій тривожній обстановці Тимчасовий уряд відправив В. Винниченкові телеграму з підтвердженням повноважень Генерального секретаріату як крайового уряду.

У той самий день, *16 липня 1917 р.*, УЦР видала свій *Другий універсал*:

«Громадяни української землі! Представники Тимчасового уряду повідомили нас про ті конкретні заходи, що планує провести Тимчасовий уряд у справі управління Україною до Установчих зборів. Тимчасовий уряд, стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобод, визнаючи за кожним народом право на самовизначення і залишаючи остаточне затвердження його форми Установчим зборам, протягає руку представникам української демократії і Центральній Українській Раді й закликає в згоді з ним творити нове життя України в ім'я добра всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як один, за те, щоб не відривати Україну від Росії і щоб разом із усіма її народами боротися за підйом і розвиток усієї Росії і за єдність її демократичних сил, із задоволенням приймаємо заклик уряду до єднання і повідомляємо всім громадянам України, що обрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде поповнена на справедливих началах представниками інших народностей, що живуть в Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що відстоює інтереси всього населення нашого краю.

Поповнена Центральна Українська Рада знову виділить зі свого середовища окремих відповідальних перед нею Генеральний секретаріат, що буде запропонований для затвердження Тимчасовому урядові як представника вищої крайової влади Тимчасового уряду в Україні. У цьому органі будуть зосереджені всі права і засоби, щоб він... міг виконати складну роботу організації і побудови життя всього краю в згоді з усією революційною Росією...

Борючись за автономний устрій України, Центральна Українська Рада в згоді з національними меншостями України буде готувати проекти законів про автономний устрій України для передачі їх на затвердження Установчим зборам...

Що ж стосується комплектування українських військових частин, Центральна Українська Рада буде мати своїх представників при кабінеті міністра війни, у генеральному штабі й при Верховному головнокомандувачі для участі в комплектуванні окремих частин лише українцями, оскільки заходи в цьому напрямку, на думку міністра війни, будуть можливі з технічного боку без порушення бойової готовності армії».

Поступки, зроблені українськими автономістами на користь Тимчасового уряду, пояснювалися тим, що УЦР не вважала себе досить сильним політичним органом для відкритої боротьби з Росією. Не слід забувати, що на той час в Україні знаходилися великі підрозділи російської армії, під контролем російських чиновників знаходилися адміністративні органи на місцях, а в містах чисельно переважали не українці, а росіяни та євреї.

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УЦР

20 листопада 1917 р. Центральна Рада видала свій *Третій універсал*, в якому проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР). В Універсалі говорилося:

«Народе український і всі народи України!

Складний і важкий час настав на землі Російської Республіки. На півночі в столицях іде міжусобна і кривава боротьба. Центрального уряду немає й у державі поширюється безладдя, безладдя і хаос.

Наш край також у небезпеці. Без влади, сильної, єдиної, народної, Україна теж може провалитися в прірву уособиці, різанини, зачепу.

Народе український! Ти разом із братськими народами України поставив нас оберігати права, здобуті в боротьбі, підтримувати порядок і влаштовувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я підтримки порядку в нашій країні, в ім'я порятунку всієї Росії, проголошуємо:

Відтепер Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відокремлюючись від Російської Республіки і зберігаючи її єдність, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих зборів України вся влада підтримувати порядок на наших землях, видавати закони і керувати належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому урядові — Генеральному секретаріатові України.

Маючи силу і владу на рідній землі, ми цією силою і владою станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії.

Тому повідомляємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені переважно українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів Української Народної Республіки... має бути встановлене за згодою організованої волі народів.

Усім же громадянам цих земель повідомляємо:

Відтепер на території Української Народної Республіки існує право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські й церковні землі — скасовується.

Визнаючи, що землі ці є власністю всього трудового народу й повинні перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному секретареві із земельних питань негайно підготувати закон про те, як розпоряджатися земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Установчих зборів України.

Праця робітників в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз повідомляємо:

На території Народної Республіки України із сьогоднішнього дня встановлюється на всіх підприємствах вісім годин роботи.

Важкий і грізний час, що переживає вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброї організації виробництва, рівномірного розподілу продуктів споживання і кращої організації праці. І тому пропонуємо Генеральному секретаріатові праці із сьогоднішнього дня разом із представництвом від робітників установити державний контроль над продукцією в Україні, з огляду на інтереси як України, так і всієї Росії.

Четвертий рік на фронтах летять кров і даремно гинуть сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установити якнайшвидше. Для цього ми почнемо рішучі дії, щоб через Центральний Уряд змусити і союзників, і ворогів негайно почати мирні переговори.

Також будемо піклуватися, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії і за межами Росії з укладанням миру не були

порушені. Але до миру кожен громадянин Республіки Україна, разом із громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен твердо стояти на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останнім часом світлі досягнення революції затьмарені відновленою стратою. Повідомляємо:

Відтепер на землі Української Республіки страта скасовується.

Усі арештовані й затримані за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засуджені, так і не засуджені, а також і ті, хто ще не притягнутий до відповідальності, отримують повну амністію. Про це негайно буде виданий закон.

Суд в Україні повинен бути справедливим, відповідати духу народу. З цієї метою приписуємо Генеральному Секретаріатові судових справ вжити усіх заходів упорядкування судочинства і привести його у відповідність із правовими поняттями народу.

Генеральному Секретаріатові внутрішніх справ пропонуємо:

Ужити всіх заходів до закріплення і розширення прав місцевого самоврядування, що є органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що повинно бути кращою основою вільного демократичного життя.

Також в Українській Народній Республіці повинні бути забезпечені всі свободи, завойовані всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканності особи й житла, право і можливість використання місцевих мов у спілкуванні з усіма установами.

Український народ, який сам довгі роки боровся за свою національну волю й нині здобув її, буде твердо охороняти свободу національного розвитку всіх народностей, в Україні суціль, тому повідомляємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим в Україні надаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права й свободи самоврядування в справах їхнього національного життя».

Крім того, в Універсалі говорилося, що вибори в Українські Установчі збори відбудуться 27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р. за новим стилем), а зберуться вони 9(22) січня 1918 р.

Проголошення Третього універсалу було актом величезного історичного значення: уперше з часів Богдана Хмельницького український народ заявив про свій намір мати власну державу. Одночасно УЦР не наважилася піти на повний розрив з Росією, наївно вірячи в можливість утворення федеративного зв'язку з нею. Найдивнішим було те, що УЦР не визнала Радянську Росію, а іншої Росії на той час не існувало. З ким же Українська Народна Республіка мала зберігати федеративний зв'язок?

Можна припустити, що цей курйоз був викликаний цілком обґрунтованими побоюваннями УЦР налаштувати проти себе значну частину російськомовного населення України, що у разі розриву УНР із Росією рішуче виступило б проти Центральної Ради. Як би там не було, весь наступний хід подій показав, що *de facto* у внутрішній і зовнішній політиці УНР діяла як суверенна держава, а не як автономна частина Росії.

НАРОДНИЙ СЕКРЕТАРІАТ

Народний секретаріат — перший Радянський уряд України. Утворився в Харкові 14 грудня 1917 р. за постановою обраного I Всеукраїнським з'їздом Рад ЦВК Рад України, остаточно сформовано 17 грудня 1917 р. До складу Народного секретаріату входили 12 народних секретаріатів — колегіальних органів, що відали окремими сферами державного управління (секретаріат внутрішніх справ, військових справ, праці, торгівлі й промисловості, фінансів, продовольства, земельних справ, міжнародних справ, народної освіти, пошти і телеграфу, шляхів сполучення, юстиції). Усі народні секретарі були більшовиками (Артем, В. Ауссем, С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Г. Лапчинський, Є. Лугановський, В. Люксембург, М. Скрипник тощо), лише секретаріат земельних справ очолював лівий есер Є. Терлецький. Першим головою Народного секретаріату (з березня 1918) був М. Скрипник. Реальною владою на території України Народний секретаріат не володів, тому що не мав власного адміністративного апарату на місцях. 30 січня — 28 лютого 1918 р. Народний секретаріат працював у Києві (після вигнання відтіля Української Центральної Ради). У зв'язку з німецько-австрійською окупацією України припинив своє існування (19 квітня 1918 р.).

ПОВСТАННЯ НА «АРСЕНАЛІ»

5(18) січня 1918 р. українські радянські війська, підтримані революційними загонами з центральних губерній Росії, почали наступ на Київ. Увечері 15(28) січня київська Рада робітничих і солдатських депутатів разом із представниками фабзавкомів і профспілок вирішила почати в місті повстання проти Центральної Ради. Був обраний *міський ревком* (А. Іванов, Я. Гамарник, О. Горвіц, М. Костюк, І. Кудрін, М. Лебедев, І. Крейсберг, М. Богданов та інші). Чисельність червоногвардійців і революційних частин досягла 6 тис. чоловік. Рада мала 8—10 тис. вільних козаків і гайдамак під командуванням С. Пет-

люри. Повстання почалося о 3 годині ночі 16(29) січня. Опорним пунктом його був завод «Арсенал». Арсенальці зайняли завод, командантом якого був призначений командир батальйону С. Міщенко, що перейшов з 450 солдатами полку ім. Сагайдачного на бік повстанців. На штурм заводу були кинуті великі сили Центральної Ради. 16(29) і 17(30) січня їхні атаки були відбиті. Арсенальці разом із солдатами 3-го авіапарку і понтонного батальйону 16(29) січня захопили кілька складів зброї, Печерське укріплення, узяли під контроль мости через Дніпро. 17—18(30—31) січня червоногвардійці Подолу, Шулявки, Деміївського району, Головних залізничних майстерень, відтісняючи війська супротивника, просувалися до центру міста. Повстання охопило весь Київ. Але 21 січня (3 лютого) у місто вступили перекинені із фронту «курені смерті» під командуванням Петлюри, що підсилили вільних козаків і гайдамаків. Положення повсталих різко погіршилося; «Арсенал» був відрізаний від міста і піддавався сильному артилерійському обстрілові. Після безперервних шестиденних боїв в обложених закінчилися боеприпаси й харчі.

22 січня (4 лютого) за рішенням ревкому арсенальці припинили боротьбу; частина їх таємними ходами пішла з території заводу на з'єднання з радянськими військами М. Муравйова. Петлюрівці, що ввірвалися на завод, жорстоко розправилися з повсталими: було розстріляно понад 300 червоногвардійців. 26 січня (8 лютого) Червона Армія, що підійшла до Києва, після завятих вуличних боїв разом із загонами робітників повністю очистила місто від військ Центральної Ради. У Києві встановилася Радянська влада. У січневі дні повсталі кияни втратили до 1500 чоловік, 750 з них 4 лютого були з почестями поховані в Маріїнському парку. На згадку про ті події на площі перед «Арсеналом» було споруджено пам'ятник.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УЦР

У січні 1918 р. УНР опинилася в критичній ситуації. Радянські війська, що нараховували близько 30 тис. чоловік, почали захоплення Лівобережної України; були взяті Катеринослав, Олександрівськ, Полтава, Лубни, після чого більшовики розгорнули наступ на Правобережну Україну. Незабаром радянська влада була встановлена в Миколаєві, Одесі й Херсоні.

У цій обстановці УЦР, засідаючи вдень і вночі, видала закон про радикальну земельну реформу (передбачалася націоналізація великих земельних володінь), а в ніч з 24 на 25 січня 1918 р. видала свій останній, *Четвертий універсал* (датований 22 січня). У цьому документі Центральна Рада обвинуватила РНК Росії у розв'язанні агресії

проти УНР і затягуванні мирних переговорів із країнами Четверного союзу.

«Для того, щоб ані російський Уряд, ані будь-який інший, — говорилося в Універсалі, — не становив перешкод Україні у встановленні того бажаного миру, для того, щоб повести свій край до порядку, творчої праці, закріплення революції і нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, повідомляємо всім громадянам України:

Відтепер Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

Далі в Універсалі підкреслювалося, що УНР бажає жити в мирі з усіма державами й збирається почати мирні переговори з країнами Четверного союзу. Одночасно УЦР закликала всіх громадян УНР устати на захист Батьківщини від «так званих більшовиків й інших загартбників, що грабують і розоряють наш край».

Велика частина Універсалу містила обіцянки відразу ж після закінчення воєнних дій провести в життя демократичні реформи на користь трудящих. На жаль, цей документ був прийнятий занадто пізно, коли кульмінація українського національного руху вже пройшла.

УКРАЇНА В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ Й ІНОЗЕМНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ (1918—1920 рр.)

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА

Донецько-Криворізька радянська республіка була проголошена ІV обласним з'їздом Рад робітничих депутатів Донецько-Криворізького басейну, що проходив у Харкові 12 лютого 1918 р. Об'єднувала територію Донецького й Криворізького басейнів (Херсонська губернія), Харківської й Катеринославської губернії; входила до складу РРФСР. 14 лютого 1918 р. була сформована Рада народних комісарів — уряд республіки. Голова РНК Артем (Ф. А. Сергєєв); наркоми: у справах управління С. Ф. Васильченко, у справах фінансів В. І. Межлаук, праці Б. Й. Магїдов, народної освіти М. П. Жаков, у судових справах В. Г. Філов, у військових справах М. Л. Рухимович, держконтролю А. З. Камєський. Організувавши оборону проти наступаючих в Україну німецьких окупаційних військ, уряд Донецько-Криворізь-

кої радянської республіки направив німецькому командуванню ноту протесту проти вторгнення на територію республіки, яка не входить до складу України. Однак до травня 1918 р. німецьким військам вдалося захопити територію Донецько-Криворізької радянської республіки й республіка припинила своє існування.

БРЕСТСЬКИЙ МИР 1918 р.

Брестський мир 1918 р. — мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією, з іншого, підписаний 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті. Привід для початку переговорів щодо миру з Центральними державами дали більшовики. 20 листопада (3 грудня) 1917 р. в штабі німецьких військ у Брест-Литовську вони почали переговори з представниками австро-німецького блоку. 2(15) грудня була підписана угода про перемир'я терміном на 28 днів. Переговори про укладання мирного договору між Радянською Росією та Німеччиною з її союзниками почалися 9(22) грудня 1917 р. у Бресті. Більшовицька делегація на початку переговорів заявила, що вона буде представляти інтереси всіх народів колишньої Російської імперії. 21 грудня 1917 р. — 3 січня 1918 р. Українська Центральна Рада направила на переговори українську делегацію. До складу делегації УНР, що була обрана на нараді представників управління Української партії соціалістів-революціонерів і Української соціал-демократичної робітничої партії, входили В. Голубович (голова), М. Полоз, М. Любинський, О. Севрюк, М. Левитський. Напередодні від'їзду делегація одержала докладне роз'яснення позиції України на переговорах від М. Грушевського. Делегація мала добитися включення до складу УНР українських земель, що знаходилися під владою Австро-Угорщини (Східної Галичини, Буковини і Закарпаття), а також земель, що належали до війни Російській імперії (Холмщина, Підляшшя і Посяння). У разі відмови Австро-Угорщини передати окуповані нею землі, делегація мала вимагати створення з них окремого коронного краю з найширшою автономією. 25 грудня (6 січня) 1918 р. українська делегація, яку нотою делегації чотирьох союзних держав визнали «самостійним і повноважним представником УНР», підключилася до переговорів. Питання про долю Східної Галичини, Буковини й Закарпаття на вимогу делегації Австро-Угорщини було знято з обговорення. Холмщину, Підляшшя і Посяння визнали землями, що мали ввійти до складу УНР.

5(18) січня 1918 р. за пропозицією радянської делегації в переговорах була зроблена перерва на десять днів. 7(20) січня 1918 р. до

Києва виїхала й українська делегація. Після проголошення в ніч з 11 на 12 січня (з 24 на 25 січня) 1918 р. Четвертого універсалу УЦР члени української делегації повернулися до Бреста. Цього разу делегацію очолював О. Севрюк. Напередодні поновлення переговорів радянська делегація (голова — Л. Троцький) 17(30) січня 1918 р., указавши на зміну внутрішньополітичної ситуації в Україні й присутність на переговорах представників харківського більшовицького уряду (голова делегації — Ю. Медведєв), фактично відмовилася визнати повноваження делегатів УНР.

Після ознайомлення учасників переговорів з текстом Четвертого універсалу УЦР 19 січня (1 лютого) 1918 р. на пленарному засіданні всіх делегацій міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені Центральних держав зробив заяву про визнання Української Народної Республіки незалежною й суверенною державою. У ніч з 26 на 27 січня (з 8 на 9 лютого) 1918 р. був укладений мирний договір між УНР і країнами Четвертого союзу. Текст Брестського миру складався з 10 статей. За умовами Брестського договору кордони між Австро-Угорською імперією й УНР устанавлювалися по лінії довоєнних кордонів Російської імперії й Австро-Угорщини. Для остаточного встановлення кордонів з Польщею створювалася змішана місія. Брестський договір передбачав урегулювання питання про звільнення окупованих областей; устанавлення дипломатичних і консульських відносин; взаємне відмовлення від сплати військових податків і компенсації збитку, заподіяного війною; повернення військовополонених й інтернованих цивільних осіб. Брестський мир регулював господарські відносини і взаємний обмін товарами між Україною і країнами Четвертого союзу. Додатковою умовою договору був пункт про надання Центральними державами збройної допомоги УНР у боротьбі проти більшовиків і позичка українському урядові в розмірі 1 млрд карбованців. У Бресті була укладена також таємна декларація між УНР і Австро-Угорщиною, за умовами якої Галичина та Буковина об'єднувалися в один коронний край. Однак 4 липня 1918 р. Австро-Угорщина анулювала таємну декларацію, мотивуючи це тим, що Україна не передала обумовленої Брестським договором кількості продовольства. Укладання Брестського миру стало першим актом визнання України як незалежної держави в новітній час.

ДИРЕКТОРІЯ УНР

Восени 1918 р. країни Четвертого союзу опинилися на порозі поразки в Першій світовій війні. У жовтні спалахнула революція в Австро-Угорщині, у результаті якої ця імперія розвалилася як картко-

вий будиночок. На початку листопада відбувся революційний вибух у Німеччині. Із закінченням війни німецькі й австрійські війська мали залишити Україну; у цьому випадку режим гетьмана Скоропадського втрачав свою головну опору в особі окупаційної армії. У виниклій ситуації Скоропадський 14 листопада 1918 р. призначив новий Кабінет міністрів, що складався з російських монархістів, і проголосив Акт федерації, за яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою Росією. Українські націонал-патріоти не могли допустити об'єднання України з Росією й того самого дня організували альтернативний тимчасовий верховний орган УНР — *Директорію* — у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри (головний отаман), Ф. Швеця, О. Андрієвського й А. Макаренка. Директорія закликала народ до повстання проти гетьмана і направила на Київ загони повстанців чисельністю близько 60 тис. чоловік. На бік Директорії перейшли кращі гетьманські частини — *Січові стрільці* під командуванням Є. Коновальця та *Сірожупанна дивізія* (загальною чисельністю близько 40 тис. чоловік). 21 листопада повстанці оточили Київ. Після довгих переговорів, що мали за мету забезпечити безперешкодний вихід німецьких військ зі столиці, загони Директорії 14 грудня 1918 р. тріумфально ввійшли до Києва. Скоропадський відрікся від влади й утік разом з німцями. Директорія проголосила відновлення УНР.

Третя фаза української державності — період Директорії — була своєрідним продовженням першої — періоду Центральної Ради. Своєю *декларацією від 26 грудня* Директорія відновила всі закони УНР. Одним з головних пунктів декларації була обіцянка експропріації державних, церковних і великопоміщицьких земельолодін для розподілу їх між селянами. Не менш соціалістичними були зобов'язання уряду діяти в інтересах робітників, селян і «трудової інтелігенції» та позбавити виборчих прав земельну й промислову буржуазію.

Із самого початку своєї діяльності уряд Директорії зіштовхнувся з численними внутрішніми й зовнішніми проблемами. Помірні соціалісти хотіли бачити в УНР парламентський лад, а ліві радикали прагнули до українського варіанта системи Рад. 9—12 січня 1919 р. в Києві відбувся VI з'їзд УСДРП, на якому його учасники відразу ж розділилися на прихильників радянської системи влади і тих, хто відстоював ідею парламентаризму. Голова уряду В. Чехівський висловився на з'їзді за владу Рад. Більшою помірністю відрізнялися виступи голови Директорії В. Винниченка і М. Порша. З'їзд завершився розколом у партії; після відходу лівих радикалів була прийнята резолюція, що відкидала систему Рад і диктатуру пролетаріату у визнавала найбільш прийнятною формою парламентську систему.

Внутрішній конфлікт у Директорії збільшили несприятливі зовнішні обставини. Країни Антанти ще в грудні висадили в Одесі й інших чорноморських портах 60-тисячний десант, що мав запобігти поширенню більшовизму й надати військову допомогу білому рухові, насамперед Добровольчій армії генерала Денікіна. Одночасно з півночі в Україну почала наступ Червона Армія. З січня частини Другої Української радянської дивізії за підтримкою повсталого харківського пролетаріату захопили Харків, куди незабаром переїхав український Радянський уряд і Центральний Комітет Компартії України, 4 січня був утворений Український фронт під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка. 12 січня більшовики захопили м. Чернігів і повели наступ на м. Київ.

Директорія не могла воювати на два фронти; їй треба було вирішити, з ким укласти союз — з Антантою або з Радянською Росією? Винниченко схилився до миру з більшовиками; Петлюра вважав, що потрібно домовитися із Францією й Англією і разом з ними боротися проти більшовизму. Зрештою 16 січня Директорія оголосила війну Радянській Росії.

В умовах зростаючої загрози захоплення Києва радянськими військами Директорія провела ряд символічних демонстрацій своєї суверенності: по-перше, 22 січня 1919 р. вона відсвяткувала формальне об'єднання («Акт злуки») УНР з утвореною ще восени Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР), а по-друге, 22—28 січня провела в Києві *засідання Трудового конгресу*, якому приділялася роль революційного парламенту.

У роботі конгресу брали участь близько 400 делегатів (з них 36 від ЗУНР). Найбільшу групу на цьому форумі склали члени Селянського союзу, що знаходився під впливом українських есерів; останні на той час уже розколотися на *три фракції* — *ліву, праву й центр*. Ліві були представлені так званими *боротьбістами* (від назви їхньої газети «Боротьба»), що прагнули до встановлення влади Рад. Праві стояли на платформі демократичного соціалізму. Центр об'єднався навколо М. Грушевського, М. Любинського і М. Шаповала, що виступали за передачу влади «трудовим Радам селянських і робітничих депутатів». Зі своїми програмами і проектами резолюцій на конгресі виступили представники УСДРП і незалежні соціал-демократи, що відкололися від неї, а також делегати від єврейських партій Бунд і Поалей-Ціон.

Трудовий конгрес не зміг вирішити назрілих проблем. Більшість делегатів висловилося за війну з Радянською Росією і пошук згоди у відносинах із країнами Антанти, після чого конгрес закрився.

У зв'язку зі швидким наближенням 25-тисячної Червоної армії Директорія 2 лютого змушена була втекти з Києва й переїхати до

Вінниці. Щоб полегшити переговори з Антантою, есери й есдеки вирішили відкликати своїх членів з уряду. 11 лютого Винниченко залишив посаду голови Директорії, передавши свої повноваження Петлюрі. Незабаром найбільш авторитетні українські політики (Винниченко, Чехівський, Шаповал і Грушевський) виїхали за кордон, залишивши учасників національно-визвольної боротьби в стані повної дезорієнтації.

Захопивши 5 лютого Київ, більшовики до кінця травня встановили Радянську владу на більшій частині території України.

У травні 1919 р. почався знаменитий *«похід на Москву»* білогвардійської Добровольчої армії Денікіна. Частину військ Денікін кинув в Україну. Протягом червня-липня білі захопили Донбас, Таврію й Подніпров'я, включаючи Київ. На окупованій території установлювалася військова диктатура генерала Денікіна. Одночасно на Правобережжя проти радянських загонів діяли війська Директорії УНР під командуванням Петлюри. І білі, і петлюрівці не тільки боролися з більшовиками, але й влаштовували масові єврейські погроми. За оцінками істориків, у 1919—1920 рр. у цих погромах загинуло від 35 до 50 тис. євреїв. Найбільш криваві погроми відбулися в Проскуріві (нині Хмельницький), Житомирі, Черкасах, Рівному, Фастові, Коростені й Бахмачі.

У Західній Україні проти Галицької армії ЗУНР активно діяли польські війська. Відновивши свою державність і одержавши значну допомогу від країн Антанти, Польща не визнала незалежності ЗУНР і прагнула повернути західноукраїнські землі під свою владу. У травні 1919 р. польський уряд відправив на український фронт у Галичині й на Волині сформовані у Франції дивізії генерала Галлера (60 тис. чоловік), і на початку червня поляки зайняли майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром і Збручем. Тимчасовим призначенцем уряду ЗУНР і командування Галицької армії (що нараховувала приблизно 50 тис. чоловік) з липня до листопада був Кам'янець-Подільський. Тут також опинилася 35-тисячна армія Директорії. Якби галичани й петлюрівці об'єдналися, вони могли б протистояти і полякам, і білим, і червоним. Однак між двома формально союзними урядами й арміями не було згоди; Директорія УНР вважала головним супротивником білу і червону Росію і для перемоги над цим ворогом готова була укласти військово-політичний союз з Польщею. Галичани ж головним супротивником вважали поляків і для звільнення Галичини були готові домовитися з Денікіним. Восени армії галичан і петлюрівців, страждаючи від голоду та тифу, почали розвалюватися. До кінця жовтня в Галицькій армії залишилося не більше 4 тис. боездатних солдатів; Петлюра міг відправити в бій не більше 3 тис. чоловік. Інші або померли, або дезертирували. 6 листо-

пада 1919 р. командувач Галицької армії М. Тарнавський приєднався зі своїми людьми до білих. Залишки армії УНР, опинившись в оточенні білих, червоних і поляків, перейшли на партизанські форми боротьби, а їхній головнокомандувач Петлюра виїхав до Варшави, щоб вести переговори з урядом Польщі.

Восени того ж року провал походу Добровольчої армії генерала Денікіна на Москву призвів до чергової зміни військово-політичної ситуації. Червона Армія, перейшовши в контрнаступ, почала відтісняти білогвардійців на південь. У грудні 1919 р. радянські війська знову вступили на територію України і протягом січня-лютого 1920 р. захопили здебільшого Лівобережжя і Правобережжя. Денікін склав із себе верховне командування і виїхав за кордон; його спадкоємець барон Врангель переховувався із залишками білої армії у Криму.

22 квітня голова Директорії С. Петлюра підписав *Варшавський договір з польським урядом*, за яким «поступився» Польщі Західною Україною; в обмін голова Польської держави Ю. Пілсудський обіцяв йому військову допомогу в боротьбі з більшовиками. 25 квітня почався наступ польсько-петлюрівських військ (65 тис. поляків і 15 тис. українців) проти Радянської України. 6 травня вони захопили Київ. Однак очікуваної підтримки з боку широких прошарків українського селянства вони не одержали. Тим часом більшовики оголосили партійну мобілізацію. Наприкінці травня на Південно-Західний фронт були перекинуті Перша кінна армія під командуванням С. М. Будьонного, 25-та Чапаївська дивізія, Башкирська кавалерійська бригада й інші частини. На фронті оперувала і Восьма кавалерійська дивізія Червоного козацтва. 12 червня радянські війська знову зайняли Київ, після чого швидко очистили від поляків і петлюрівців Правобережну Україну. У серпні над Польщею нависла загроза більшовицької окупації. У цій критичній ситуації поляки мобілізували всі свої резерви, зупинили просування Червоної армії в бік Варшави і перейшли в контрнаступ. До осені їм вдалося зайняти західні райони України та Білорусії.

Виснаживши свої ресурси, ворожі сторони (крім петлюрівців) вирішили сісти за стіл переговорів. 12 жовтня 1920 р. у Ризі між Радянською Росією, Радянською Україною та Радянською Білорусією, з одного боку, і Польщею — з іншого, був підписаний договір про перемир'я й попередній мир. За цим договором землі Західної України й Західної Білорусії залишилися під владою Польщі.

Закінчення радянсько-польської війни дало більшовикам можливість зосередити всі сили для боротьби з бароном Врангелем. У листопаді 1920 р. війська Південного фронту під командуванням М. Фрунзе і за підтримкою повстанських загонів батька Махна штурмом узяли Перекоп і протягом тижня очистили Крим від білогвар-

дійців. Одночасно війська Чотирнадцятої армії під командуванням І. Уборевича розгромили тридцятип'ятитисячну армію Директорії УНР між Дністром і Збручем. Залишки петлюрівських військ перейшли через Збруч на територію, контрольовану Польщею, де були роззброєні й інтерновані.

ЗАХІДНОУКРАЇНЬСКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР)

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) — українська держава, створена в листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях, що входили до Австро-Угорської імперії. У жовтні 1918 р. в умовах військової поразки австро-німецького блоку в Першій світовій війні й під ударами національно-визвольної боротьби поневолених народів Австро-Угорська імперія розпалася на кілька незалежних держав. У цих складних умовах рішучі заходи щодо створення власної незалежної держави були вжиті й українцями. Наприкінці вересня 1918 р. у Львові був сформований *Український Генеральний Військовий Комісаріат*, що почав роботу щодо підготовки збройного повстання проти австрійської влади. У жовтні 1918 р. головою комісаріату був призначений сотник Легіону українських січових стрільців *Д. Вітовський*. 18 жовтня 1918 р. у Львові на зборах всіх українських депутатів австрійського парламенту, українських членів галицького та буковинського сеймів, представників політичних партій Галичини і Буковини, духовництва й студентства була утворена *Українська Національна Рада*. УНРада стала представницьким органом українського народу в Австро-Угорській імперії. 19 жовтня 1918 р. УНРада проголосила *Українську державу* на всій українській етнічній території Галичини, Буковини та Закарпаття. На цьому засіданні було вирішено прийняти демократичну конституцію й обрати президента Української Народної Ради, яким став *Є. Петрушевич*. 31 жовтня 1918 р. у Львові стало відомо про приїзд до міста Польської ліквідаційної комісії (створена 28.10.1918 р. у Кракові), що мала прийняти від австрійського намісника владу над усім краєм і включити його до складу Польщі. УНРада поставила перед австрійським урядом питання про передачу їй усієї повноти влади в Галичині й Буковині. Однак австрійський намісник Галичини відповів на цю вимогу категоричною відмовою. Тоді 31 жовтня 1918 р. було вирішено взяти владу у Львові збройним шляхом. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. стрілецькі частини, очолювані сотником *Д. Вітовським*, зайняли всі найважливіші урядові заклади в місті. 9 листопада 1918 р. був утворений тимчасовий виконавчий орган, який

13 листопада 1918 р. перетворили на уряд — *Державний секретаріат*. Тоді ж були затверджені Конституційні основи новоствореної держави — *«Тимчасовий основний закон про державну незалежність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії»*, відповідно до якого вона одержала назву *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)*. Закон визначав територію ЗУНР, що включала українські етнічні землі й охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття. Територія ЗУНР становила 70 тис. км² і нараховувала 6 млн чоловік населення. Були затверджені *герб держави — Золотий лев на синьому тлі — і синьо-жовтий прапор*. Національним меншинами на території ЗУНР гарантувалися рівні з українським населенням права. Тимчасовий Основний закон ЗУНР був згодом доповнений цілим рядом законів, спрямованих на становлення державно-політичного й економічного життя республіки, серед яких закон про організацію війська (13.11.1918 р.), тимчасову адміністрацію (15.11.1918 р.), тимчасову організацію судочинства (16.11 і 21.11.1918 рр.), державну мову (01.02.1919 р.), школу (13.02.1919 р.), громадянство (08.04.1919 р.), земельну реформу (14.04.1919 р.). Наслідком активної зовнішньополітичної діяльності ЗУНР стало відкриття посольств в Австрії, Угорщині й Німеччині й дипломатичних представництв у Чехословаччині, Канаді, США, Бразилії, Італії та інших. До нової Української держави єврейське і німецьке населення поставилося лояльно, а поляки почали воєнні дії проти української влади. Одночасно румунські війська перейшли кордони ЗУНР і, незважаючи на опір населення, 11 листопада зайняли Чернівці, а згодом усю Північну Буковину. 21 листопада 1918 р. у результаті кровопролитних боїв польські війська захопили Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а з кінця грудня УНРада й уряд ЗУНР знаходилися в Станіславі (тепер Івано-Франківськ). 4 січня 1919 р. був сформований новий уряд на чолі із С. Голубовичем і створене відділення УНРади (складалося з 9 членів) під керівництвом Є. Петрушевича. 1 грудня 1918 р. делегація УНРади і представники Директорії УНР підписали у Фастові попередню згоду про об'єднання ЗУНР і УНР.

22 січня 1919 р. у Києві відбулося урочисте проголошення *Акту про об'єднання ЗУНР і УНР у єдину соборну Українську Народну Республіку*. Відповідно до закону «Про форму влади в Україні», прийнятому Трудовим конгресом України, *ЗУНР одержала назву Західна Область Української Народної Республіки (ЗО УНР)*. Однак унаслідок складної міжнародної і внутрішньої ситуації возз'єднання двох українських держав не відбулося, і їхні адміністративні органи продовжували діяти незалежно. У січні-травні 1919 р., незважаючи на постійний брак зброї, боєприпасів і амуніції, *Українська Галицька армія (УГА)* контролювала ситуацію на українсько-польському фронті

й поступово витісняла польську армію з території Галичини. У середині лютого 1919 р. УГА з метою остаточного звільнення території ЗО УНР почала Вовчухівську операцію. Однак наприкінці лютого успішний наступ української армії був зупинений за вимогою Паризької мирної конференції 1919—1920 рр., що надіслала до Львова місію для переговорів з урядом ЗО УНР про умови перемир'я з Польщею. Члени місії виявили повне незрозуміння взаємин ЗУНР і Польщі. Місія висунула вимогу припинення воєнних дій і запропонувала демаркаційну лінію між двома сторонами, на підставі якої 40 % Східної Галичини (Львів і Дрогобицький нафтовий басейн) відходили до Польщі. Уряд ЗУНР цієї пропозиції не прийняв, після чого воєнні дії відновилися.

13 травня 1919 р. Вища Рада країн Антанти почала нову спробу укласти перемир'я між воюючими сторонами. Цього разу пропозиції комісії, яку очолював генерал Л. Бота, були прийняті українською стороною. Однак умови перемир'я, за якими Дрогобицький басейн залишався за ЗУНР, були відкинуті польським урядом. У цей час на український фронт у Галичину і на Волинь була кинута сформована у Франції 80-тисячна польська армія генерала Й. Галлера, що за вимогою Антанти призначалася для боротьби проти більшовицьких військ. На початку червня 1919 р. польські війська захопили майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром, Збручем і Заліщиками. У зв'язку з критичним станом ЗО УНР 9 червня 1919 р. уряд С. Голубовича склав свої повноваження, і УНРада передала всю повноту військової і цивільної влади Є. Петрушевичу, що одержав звання диктатора Західної Області УНР. Для виконання покладених на нього функцій Є. Петрушевич створив при собі тимчасовий виконавчий орган — Раду уповноважених диктатора і Військову канцелярію.

Головнокомандувачем був призначений генерал *О. Греков*. 7—28 червня 1919 р. УГА під командуванням Грекова провела Чортківський наступ, у результаті якого значна частина Галичини була звільнена від польських загарбників. Однак брак зброї і боєприпасів змусив УГА протягом червня-липня відступити на старі позиції. 16—18 липня 1919 р. вона відступила за р. Збруч. Територію ЗО УНР окупували польські війська. З липня по листопад місцем перебування Є. Петрушевича, Ради уповноважених диктатора і Початкової команди УГА був Кам'янець-Подільський. Наприкінці листопада Петрушевич і уряд ЗУНР були змушені переїхати до Відня, де продовжували активну міжнародну діяльність щодо захисту державних інтересів ЗУНР. Вища Рада Антанти 25 червня 1919 р. (за іншими даними — 29 червня), побоюючись наступу більшовицьких військ за Збруч, погодилася на тимчасову окупацію польськими військами Східної Галичини. 21 листопада 1919 р. під тиском польської сторо-

ни був укладений «Договір між союзними державами та Польщею про Східну Галичину», за яким Галичина входила до складу Польської держави, зберігаючи статус територіальної автономії. 8 грудня 1919 р. Вища Рада Антанти юридично закріпила окупацію споконвічних українських земель — Холмщини, Лемківщини, Підляшшя і Посяння — Польщею. Протягом 1920—1923 рр. уряд ЗУНР і президент Є. Петрушевич постійно ставили перед Лігою Націй, Вищою Радою і Радою Послів держав Антанти питання про ліквідацію польського окупаційного режиму на території республіки та відновленні незалежності ЗУНР. Однак лідери країн Антанти не хотіли прийняти справедливе рішення з цієї проблеми. 15 березня 1923 р. уряд ЗУНР в еміграції *припинив своє існування*, а Є. Петрушевич склав свої повноваження.

ПОЛІТИКА «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика Радянської держави в умовах Громадянської війни. Політика «воєнного комунізму» була спрямована на подолання економічної кризи й спиралася на теоретичні уявлення про можливість безпосереднього введення комунізму.

Основні риси: націоналізація усієї великої та середньої промисловості й більшої частини дрібних підприємств; продовольча диктатура, продрозверстка, прямий продуктообмін між містом і селом; заміна приватної торгівлі державним розподілом продуктів за класовою ознакою (карткова система); натуралізація господарських відносин; загальна трудова повинність; зрівнялівка в оплаті праці; військово-наказова система управління всім життям суспільства. Після закінчення війни численні виступи робітників і селян проти політики «воєнного комунізму» показали її повний крах, у 1921 р. введена нова економічна політика (*нєп*).

ВНК

Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК, рос. ВЧК) — у Радянській державі в 1917—1919 рр. спеціальний орган щодо боротьби з контрреволюцією і саботажем. Створений (на чолі з *Ф. Е. Дзержинським*) відповідно до постанови РНК РРФСР від 7(20) грудня 1917 р. Збройні виступи контрреволюції проти Радянської влади, загострення класової боротьби, посилення підривної діяльності змовників, саботажників і спекулянтів змусили радянську державу створити спе-

ціальний орган для придушення «ворогів трудящих». На ВНК покладалося припинення і ліквідація контрреволюції і саботажу й передача саботажників і контрреволюціонерів судові Військово-революційного трибуналу, вироблення заходів для боротьби з ними, а також боротьба зі спекуляцією, посадовими злочинами тощо. У 1918 р. були створені *місцеві органи ВНК*: губернські, повітові (скасовані в січні 1919 р.), транспортні, фронтові армійські НК (рос. ЧК). Положення про ВНК і її місцеві органи затверджене ЦВК РРФСР 28 жовтня 1918 р. Спочатку органи ВНК не мали права безпосередньо здійснювати каральні заходи, але в лютому 1918 р. ВНК було дано право, поряд з передачею справ у трибунал, безпосередньо розстрілювати шпигунів, диверсантів й інших активних «ворогів революції». У 1919 р. відповідно до постанови ВЦВК винесення вироків за всіма справами ВНК було передано трибуналам. За НК зберігалася право безпосереднього застосування покарання лише в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і тільки за злочини, зазначені в постанові про уведення воєнного стану, а також для припинення збройних контрреволюційних або бандитських виступів. IX Всеросійський з'їзд Рад, відзначивши заслуги органів ВНК у справі охорони й укріплення завоювань революції, прийняв рішення про звуження компетенції органів ВНК і її реорганізації. 6 лютого 1922 р. ВЦВК, розглянувши це питання, ухвалив створити при НКВС Державне політичне управління (ДПУ).

ПРОДРОЗВЕРСТКА

Продрозверстка — продовольча розверстка, система заготівель сільськогосподарських продуктів. Полягала в обов'язковій здачі селянами державі за твердими цінами всіх надлишків (понад установлені норми на особисті й господарські нужди) хліба й інших продуктів. Застосовувалася Радянською державою в період Громадянської війни 1918—1920 рр. У 1918 р. центр Радянської Росії був відрізаний від найважливіших сільськогосподарських районів країни. Запаси хліба танули. Міське та найбільш сільське населення голодувало. Для задоволення мінімальних потреб Радянський уряд був змушений увести найсуворіший облік продовольчих надлишків, в основному в заможній частині села, що прагнула зруйнувати державну хлібну монополію і зберегти свободу торгівлі. У тих умовах продрозверстка була єдиною можливою формою заготівлі хліба. Декретом РНК від 11 січня 1919 р. продрозверстка була введена на всій території Радянської Росії, пізніше — в Україні й у Білорусії (1919 р.), Туркестані й Сибіру (1920 р.). Відповідно до постанови Наркомпрода від 13 січня 1919 р. про порядок розверстки державні планові завдання

обчислювалися на основі губернських даних про розмір посівних площ, урожайність, запаси минулих років. У губерніях здійснювалися розверстка по повітах, волостях, селищах, а потім між окремими селянськими господарствами. Збір продуктів здійснювали органи Наркомпрода, продзагони за активною допомогою комбідів і місцевих Рад. Продрозверстка була вираженням продовольчої диктатури більшовиків. Спочатку продрозверстка поширювалася на хліб і зернофураж. У заготівельну кампанію (1919—1920 рр.) вона охопила також картоплю, м'ясо, а до кінця 1920 р. — майже всі сільськогосподарські продукти. У 1918—1919 рр. було зібрано 107,9 млн пудів хліба та зернофуражу, у 1919—1920 рр. 212,5 млн пудів, у 1920—1921 рр. 367 млн пудів. Продрозверстка дозволила вирішити життєво важливу проблему планового постачання продовольством Червоної армії, міських трудящих, забезпечення сировиною промисловості. Зі збільшенням заготівель через продрозверстку звужувалися товарно-грошові відносини (заборонений вільний продаж хліба, зерна). Продрозверстка наклала відбиток на всі сторони господарських взаємин між містом і селом, ставши одним з найважливіших елементів системи «воєнного комунізму».

Із закінченням громадянської війни продрозверстка уже не відповідала інтересам соціалістичного будівництва, гальмувала відновлення народного господарства, заважала підйомові продуктивних сил. У сільському господарстві скорочувалися посівні площі, знижувалися врожайність і валові збори. Подальше збереження продрозверстки викликало невдоволення селян, а в деяких районах відкриті заколоти. З переходом до нової економічної політики продрозверстка в березні 1921 р. за рішенням X з'їзду РКП(б) була замінена продподатком.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР ДИРЕКТОРІЇ УНР ІЗ ПОЛЬЩЕЮ

Варшавський договір 1920 р. — угода між Українською Народною Республікою і Польщею, укладена у квітні 1920 р. у Варшаві. 3 листопада 1919 р. у Варшаві українська дипломатична місія (А. Левицький — голова; С. Вітвицький — заступник голови, представник ЗО УНР; згодом вийшов зі складу делегації) вела переговори з польською стороною про створення єдиного антибільшовицького фронту. 21 квітня 1920 р. міністром закордонних справ УНР А. Левицьким і керівником польської делегації Я. Домбським була підписана політична й торгово-економічна конвенція. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність Української Народної Республіки і

Директорію УНР на чолі з головним отаманом С. Петлюрою як верховну владу в державі; українсько-польський кордон був визначений за лінією, що проходила по р. Збручі, далі в північно-східному напрямку до Вишгородка, ще далі на схід від Здолбунова вздовж східної границі Рівненського повіту до р. Прип'яті. Польща зобов'язувалася не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України; гарантувалися національно-культурні права українського населення в Польщі й польського — в Україні. Складовою частиною договору була військова конвенція, підписана 24 квітня 1920 р., що передбачала початок загальних польсько-українських воєнних дій проти більшовицьких військ на території України. Умови Варшавського договору, зокрема, офіційне визнання УНР анексії Польщею Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини призвели до істотних розбіжностей серед українських політичних сил. Проти Варшавського договору рішуче виступив закордонний (екзильний) уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) і все українське населення окупованих Польщею в 1918—1919 рр. українських земель. Труднощі польсько-радянської війни 1920 р. змусили польський уряд визнати УРСР і укласти з нею Ризький мирний договір 1921 р., фактично ліквідувавши наслідки Варшавського договору.

РИЗЬКИЙ МИР 1921 р.

Ризький мирний договір 1921 р. — договір між РРФСР і УСРР, з одного боку, і Польщею — з іншого, про припинення війни й нормалізації відносин; підписаний 18 березня. У ході радянсько-польської війни 1920 р. уряд РРФСР неодноразово виступав з мирними пропозиціями. Однак польський уряд, підбурюваний Антантою, прагнучи виграти час і використовувати сформовану в перший період війни обстановку, висував неприйнятні умови переговорів. Тільки 7 серпня 1920 р. польський уряд повідомив про готовність почати переговори, але приступив до них 17 серпня (у Мінську), коли польські війська почали успішний контрнаступ і зайняли Західну Україну і Західну Білорусію. Радянська делегація, добиваючись якнайшвидшого встановлення миру, пішла на територіальні поступки на користь Польщі. 12 жовтня 1920 р. у Ризі були укладені попередні умови мирного договору. 18 жовтня воєнні дії були припинені. Після 5-місячних переговорів був підписаний Ризький мирний договір (18.03.1921), що оголосив про припинення війни; до Польщі відходили західні землі України та Білорусії. Обидві сторони зобов'язалися поважати державний суверенітет одна одної, взаємно відмовлялися від утру-

чання у внутрішні справи, від ворожої пропаганди, зобов'язувалися не допускати на своїх територіях утворення й перебування організацій і груп, діяльність яких спрямована проти іншої сторони. Польща зобов'язувалася надати росіянам, українцям і білорусам у Польщі всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови й виконання релігійних обрядів; ті ж права надавалися полякам на території РРФСР і України. Обидві сторони взаємно відмовлялися від вимоги відшкодування витрат і збитків, пов'язаних з веденням війни. Кожна зі сторін надавала громадянам іншої сторони повну амністію за політичні злочини. РРФСР і УСРР погодилися повернути Польщі різні військові трофеї, усі наукові й культурні цінності, вивезені з території Польщі, починаючи з 1 січня 1772 р. Радянська сторона, визнаючи роль польських земель у господарському житті колишньої Російської імперії, зобов'язалася сплатити Польщі в річний термін 30 млн золотих рублів. Польща звільнялася від відповідальності за борги й інші зобов'язання колишньої Російської імперії. Договір набрав сили після його ратифікації.

УКРАЇНА В ПЕРІОД НЕПУ (1921—1929 рр.)

НЕП

Після закінчення громадянської війни більша частина українських земель (за винятком Західної України) опинилася у складі Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР; ця назва була офіційною з 1919 р. до 1937 р.; після 1937 р. країна мала назву Українська Радянська Соціалістична Республіка, скорочено — УРСР), що до кінця 1922 р. зберігала деякі ознаки суверенності — мала свою територію, свій уряд (Раднарком України), законодавчі й судові органи, виявляла дипломатичну активність на міжнародній арені. Одночасно вся внутрішня і зовнішня політика республіки, що визначалася рішеннями Політбюро ЦК КП(б)У, координувалася й контролювалася Москвою. Коли ж 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад СРСР затвердив декларацію про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і союзний договір, від незалежності УСРР практично нічого не залишилося.

Щоб зрозуміти причини введення більшовиками *нової економічної політики* (непу), необхідно враховувати той факт, що на початку 20-х років УСРР (як й інші радянські республіки) знаходилася в стані

найгострішої соціально-економічної і політичної кризи, обумовленої як семирічною військовою розрухою, так і політикою воєнного комунізму. Втрати України за років війни склали 10 млрд карбованців золотом. Виробництво промислової продукції знизилося і становило 1/10 його довоєнного рівня. У 1920 р. в Україні вироблялося: сталі — 1,7%, прокату — 1,8%, донецького вугілля — 22% від показників 1913 р. 311 тис. підприємств у 1921 р. працювало лише 2,5 тис., причому в основному дрібних. Життєвий рівень робітників знизився приблизно втричі. Йшов процес декласування пролетаріату, багато робітників, щоб прогодуватися, їхали з міста до села. Одночасно посівні площі зменшилися на 15%. Незацікавленість селян у підвищенні продуктивності своїх господарств в умовах політики продрозверстки призвела до того, що валовий збір зерна в 1920 р. склав 38,5% від рівня 1913 р.

Катастрофічна посуха і неврожай 1921 р. ще більше загострили хлібну проблему. У 1922 р. голод охопив у всіх українських губерніях до 5,6 млн чоловік, або 25% населення. Голодомор став не тільки наслідком несприятливих природних факторів, але й політики більшовиків. За неповними даними, у 1922—1923 рр. з України було вивезено майже 18 млн пудів зерна: 2,5 млн пудів — до Росії і більше 15 млн пудів — на експорт.

Економічна криза супроводжувалася політичною нестабільністю. Реквізиції, сваволя партійних чиновників і повсюдне скасування товарно-грошових відносин викликали масове невдоволення населення, особливо селян. В Україні, у Тамбовській і Воронежській губерніях, на Дону і Кубані, у Туркестані й Сибіру ширилася хвиля селянських повстань, що офіційні влади кваліфікували як «куркульські заколоти». В Україні на боротьбу з повстанцями були кинуті 2/3 регулярних частин Червоної Армії; ці військові формування очолили відомі червоні командири В. Блюхер, П. Дибенко, Г. Котовський і О. Пархоменко. На Тамбовщину для придушення селянського повстання були спрямовані червоноармійські частини під командуванням М. Тухачевського.

Апогеєм політичної кризи став *заколот моряків у Кронштадті 28 лютого 1921 р.* Заколотники захопили форти й військові кораблі, висунувши гасла «Влада Радам, а не партіям!», «Геть праву й ліву контрреволюцію!», «Ради без комуністів!». У Петрограді довелося ввести стан облоги. Хоча більшовицьке керівництво жорстоко придушило кронштадтський заколот, воно не могло не взятися до пошуку виходу зі створеного тупика.

Було зрозумілим, що політика воєнного комунізму збанкрутувала, широкі маси трудящих не захотіли організованими лавами ввійти в утопічне «світле майбутнє». Уже в лютому в партії розгорнулася дискусія з теми заміни продрозверстки продподатком. Ленін і деякі

інші партійні лідери усвідомили, що за допомогою тільки примусових мір неможливо збільшити сільськогосподарське виробництво; якщо в селянина не буде економічного стимулу, він не буде підвищувати продуктивність свого господарства. 24 лютого Пленум ЦК РКП(б) розглянув «*Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком*», що після обговорення й доробки був запропонований на X з'їзді РКП(б), який проходив 8—16 березня 1921 р.

З основною доповіддю виступив Ленін. Його основні висновки були такі: 1) «тільки угода із селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала революція в інших країнах»; 2) «ми не повинні намагатися ховати що-небудь, а повинні говорити прямо, що селянство формою відносин, які у нас з ним встановилися, незадоволене, що воно цієї форми відносин не хоче й далі так існувати не буде».

Найбільше сумнівів при обґрунтуванні ідеї продподатку викликало питання про неминучість відновлення і поживлення на його базі товарообігу, вільної торгівлі й ринкових, капіталістичних відносин. Однак Ленін уважав, що при збереженні в руках партії більшовиків політичної влади реставрації капіталізму не відбудеться. Держава буде регулювати процеси в економіці, обмежуючи приватне підприємство і всіляко заохочуючи розвиток соціалістичного (державного) сектора.

Незабаром Раднарком УСРР видав *декрет про норми і розмір продподатку* — селяни в 1921 р. повинні були здати за продподатком 117 млн пудів зерна замість 160 млн пудів, що передбачалися продрозверсткою. Усі надлишки сільгосппродукції вони могли вільно продати на ринку, залишивши прибуток собі. Дозволялася також оренда землі й застосування в обмежених розмірах найманої праці. Так був покладений початок новій економічній політиці (непові) в аграрному секторі економіки.

9 серпня 1921 р. був прийнятий «*Указ РНК про втілення в життя засад нової економічної політики*», що зафіксував вихідні принципи перебудови роботи промисловості в умовах непу. Її розвиток мислився в рамках єдиного загальногосподарського плану під керівництвом створеного в лютому Держплану. З метою запобігання подальшому занепаду народного господарства здійснювалася значна децентралізація управління галузями. Державні підприємства переводилися на господарський розрахунок, їм надавалося право обмеженого збуту своєї продукції. Уводилося матеріальне стимулювання робітників. Багато підприємств (більше третини від загальної кількості) здавалися в оренду кооператорам, товариствам й іншим об'єднанням або приватним особам. Інтенсивно розвивалася приватна ініціатива в роздрібній торгівлі (близько 53 % товарообігу).

Говорячи про сутність непу, необхідно підкреслити, що в його основі лежало часткове роздержавлення (денаціоналізація) власності, допущення приватної власності, на базі якої одержували розвиток товарно-грошові, ринкові відносини. Якщо спочатку неп розглядався більшовицькими теоретиками як тактичний хід, тимчасовий відступ від соціалізму в бік капіталізму, то надалі на нього дивилися як на обхідний, опосередкований ринком шлях до поступової побудови соціалістичного суспільства. При цьому основний наголос робився не на примусові заходи (як при воєнному комунізмі), а на розвиток приватної ініціативи й особистої зацікавленості товаровиробників у кінцевому результаті своєї праці.

У період непу в радянських республіках склалася *багатоукладна економіка*. Селяни-бідняки вели патріархальне, натуральне господарство; дрібнотоварне виробництво було представлене мільйонами середняцьких господарств у селі й торгово-ремісничих крамницях у містах і селищах; «приватногосподарський капіталізм» представляли куркульські господарства в селі й невеликі приватні підприємства в містах; четвертим укладом був так званий «державний капіталізм» (націоналізовані підприємства, здані в оренду приватним підприємцям, але під контролем держави); а п'ятим — соціалістичний сектор економіки, що включав у себе державні підприємства, держторгівлю (включаючи всю зовнішню торгівлю) і сільськогосподарські комуні. У ході економічного змагання соціалістичний сектор мав продемонструвати свою перевагу й витиснути капіталістичне, стихійно-ринкове начало з радянського суспільства.

Уведення непу особливо позитивно позначилося на *розвитку сільського господарства*. Переборюючи голод 1922—1923 рр., українські селяни почали нарощувати обсяги сільськогосподарського виробництва. У 1925 р. посівні площі в Україні склали понад 23 млн гектарів, досягши рівня 1913 р., а до 1927 р. земель, що знаходилися в обробці, було вже на 10 % більше, ніж у 1913 р. Валовий збір зерна досяг у 1925 р. 172 млн центнерів (91 % довоєнного рівня). Український хліб не тільки годував міське населення СРСР і Червону Армію, але й у великій кількості експортувався за кордон. Із зростанням добробуту «український селянин примирився з більшовицьким режимом».

У 1922—1924 рр. радянське керівництво здійснило грошову реформу, наслідком якої стала стабілізація фінансової системи. В обіг була введена нова грошова одиниця — *червінець*, забезпечений золотим запасом СРСР.

Розвиток товарно-грошових відносин зажадав перебудови всієї системи управління народним господарством. Був узятий курс на ліквідацію надцентралізованих бюрократичних головних управлінь (го-

ловкомів), підприємства були підлеглі місцевим раднаргоспам. Створювалися *трести* — виробничі об'єднання з переважно однорідних підприємств, що мали працювати на принципах госпрозрахунку.

При всіх позитивних зрушеннях у господарському житті неові було властиво чимало складних протиріч (або, за висловом деяких дослідників, «неп сам у собі таїв своє заперечення»). Економіку радянських республік у 20-ті роки неодноразово потрясли гострі кризи: у 1922 р. — фінансова, у 1923 р. — криза збуту, у 1924 р. — товарний голод, у 1925 р. — зріст інфляції, у 1927—1928 рр. — кризи хлібозаготівель. Головним протиріччям епохи непу була невідповідність між економічним базисом і політичною надбудовою. Якщо в господарській сфері з розвитком ринкових відносин спостерігалася відома економічна воля, то в політичній сфері панувала жорстко централізована система влади («диктатура пролетаріату», що на практиці була диктатурою Комуністичної партії, або, точніше, її керівної ланки). Влада постійно втручалася в господарську діяльність, намагаючись керувати ринковою стихією за допомогою командно-адміністративних методів управління, нав'язуючи товаровиробникам не вигідні їм умови господарювання. Вийти з цього протиріччя можна було двома шляхами: або рішуче демократизувати політичну систему, пристосувавши її до об'єктивних умов ринкового розвитку, або не менш рішуче відмовитися від економічної волі, заборонити приватну власність, знову все націоналізувати й підкорити економіку одному хазяїнові — державі. Легко здогадатися, який з цих двох альтернативних варіантів буде прийнятий на озброєння комуністичними вождями.

Приводом для згорання непу послужили *кризи хлібозаготівель у 1927—1928 рр.* Вони були викликані тим, що селяни відмовлялися продавати хліб державі за низькими (у 8 разів нижчими за ринкові) цінами, воліючи згноїти його або згодувати свиням. Щоб побороти кризу в 1927 р., радянська влада пішла на поступки селянству; закупівельні ціни були підвищені, і селяни продали прихований хліб. Але через рік ситуація повторилася: бажаючи дочекатися підвищення цін, селяни знову не поспішали продавати його хлібозаготівельникам. До січня 1928 р. було заготовлено на 128 млн пудів хліба менше, ніж до січня 1927 р. Зрив плану хлібозаготівель загрожував серйозними провалами як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Справа в тому, що уряд уже намітив, скільки хліба він зможе направити на продаж у міста й на утримання армії і флоту, скільки хліба піде відповідно до укладених контрактів за кордон, скільки валюти він зможе одержати від експортних продажів і куди далі піде цей виторг. Плани були затверджені, однак «несвідомі» селяни поплутали державі всі карти. Цей приклад прекрасно ілюструє тезу про несуміс-

ність господарського плюралізму непу і жорстко централізованої системи управління, що звикла діяти винятково методами наказу й інструкції.

Звичайно, теоретично в 1928 р. влада знову могла піти на поступки селянам і вирішити кризу шляхом розумної, збалансованої політики цін. Але цього не трапилося з однієї простої причини: у цьому році на вершині політичної влади опинився новий вождь — *Й. В. Сталін* (1879—1953 рр.). Ленін помер ще в 1924 р., не залишивши спадкоємця. На чолі партії і країни опинилася група найближчих соратників Леніна (Троцький, Сталін, Зинов'єв, Каменєв та інші), між якими розгорілася боротьба за владу. Найбільш реальним претендентом на «партійну корону» був Троцький, однак інші представники «ленінської гвардії» змогли в 1925 р. об'єднатися проти нього й відсторонити його від усіх ключових посад у партійному апараті. У 1926—1927 рр. відбувся розкол у таборі переможців: тепер Сталін зі своїми прихильниками зміг позбутися Зинов'єва і Каменєва. Сходження Сталіна на партійний Олімп чималою мірою було обумовлено тим, що ще в 1922 р. він став Генеральним секретарем ЦК — ця посада дозволяла йому займатися підбором і розміщенням партійних кадрів, а «кадри вирішують все». Значна частина вищих партійних функціонерів була зобов'язана Сталіну своїми кріслами й тому в усьому підтримувала свого «благодійника». Не дивно, що до 1928 р. Сталін зміг затвердитися на вершині партійної піраміди і фактично встановити в партії та країні режим одноосібної влади.

У відповідь на хлібний «саботаж» селян новий вождь вирішив показати їм, хто в Радянському Союзі хазяїн. Зрештою, власником землі в СРСР була держава, а селянство лише користувалося нею «з милості». Через те що користувач перестав беззаперечно підкорятися власникові, держава мала повне право застосувати щодо нього певні санкції. У січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) вважало можливим «у вигляді винятку» здійснити адміністративний тиск на тих «куркулів», що утримували не менше 30 тонн «надлишків» зерна. Фактично мова йшла про введення Сталіним надзвичайних заходів, що означали відмову від вихідного принципу непу — права селянина вільно розпоряджатися надлишками сільгосппродукції після сплати податків. Спеціальні збройні продзагони, як у «добрі старі» часи воєнного комунізму, уже в лютому були направлені в села для вилучення прихованого хліба. При цьому влада привернула на свій бік сільських бідняків, краще обізнаних, де їхні більш заможні односельчани закопували зерно. Донощики одержували за послуги від 10 % до 25 % конфіскованого майна тих «спекулянтів» і «саботажників», вживати яких вони допомагали.

Отже, за допомогою надзвичайних заходів Сталін зміг перебороти

кризу хлібозаготівель у 1928 р. Але легкість здобутої перемоги ще не означала, що наступного разу можна буде знову стукнути по столу кулаком і дармовий хліб широкою рікою потече в засіки Батьківщини. У багатьох районах СРСР, у тому числі в Україні, надзвичайні заходи призвели до скорочення посівних площ. В осінню посівну кампанію замість розширення озимого клину, яке передбачалося, відбулося загальне скорочення посівних площ на 3 %. Восени 1928 р. почався масовий забій худоби. Скорочуючи посіви й забиваючи худобу, заможні селяни намагалися вивести себе з вищих категорій господарств, що зазнавали чимраз сильнішого державного тиску. Наприкінці року продовольчий дефіцит призвів до введення в містах карток на хліб і ряд інших продуктів. Навесні 1929 р. з хлібозаготівлями повторилася торішня історія — для вилучення хліба повсюдно застосовувалися надзвичайні заходи. Стало зрозумілим, що вище партійне керівництво поставило на ринкових відносинах хрест. Але, відмовляючись у 1928—1929 рр. від непу, сталінський режим мав знайти йому більш ефективну заміну. Такою заміною непу й покликана була стати політика масової колективізації.

«УКРАЇНІЗАЦІЯ»

«Українізація» — політика ВКП(б), здійснювана в Україні в 1920 р. — початку 30-х років ХХ ст. Український різновид політики «коренизації». Політика коренизації була проголошена у квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) з метою укорінення компартійно-радянських структур влади в національних республіках. Її суть полягала в тому, що управлінські структури опановували мову і культуру місцевого населення, а також поповнювалися за рахунок його представників. Це мало забезпечити московському центру контроль над периферією не тільки силовими, але й адміністративно-політичними засобами. Основні напрямки політики українізації були проголошені трохи раніше. 19 листопада 1919 р. Х. Раковський звернувся до Леніна з документом під назвою «Тези з українського питання», в якому відстоювалася необхідність подальшого існування УСРР як формально незалежного державного утворення, але при об'єднанні в єдиному центрі всього оборонного і господарського апарату. Ленін виніс тези на розгляд Політбюро ЦК РКП(б) від свого імені. Пізніше цей документ обговорювався на черговому пленумі ЦК і був затверджений як *резолуція VIII Всеросійської партконференції «Про радянську владу в Україні»*. Радянський апарат республіки, що складався переважно з дореволюційних чиновників, успішно протривав «українізації». Керівний склад КП(б)У і весь партапарат також не

виявляли особливого бажання прокласти дорогу «українізації». За даними 1923 р., тільки 797 з 11 826 відповідальних працівників партійно-державного апарату республіки заявили, що знають українську мову. У 1923 р. питома вага українців у держапараті не перевищувала 35 %, особливо незначною вона була у керівних структурах державного апарату (у колегіях наркомату росіяни складали 47 %, євреї — 26 %, українці — 12 %).

Російськомовна більшість у ЦК КП(б)У і губкомах партії майже нічого не робила, щоб прискорити «українізацію». Положення змінилося з приходом в Україну ставленика Й. Сталіна — *Л. Кагановича*. У боротьбі за владу, що відбувалася в Кремлі в 1923—1928 рр., Сталін поставив за мету добитися підтримки місцевого партапарату, особливо в найбільшій національній республіці. Бажаючи завоювати популярність не тільки в апараті, але й серед населення України, Сталін і Каганович підтримали нечисленних націонал-комуністів (О. Шумського, М. Скрипникова) у керівництві КП(б)У, що прагнули перетворити «українізацію» на ефективний важіль національного відродження.

Як наслідок, з 1923 р. по 1927 р. кількість українців серед службовців державного апарату виросла з 35 до 45 %. До кінця 1927 р. на українську мову викладання перейшло понад чверть інститутів, більше половини технікумів і $\frac{4}{5}$ загальноосвітніх шкіл. Велика частина книг і газет почала видаватися українською мовою. З ініціативи Скрипника національна мова впроваджувалася в школах командного складу й у деяких червоноармійських частинах. На Кубані й у Казахстані, де компактно проживали українці, відкривалися національні школи, видавалися газети, працювало радіомовлення.

Українці одержали перевагу під час чергових масових наборів у партію. Якщо в 1923 р. вони склали тільки 23 % членів КП(б)У, то в 1927 р. — уже 52 %. Представництво українців у ЦК КП(б)У, однак, не перевищувало чверті. Першими (з березня 1925 р. — генеральними) секретарями ЦК КП(б)У призначалися більшовицьким центром тільки неукраїнці: росіяни Г. П'ятаков, В. Молотов, М. Хрущов, поляки С. Косіор і Ф. Кон, євреї Д. Мануїльський і Л. Каганович, німець Е. Квірінг.

Перші успіхи у вирішенні національного питання в республіці, проведеному «українізації» співпадали з широкими кампаніями пошуків націоналістичних ухилів, обвинуваченнями провідників «українізації» у націоналізмі й сепаратизмі. Ще в середині 20-х років ХХ ст. Й. Сталін подбав зрівноважити негативні для центральної влади наслідки «українізації» жупелом «націонал-ухильництва». Л. Каганович почав кампанію з викриття «шумськізму». О. Шумський, що відстоював свій погляд на темпи проведення «українізації» і порушував питання

про заміну Л. Кагановича на посаді Генерального секретаря ЦК КП(б)У, був обвинувачений у «націоналістичному ухилі». Після лютнево-березневого пленуму ЦК у 1927 р. став помітним і процес згоргання «українізації», підсилилася боротьба проти українського «буржуазного націоналізму».

У 30-ті роки ХХ ст. почалося широкомасштабне цькування національної інтелігенції, особливо шляхом створення фіктивних «контрреволюційних» організацій. У грудні 1932 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) за підписами В. Молотова і Й. Сталіна, в якій «українізація» «у ряді районів України» клеймувалася як «петлюрівська». З призначенням у січні 1933 р. на посаду Генерального секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева політика «українізації» взагалі була припинена. Протягом 1933—1938 рр. унаслідок політичного терору сталінського режиму проти української інтелігенції більшість провідних діячів «українізації» було репресовано.

УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК (1929—1938 рр.)

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

До кінця 20-х років у СРСР промислове виробництво не тільки зрівнялося з рівнем промислового розвитку дореволюційної Росії, але й перевищувало його на 32%. Однак країна продовжувала залишатися переважно аграрною: за переписом 1926 р. міське населення складало 18%, а сільське — 82%. СРСР відставав від передових капіталістичних держав за виробництвом електроенергії, виробництвом сталі й чавуну, видобутком вугілля й нафти. Фактично Радянський Союз перебував на доіндустріальній стадії розвитку. І тому цілком закономірно, що тема індустріалізації зайняла центральне місце у внутріпартійній дискусії 20-х років і в планах перших п'ятирічок. Гострота суперечок була обумовлена браком коштів для одночасного фінансування всіх галузей господарства й культури.

XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. узяв курс на індустріалізацію СРСР. Цей курс був спрямований на забезпечення економічної самостійності країни, укріплення її обороноздатності, підйом національних окраїн шляхом розміщення в них промислових об'єктів, підвищення загальної грамотності населення, збільшення кількості робітничого класу як головної опори комуністичного режиму і, нарешті, створення

матеріально-технічної бази соціалізму. СРСР із країни, що ввозить машини через кордон, мав перетворитися на країну, що виробляє власні машини й устаткування. Причому зробити це планувалося в найкоротший термін шляхом бурхливого розвитку важкої промисловості.

Перший п'ятирічний план був прийнятий на вищому партійному й державному рівні навесні 1929 р. Перший варіант цього плану передбачав оптимальне поєднання важкої і легкої індустрії, сільського господарства, усуспільненої й індивідуальної праці, зростання життєвого рівня трудящих. Однак незабаром оптимальний варіант перетворився на мінімальний. 7 листопада 1929 р. у газеті «Правда» з'явилася стаття Сталіна «Рік великого перелому», в якій вождь ставив за мету різко форсувати індустріалізацію та колективізацію. Завдання першого варіанта п'ятирічного плану оголосили застарілими. Усі основні планові показники були змінені особисто Сталіним у бік їхнього збільшення.

На думку більшості дослідників, *основними джерелами фінансування «сталінської індустріалізації»* були:

- 1) перекачування коштів із сільського господарства, легкої і харчової промисловості у важку індустрію;
- 2) оподаткування населення;
- 3) внутрішні позичання (у 1927—1929 рр. тричі випускалися облігації внутрішньої позики, і населення УСРР підписалося на суму в 325 млн карбованців);
- 4) випускання паперових грошей, не забезпечених золотом (у роки першої п'ятирічки інфляційне покриття державних потреб склало 4 млрд карбованців);
- 5) розширення продажу горілки й інших спиртних напоїв (у 1927 р. продаж спиртних напоїв приніс у бюджет 500 млн карбованців, у 1930 р. — 2,6 млрд, а в 1934 р. — 6,8 млрд);
- 6) збільшення вивозу за кордон нафти, газу, лісу, хутра й хліба;
- 7) найсуворіший режим економії;
- 8) експлуатація дешевої робочої сили мільйонів ув'язнених.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Колективізація проводилася в період першої п'ятирічки (1928/29—1932/33 господарські роки). Сутність цієї політики полягала в переході від роздроблених дрібних селянських господарств до великих колективних господарств (колгоспів), причому в ході цього переходу відбувалося відчуження безпосередніх виробників як від засобів виробництва, так і від кінцевого продукту їхньої праці.

Ідея створення сільськогосподарських виробничих кооперативів

сама по собі була досить позитивною. Дрібні індивідуальні селянські господарства, як уже відзначалося, не могли бути ефективними. Однак проблема полягала не в тому, щоб просто механічно об'єднати дрібні господарства у великі, а в тому, щоб зацікавити широкі маси селян можливістю виробляти в колективних господарствах більше продукції, ніж в індивідуальних, і одержувати при її реалізації більший прибуток, ніж вони одержували раніше. На практиці ж комуністичне керівництво зробило все можливе для того, щоб відбити в селян усяке бажання працювати сумлінно, з повною віддачею сил. Насильно заганяючи селян у колгоспи, комуністи позбавили їх двох головних стимулів до високоякісної праці: по-перше, відняли в них можливість самим розпоряджатися засобами виробництва (землею, інвентарем, господарськими будівлями, тягловою робочою силою), а по-друге, не дозволили їм розпоряджатися врожаєм. Колгоспники зобов'язані були здавати хліб державі, одержуючи натомість мізерну оплату продуктами харчування.

Іншими словами, держава обманювала селян, запевняючи, що в колгоспах вони будуть жити краще, аніж жили до цього. Але в результаті, обманюючи селян, влада обдурила й себе. Сталінське керівництво не врахувало, що вирішальним фактором ефективного виробництва є не форма його організації і навіть не техніка, а людина (людський фактор). Якщо в людини буде бажання працювати з повною віддачею, то буде рости й продуктивність її праці; а якщо її гнати на роботу палицею, як раба, то працювати вона буде абияк і лише тоді, коли над нею свистітиме батіг наглядача. Уся історія людської цивілізації свідчить про те, що примусова праця ніколи не була ефективною.

Відповіддю на насильницьку колективізацію стала *хвиля збройних виступів українських селян*. Не випадково листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) указав на «особливу активність куркульства» саме в Україні. На початку 1930 р. були прийняті спеціальні документи, що стосувалися ліквідації куркульських господарств. *Перша хвиля розкуркулювання* почалася в середині січня 1930 р. і продовжувалася до початку березня. Вона охопила 309 районів України, в яких нараховувалося 2,5 млн селянських господарств. До 10 березня було розкуркулено 61887 господарств, або 2,5 %. Відзначимо, що жодної серйозної загрози радянській владі з боку куркульства не могло бути, тому що за офіційними даними того часу питома вага куркульських господарств у 1929 р. складала усього 1,4—2,5 %. Друга хвиля розкуркулювання почалася восени 1930 р. Якщо розкуркулених раніше селили в Україні в спеціально побудованих висілках, то тепер їх почали депортувати за межі республіки. Протягом 1930 р. з УСРР було вивезено до Сибіру і на Північ майже 75 тис. селянських родин, а з кінця цього року і до червня 1931 р. — 23,5 тис.

родин. Усього ж за період колективізації у республіці було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств. Якщо врахувати, що селянська родина на той час нараховувала в середньому 5—6 чоловік, то жертвами політичних репресій в Україні стали понад 1 млн людей. «Ніхто з них ні в чому не був винуватий, — писав сучасник, — просто вони належали до класу, що був винуватий у всьому».

Політика «ліквідації куркульства як класу» була, без сумніву, одним з ефективних способів політичного тиску режиму на все селянство, тому що в розряд куркулів або підкуркульників міг потрапити кожен, хто не хотів добровільно вступати до колгоспу.

У серпні 1932 р. партійні активісти одержали право конфісковувати зерно в особистих селянських господарствах. На допомогу активістам були послані частини ДПУ і загони червоноармійців, що експропріювали навіть насінне зерно й непорушні запаси. Написаний Сталіним *закон від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності* вводив «як міру судової репресії за розкрадання (злодійство) колгоспного і кооперативного майна вищу міру соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна та із заміною за пом'якшувальних обставин позбавленням волі на термін не менше 10 років з конфіскацією всього майна». Амністія в справах цього роду заборонялася. За п'ять наступних місяців за цим законом було засуджено 54 645 чоловік. У народі його назвали «законом про три колоски». Будь-яка людина, навіть дитина, піймана хоча б із жменем зерна на колгоспному полі або біля комори, могла бути засуджена до страти.

Для запобігання втечі селян з колгоспів у міста сталінський режим у 1932 р. увів *паспортну систему*; паспорти видали тільки городянам, так що селянин не міг без особливого дозволу сільради залишити село. У листопаді був прийнятий закон, що забороняв колгоспам видавати селянам зерно доти, поки не буде виконаний державний план хлібозаготівель. Але навіть тотальна конфіскація всіх сільгоспродуктів не вирішила проблему хлібозаготівель — план 1932 р. був виконаний менше ніж на 50%.

Результатом злочинної сталінської політики став *масовий голод 1932—1933 рр.*, що охопив Україну, Дон, Кубань, Північний Кавказ, Нижню й Середню Волгу і Казахстан (тобто найрозвинутіші сільськогосподарські райони Радянського Союзу). Згідно з даними статистики 30-х років, прямі демографічні втрати України від голоду в 1932 р. становили близько 150 тис. чоловік, у 1933 р. — 3 млн чоловік. За сучасними оцінками, Україна втратила під час голодомору 1932—1933 рр. близько 5 млн чоловік.

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (1930 р.)

Союз визволення України (1930 р.) — вигадана підпільна організація, процес над учасниками якої проходив з 9 березня по 19 квітня 1930 р. у Харкові.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. в Україні була почата широкомасштабна кампанія дискредитації, цькування, а згодом і фізичного знищення національної еліти — діячів української науки та культури, духівництва УАПЦ, керівників промисловості, що завершилася рядом сфабрикованих ОДПУ судових процесів («Шахтинська справа», процес Промпартії, процес Народної революційної соціалістичної партії, Українського національного центру та інші).

Першою жертвою політичного терору стало дореволюційне покоління української інтелігенції, у середовищі якої з травня 1929 р. по січень 1930 р. органами ДПУ УСРР були проведені масові арешти. У числі 45 арештованих було 2 академіки (С. Єфремов і М. Слабченко), письменники, професори, юристи, священнослужителі, викладачі вузів і шкіл, студенти. ДПУ звинуватило їх у приналежності до контрреволюційної організації — Союзу визволення України, — яка нібито готувала скинення Радянської влади шляхом збройного повстання й установа військово-фашистської диктатури.

З метою формування в суспільстві ворожості й ворожого ставлення до арештованих ще задовго до початку судового розгляду справи в пресі була розгорнута кампанія їхнього обмовлення і навішення ярликів. З «викривальними» заявами виступили начальник ДПУ УСРР В. Балицький, голова РНК УСРР В. Чубар і секретар ЦК КП(б)У П. Любченко.

Справу СВУ розглядав *Особливий склад Верховного суду УСРР* (голова О. Приходько), затверджений спеціальною постановою ЦВК. Державними обвинувачами були заступник наркома юстиції М. Михайлик, прокурори Ахматов, Якимішин, Бистрюков. Захищали підсудних 14 адвокатів. Щоденні звіти про хід процесу давала газета «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У), матеріали справи друкувалися також у газеті «Вісті», їхнє обговорення організовувалося в трудових колективах.

На час передачі до суду справа нараховувала 237 томів слідчих матеріалів. Більшість зізнань про існування й діяльність СВУ слідчі ДПУ одержали шляхом фізичного й психологічного тиску на арештованих. Підсудні (С. Єфремов, В. Дурдуківський, І. Гермайзе, О. Никовський, Г. Голоскевич, К. Товкач) нібито ще в 1920—1924 рр. належали до підпільної організації Братство української державності, що з метою скинення радянської влади організувала мережу бойових осередків і проводила масовий та індивідуальний терор проти робіт-

ників і селян. Керівник організації С. Єфремов підтримував зв'язки з повстанськими отаманами — Ангелом, Зеленим, Мордалевичем й іншими. Відповідно до обвинувачення, СВУ був створений у липні 1926 р. Керівники новоствореної контрреволюційної організації готували за допомогою іноземних держав (Польщі) і у взаємодії з однойменною емігрантською організацією і петлюрівським закордонним урядом скинення радянської влади шляхом збройного повстання і реставрації капіталістичного ладу. У документах обвинувачення вказувалося на існування в структурі СВУ ряду секцій — академічної, шкільної, педагогічної, медичної, видавничої, автокефальної і Союзу української молоді. На чолі секцій стояла Президія СВУ — С. Єфремов (голова), В. Чехівський (зам. голови), В. Дурдуківський (скарбник), І. Гермайзе, О. Никовський, Л. Старицька-Черняхівська, О. Гребенецький. Відзначалося, що викрито осередки організації в Полтаві, Чернігові, Вінниці, Дніпропетровську, Одесі й Миколаєві. Матеріали слідства стверджували, що шляхом збройного повстання в 1930—1931 рр. мала бути створена незалежна Українська республіка на чолі з президентом.

Унаслідок фальсифікації документів і нечуваного в юридичній практиці насильства над арештованими до різних термінів ув'язнення були засуджені 45 відомих діячів української науки та культури. Четверо (С. Єфремов, В. Чехівський, О. Никовський, М. Павлушков) засуджені до 10 років тюремного ув'язнення, шестеро (В. Дурдуківський, В. Ганцов, В. Удовенко, Г. Холодний, О. Барбар, В. Підгаєцький) — до 8 років позбавлення волі. Більшості підсудних було призначено покарання в межах від 3 до 6 років. Кілька підсудних одержали умовні терміни покарання й були звільнені з-під варти. Вирок був остаточною і оскарженню не підлягав. У 1937—1939 рр. 13 з 45 засуджених за рішенням різноманітних «триок» було розстріляно.

11 серпня 1989 р. Пленум Верховного Суду УРСР реабілітував усіх засуджених у справі СВУ через відсутність складу злочину.

ЗАХІДНА УКРАЇНА В 20—30-ті РОКИ

УВО

Українська військова організація (УВО) — нелегальна військова організація, що існувала в 20—30-х роках ХХ ст. у Західній Україні. Створена з ініціативи колишніх старшин Армії УНР — членів

Стрільцької Ради (Є. Коновалець, І. Андрух, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж) з метою продовження збройної боротьби за незалежність України. Рішення про організацію УВО було прийняте на нараді Стрільцької ради в липні 1920 р. Організаційні заходи щодо створення УВО були розпочаті у Львові у вересні 1920 р. Була сформована *Керівна колегія українських військових організацій* (координуючий голова — О. Навроцький, члени — Я. Чиж, М. Матчак, Ю. Полянський, В. Целевич), створені округи, повітові відділи й місцеві осередки організації. Із середини 1921 р. діяльність УВО в краї очолював Є. Коновалець, що з невеликою перервою (у 1923—1924 рр.) обіймав посаду головного команданта УВО аж до 1931 р. Є. Коновалець здійснив реорганізацію керівного центру організації: замість Керівної колегії була сформована *Керівна команда* з штабом і референтурами, її склад поповнений старшинськими кадрами. Створено організаційно-кадрову, розвідувальну, бойову та пропагандистсько-політичну референтуру. Галичину розділили на 13 військових округів. Кожний військовий округ складався з повіту з окремими та повітовими командами, загальна кількість яких сягнула 58.

Серед членів УВО, як вважає М. Швагуляк, переважали колишні воїни Армії УНР і Української галицької армії, люди різної партійної приналежності й різних політичних поглядів. *Головним завданням УВО* була організація боротьби проти окупаційних режимів на українських землях. У перші часи існування (1921—1923 рр.) УВО була організаційно пов'язана з українським емігрантським урядом Є. Петрушевича у Відні. Широкомасштабні акції опору (терористичні замах на представників польської влади й українських діячів, що виступали за союз з польською державою, масові саботажні кампанії), здійснювані націоналістичним підпіллям, мали одночасно служити українській дипломатії аргументами для вирішення «галицького питання» на користь українців.

Восени 1922 р. резиденція Керівної команди УВО була переведена за кордон, а діяльністю організації у Західній Україні почала керувати *Крайова команда* під командуванням А. Мельника. У 1923—1925 рр. в УВО відбувалися дискусії з приводу подальшого політичного курсу організації. Після перемоги концепції про самостійний характер політики УВО в 1925 р. з неї виключили прихильників орієнтації на Радянську Україну, які в травні 1925 р. створили нову підпілну організацію — *Західноукраїнську народну революційну організацію (ЗУНРО)*, очолювану О. Думіним. З 1926 р. керівна команда УВО знаходилася в Берліні. УВО видавала власний друкований орган — журнал «Горн» (виходив у 1927—1928 рр. у Берліні, у 1928—1934 рр. — у Каунасі; гол. ред. В. Мартинець).

У 1927—1928 рр. в УВО підсилюлися націоналістичні тенденції:

організація все більше політично орієнтувалася на ідеологію українського націоналізму (сформульовану Д. Донцовим); домінуючим у її ідейному арсеналі ставав постулат національної революції. На цьому ідейному ґрунті УВО зблизилася з іншими націоналістичними осередками — Групою української національної молоді (Прага), Лігою українських націоналістів (Подебради), Союзом української націоналістичної молоді (Львів), Групою української національної молоді (Берлін) і виступила з ініціативою об'єднання всього руху в одній організації. На Першому конгресі українських націоналістів, що пройшов у Відні (28.01—03.02.1929 р.), завершився процес об'єднання націоналістичних груп і організацій в одну українську націоналістичну революційно-визвольну організацію — *Організацію українських націоналістів (ОУН)*. Однак зі створенням ОУН УВО не ліквідувалася, а якийсь час продовжувала діяти автономно, зберігаючи Керівну команду. Крайовими командантами були Ю. Головинський, М. Сушко, О. Сенік, Б. Гнаткевич, В. Горбовий. УВО як окрема організація фактично припинила своє існування в 1931 р., її кадри перейшли в ОУН, переважно в її бойову референтуру.

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УНДО)

Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) — найбільша українська політична партія міжвоєнного періоду, що діяла в Галичині в 1925—1939 рр. Ідейно стояла на програмних засадах Української національно-трудової партії (до 1919 р. — Українська національно-демократична партія). Установчий з'їзд, що пройшов 11 липня 1925 р., прийняв політичну платформу партії. Програму й статут УНДО прийняли на II з'їзді, що проходив у Львові 19—20 листопада 1925 р. Як вважає Я. Серкіз, програма нової партії майже не відрізнялася від програми УНДП і базувалася на ідеології соборності й державності. Ставилося завдання створити в майбутньому самостійну Українську державу. На міжнародній арені УНДО вело боротьбу проти легалізації чужоземного панування в українських землях, а в сеймі й сенаті — за виконання Польщею її міжнародних і конституційних зобов'язань. Найвищим органом УНДО був *Народний з'їзд* (скликався один раз на два роки), що вибирав *Центральний (Народний) комітет*; на місцях вибиралися повітові народні комітети, серед селян — «мужі довіри». УНДО являло собою не стільки політичну організацію, скільки широкий національний рух без точної рестрації своїх членів, членських внесків (за винятком Львова), але з досить суворою партійною дисципліною. Під впливом УНДО

знаходилися господарські, культурно-освітні й спортивні організації: Ревізійний союз українських кооператорів, Центросоюз, «Дністер», «Просвіта», «Сокіл» (380 гуртків), «Луг» (520 гуртків), «Рідна школа» (1075 гуртків), Союз українок і найбільша галицька щоденна газета «Діло». З 1925 р. офіційним органом партії став щотижневик «Воля» (ред. М. Струтинський і О. Кузьма). Навколо УНДО було об'єднано майже 3/4 громадських активістів Галичини. У 1928 р. УНДО брало участь у виборах до польського парламенту й одержало 26 мандатів у сеймі (з 40 українських мандатів) і 9 у сенаті (з 11). В обох законодавчих палатах польського парламенту партія мала свої клуби, а в президії сейму і сенату — представництва. Керівництво УНДО, намагаючись нормалізувати українсько-польські відносини, пішло на укладання компромісної угоди з польським урядом. Політика «нормалізації» викликала невдоволення серед населення і спричинила за собою гостру кризу в партії. У 1935 р. Д. Левицький зняв із себе обов'язки голови, і партію очолив редактор «Діла» В. Мудрий. Група на чолі з Д. Палієвим вийшла з УНДО і заснувала Фронт національної єдності. В УНДО сформувалася внутрішня опозиція, що об'єднувалася навколо «Діла» (Д. і К. Левицькі, І. Кедрін-Рудницький, С. Баран та інші), і опозиція жіночої організації «Дружина княгині Ольги» на чолі з М. Рудницькою.

Проти політичної лінії УНДО почали активну кампанію УСПП і ОУН. Відмова В. Мудрого від політики «нормалізації» трохи стабілізувала внутріпартійну ситуацію, але не зупинила падіння впливу УНДО серед українського населення Галичини. У вересні 1939 р. УНДО припинило своє існування. У 1947 р. група його членів відновила партію за кордоном, і вона входила до складу Української національної ради. Серед провідних діячів партії були В. Бачинський, С. Вітвицький, М. Волошин й інші.

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН)

Організація українських націоналістів (ОУН) — український політичний рух, що мав за мету утворення незалежної Української держави. ОУН виникла внаслідок об'єднання Української Військової Організації (УВО) і декількох студентських націоналістичних союзів — Групи української національної молоді, Ліги українських націоналістів, української націоналістичної молоді. Дві конференції українських націоналістів, що відбулися відповідно 3—7 листопада 1927 р. у Берліні й 8—9 квітня 1928 р. у Празі, підготували ґрунт для проведення установчого конгресу 28 січня — 3 лютого 1929 р. у Від-

ні. Конгрес обрав *Провід українських націоналістів (ПУН)* у складі 9 осіб — Є. Коновалець (голова), члени — Д. Андрієвський, Ю. Васіян, Д. Димчук, М. Капустянський, П. Кожевников, Л. Костарів, В. Мартинець, М. Сциборський, Я. Дуб (гол. суддя), Я. Моралевич (гол. контролер), прийняв статут і розробив основні методи політичної боротьби ОУН. Головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Ця мета мала досягатися через національну революцію і встановлення диктатури, яка б витиснула окупаційну владу і впровадила свій уряд. Економіка держави бачилася як поєднання приватних, націоналізованих і кооперативної форм власності. ОУН відкидала будь-який партійний або класовий розподіл і представляла себе як домінуючу силу українського громадського життя. Визначивши себе як рух, а не як партію, ОУН засуджувала легальні українські партії Галичини як колабораційні. Обвинувачуючи соціалістичний і ліберальний табори в поразці української революції 1917—1920 рр., ОУН робила наголос на необхідності формування сильної політичної еліти, національної солідарності й опори на «свої власні сили», її приваблював фашистський режим Б. Муссоліні. На початку 30-х років ХХ ст. в ОУН проявилися внутрішні розбіжності: Є. Коновалець і більшість членів ПУН діяли в руслі традиційного військового авторитаризму; молодші члени руху були інтегральними націоналістами, що відрізнялися романтично-іраціональною відданістю ідеї. Ці ідеологічні розбіжності врешті-решт призвели до розколу організації.

ОУН розглядала насильство як політичне знаряддя проти зовнішніх і внутрішніх ворогів. Основна частина діяльності організації була спрямована проти польського режиму. За даними досліджень, під керівництвом Крайової Екзекутиви на західноукраїнських землях (КЕЗУЗ, заснована в лютому 1929 р.) ОУН здійснила в Галичині й на Волині сотні акцій саботажу, підпалів маєтків польських землевласників (що спровокувало антиукраїнську політику «паціфікації» у 1930 р.), бойкотів державних шкіл і польської тютюнової і горілчаної монополії, десятки нападів на урядові заклади з метою грабунку і добування коштів для своєї діяльності, а також близько 60 вбивств. Найбільш відомими жертвами організації були польські високопоставлені чиновники Т. Голувко і Б. Перацький, чиновник радянського консульства А. Майлов (його вбивство — помста за голодомор 1932—1933 рр. у Радянській Україні) і І. Бабій, директор Української академічної гімназії у Львові (українець, звинувачений у співробітництві з польською поліцією).

Основними виданнями ОУН були легальний журнал «Перебудова Нації» і нелегальні «Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ», «Горн», «Юнак», «Націоналіст» і «Український націоналіст».

Багато діячів ОУН були засуджені польським судом у 30-х роках ХХ ст., два судові процеси пройшли на Буковині в 1937 р. У 1934 р. польська поліція заарештувала декількох провідних діячів ОУН. Незважаючи на ці невдачі, ОУН змогла перешикувати свою організаційну мережу. Хоча їй не вдалося проникнути на територію Радянської України, сталінський режим був настільки заклопотаний зростанням впливу ОУН, що організував убивство Є. Коновальця в Роттердамі в 1938 р.

Смерть Є. Коновальця призвела до кризи всередині організації. Загострилися ідеологічні й тактичні розбіжності між членами ОУН у Західній Україні й членами ОУН, що жили за кордоном. Крайові кадри, що витримали головний тягар підпільної боротьби, склалися з молодих людей, що прагнули до керівництва і некритично переймали авторитарні ідеї і методи. Сильний вплив на їхній світогляд мав Д. Донцов, що пропагував культ волі й сили. Старші провідники ОУН виявляли схильність до більшого консерватизму і компромісів. Є. Онацький і М. Сциборський, наприклад, указували на позитивні риси італійського фашизму, але засуджували німецький нацизм.

Другий великий конгрес ОУН, що проходив у Римі 27 серпня 1939 р., вибрав головою організації А. Мельника і надав йому титул «вождя», проголосивши його відповідальним тільки «перед Богом, нацією і своєю власною совістю». За допомогою такого різкого відходу від своєї консервативної орієнтації ОУН намагалася запобігти виклику авторитету А. Мельника з боку крайових кадрів. Цей захід зненавчливо призвів до протилежного результату: С. Бандера, що був випущений з польської в'язниці після захоплення Польщі фашистською Німеччиною в 1939 р., разом зі своїми послідовниками сформував 10 лютого 1940 р. Революційний провід і заявив про свої претензії на роль лідера. А. Мельник дарма намагався вирішити кризу шляхом переговорів. У квітні 1941 р. фракція С. Бандери провела свій власний *Другий надзвичайний конгрес* у Кракові, що проголосив Римський конгрес незаконним, обрав С. Бандеру головою і прийняв програму, що підтвердила основні рішення 1929 р. Більшість крайових членів визнали повноваження С. Бандери, і незабаром розкол став необоротним. Дві новостворені фракції за іменами своїх лідерів стали відомі як ОУН(Б) — «бандерівці» і ОУН(М) — «мельниківці». Під час війни ОУН(Б) одержала назву Революційна ОУН (ОУН(Р)).

Обидві фракції сподівалися використовувати неминучий конфлікт між Німеччиною і СРСР для встановлення незалежної української держави. Тому кожна з них шукала союзу з німцями. За згодою німців ОУН(Б) сформувала в складі вермахту два батальйони, «Нахтігаль» і «Роланд» (близько 600 бійців), що наївно уявлялися ядром майбутньої української армії.

Услід за вторгненням гітлерівців на територію СРСР, ОУН(Б) 30 червня 1941 р. проголосила у Львові Акт державотворення й сформувала *Українське державне правління на чолі з Я. Стецьком*. Очікувалося, що німці, потребуєчи допомоги українців у війні проти СРСР, змушені будуть змиритися з цим. Але Гітлер не збирався надавати Україні незалежність. С. Бандера, Я. Стецько і кілька їхніх спільників були арештовані гестапо. Багато членів ОУН(Б) були вбиті або загинули у в'язницях і концентраційних таборах. Керівництво організацією здійснював М. Лебедь, який у травні 1943 р. передав свої повноваження Р. Шухевичу. Вирішивши будувати незалежну державу, обидві фракції посилали таємні Похідні групи в Україну з метою встановлення органів місцевого управління зі «свідомих» українців. За деякими оцінками, їхня чисельність становила близько 2000 чоловік — в основному членів ОУН(Б).

Ці групи розгортали активну діяльність у великих містах. Група ОУН(М), що у вересні 1941 р. перебралася до окупованого німцями Києва, випускала газету «Українське Слово» і сформувала *Українську національну раду* (на чолі з М. Величковським). Її членів заарештували в грудні 1941 р., і більше 40 з них, включаючи О. Телігу і їхнього лідера О. Ольжича, загинули. А. Мельника тримали під домашнім арештом у Берліні до січня 1944 р., коли разом з іншими арештованими головними діячами ОУН(М) його відправили до концентраційного табору Заксенхаузен. Націоналістичний партизанський рух у Західній Україні почався з формування *«Поліської Січі»*, очоленої Т. Бульбою (*Боровцем*), що співпрацював з ОУН(М). Восени 1942 р. обидві фракції утворили збройні загони на Волині й у Поліссі для боротьби з німцями, а також польськими й радянськими партизанами. У 1943 р. на базі «Поліської Січі» була створена *Українська повстанська армія (УПА)*, що перейшла під контроль бандерівської фракції ОУН. На *третьому надзвичайному великому зборі 21—25 серпня 1943 р.* ОУН(Б) засудила як фашизм, так і комунізм. Нова соціальна програма бандерівців в основному не відрізнялася від попередніх, але вона вказувала на необхідність різноманітного соціального забезпечення, участі робітників в управлінні, змішаної економіки, права вільного вибору професії та місця праці й вільних торговельних союзів. ОУН(Б) підтвердила, що вона бореться за свободу друку, слова й думки. Попередня національна політика, суть якої зводилася до гасла «Україна для українців», була відкоректована з урахуванням прав національних меншин. Керівна структура ОУН також змінилася: одноособове керівництво було замінено колективним. Було обрано Бюро проводу з трьох осіб (Р. Шухевич, З. Матла і Д. Маєвський). У липні 1944 р. був сформований всеукраїнський представницький орган — Українська головна визвольна рада (УГВР). Більшість

її членів були бандерівцями, а Головний секретаріат очолив Р. Шухевич. ОУН(М) проводила аналогічну політику й заснувала Всеукраїнську національну раду у Львові навесні 1944 р.

Наприкінці війни А. Мельник знову очолив ОУН(М), С. Бандера і Я. Стецько були обрані до складу керівництва в Україні. У лютому 1946 р. у Мюнхені були утворені під керівництвом С. Бандери Закардонні частини ОУН (ЗЧ ОУН). На ґрунті перегляду в 1943 р. ідеологічних основ націоналістичного руху спалахнув конфлікт між групою представників ОУН(Б) з України (М. Лебедь та інші) і закардонною організацією С. Бандери. Останню обвинуватили в протидії змінам і наслідкам, що випливають з них — демократизації ОУН(Б), автономному статусу УПА й УГВР, а також відмові від догматизму й елітаризму. С. Бандера і його група стверджували, що ідеологічна ревізія наближає ОУН до соціалізму й комунізму. Кульмінацією цієї суперечки стало виключення опозиції з організації на конференції ЗЧ ОУН у Міттенвальді 28—31 серпня 1948 р. У 1953—1954 рр. провід ОУН(Б) в Україні знову підтвердив перегляд ідеологічних основ і доручив С. Бандері, З. Матлі і Л. Ребету сформувати новий уряд ЗЧ ОУН. Переговори виявилися марними, і в 1956 р. З. Матла і Л. Ребет заснували нову організацію, відому як ОУН (Закардонна). Після вбивства Л. Ребета агентом КДБ Б. Сташинським у 1957 р. організацію очолив Б. Кордюк, а пізніше — удова Л. Ребета Д. Ребет.

Суперечка між двома фракціями ОУН продовжувалася в Німеччині й після війни: вони боролися за домінуючий вплив у таборах переміщених осіб і в еміграційній Українській національній раді. Останнім часом вплив фракцій ОУН зменшується внаслідок ідеологічних розбіжностей із західними ліберально-демократичними цінностями.

УКРАЇНА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945 рр.)

ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДО УРСР

Радянсько-німецький договір від 23 серпня 1939 р. прискорив початок *Другої світової війни*. Вона почалася 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу. Німецька армія мала разючу перевагу в

техніці й людських ресурсах, тому польська армія була розбита протягом двох тижнів. 16 вересня польський уряд емігрував до Румунії, а потім до Лондона. Після цього, 17 вересня, радянські війська перейшли польський кордон і почали окупацію території Західної України та Західної Білорусії. Англія і Франція, хоча й оголосили війну Німеччині, жодних воєнних дій на заході не вели. Таким чином, Гітлер завоював більшу частину Польщі, «сумлінно» поступившись Сталіну її східними регіонами.

Населення Західної України зустрічало радянські війська спеціально створеного Українського фронту під командуванням С. К. Тимошенка як визволителів від польського гніту. Офіційна радянська пропаганда представляла окупацію Західноукраїнських земель Червоною армією як «братерську допомогу» українцям, покинутим польським урядом напризволяще.

28 вересня 1939 р. був укладений новий радянсько-німецький договір — договір про дружбу й кордон. У радянську зону окупації не ввійшли землі Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя, що залишилися під контролем німців. Ця угода була явною політичною помилкою Сталіна, тому що вона, по-перше, перетворювала СРСР на «друга» фашистської держави, а по-друге, зовсім дезорієнтувала радянських людей і міжнародний комуністичний рух.

22 жовтня радянський режим організував вибори у всіх областях Західної України. 93 % населення проголосувало за приєднання краю до СРСР. У червні 1940 р. Сталін змусив Румунію віддати йому Бессарабію і Північну Буковину. Таким чином, до складу Радянської України ввійшли нові території з населенням більше 7 млн чоловік. Хоча, по суті, це було зроблено незаконно, шляхом відвертої анексії, в історичній перспективі ці приєднання мали величезне значення для розвитку української нації. Уперше за довгі століття розколу українці західних і східних регіонів об'єдналися в межах однієї держави, і відтепер усе, що відбувалося з ними, було їхньою загальною долею.

Зауважимо, що перші заходи радянської влади на території західних областей України були спрямовані на те, щоб завоювати симпатії місцевих жителів. Були націоналізовані польські промислові підприємства й комерційні заклади, експропрійовані землі польських поміщиків і католицької церкви, що передавалися українським селянам, відмінено польську мову як офіційну, школа перейшла на українську й російську мови навчання. До середини 1940 р. кількість початкових шкіл у Західній Україні зросла до 6900, з них 6 тис. були українськими. Львівський університет перестав бути центром польської культури і, одержавши ім'я І. Я. Франка, відкрив двері українським студентам і викладачам. Значно покращилася система охорони здоров'я, особливо в сільській місцевості.

Однак дуже скоро поряд із зазначеними позитивними змінами виникли явно негативні тенденції. Сталінський режим за допомогою органів НКВС почав «*полювання на відьом*». Не тільки польські офіцери, поміщики, підприємці, священники та діячі культури зазнали масових репресій; терор обрушився також на українських націоналістів, визначних політичних і культурних діячів Галичини та Волині, представників греко-католицької церкви. Припинилася діяльність «Просвіти», Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та всіх місцевих політичних партій, закрилася велика частина українських кооперативних установ, було заборонено викладати Закон Божий у школах, підсилася антирелігійна пропаганда. Землі, конфісковані в поляків, раптом почали відбирати й передавати створюваним колгоспам. Перед початком Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) близько 13 % господарств у Західній Україні було колективізовано. Хто не хотів вступати до колгоспів, зазнавав переслідування і депортації на Північ, до Сибіру та в степи Казахстану. За офіційними даними, із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 318 тис. родин, або 10 % населення. Від 20 до 30 тис. західноукраїнських активістів змушені були втекти на території, окуповані німцями.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА (1941—1945 рр.)

Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. — визвольна війна радянського народу проти фашистської Німеччини та її союзників (Угорщини, Італії, Румунії, Фінляндії); найважливіша частина Другої світової війни. Безпосередню підготовку до нападу на СРСР Німеччина почала в 1940 р. (план «Барбаросса»). Разом з європейськими союзниками Німеччина зосередила для нападу на СРСР 191,5 дивізії; сили супротивника нараховували 5,5 млн чоловік, близько 4,3 тис. танків і штурмових гармат, 47,2 тис. гармат і мінометів, близько 5 тис. бойових літаків, 192 кораблі. Німеччина планувала проти СРСР «блискавичну війну» («бліцкриг»).

Зусилля СРСР у 30-ті роки щодо створення системи колективної безпеки не мали успіху. Пакт про ненапад, укладений з Німеччиною (серпень 1939 р.), дозволив відтягнути початок війни, однак підписані при цьому (а також при укладанні у вересні 1939 р. договору про дружбу й кордон з Німеччиною) секретні протоколи були несумісні з нормами міжнародного права, підживляли престиж країни, перетворювали СРСР на пособника гітлерівської Німеччини. Обороздатність країни була підірвана соціально-економічною політикою, що

проводилася тоталітарним режимом, масовими репресіями, що охопили й військові кадри, а також великими прорахунками у військовому будівництві, у визначенні ймовірних термінів початку війни, головна відповідальність за що лягає на Й. В. Сталіна і його найближче оточення. До червня 1941 р. Червона армія мала 187 дивізій; у її складі було близько 3 млн чоловік, більше 38 тис. гармат і мінометів, 13,1 тис. танків, 8,7 тис. бойових літаків; у Північному, Балтійському і Чорноморському флотах нараховувалося 182 кораблі й 1,4 тис. бойових літаків. Радянські війська не були повністю укомплектовані особовим складом, танками, літаками, зенітними гарматами, автомобілями, інженерною технікою; війська й командний склад мали низький рівень підготовки.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно напала на СРСР. Створивши на напрямку головних ударів значну перевагу, агресор прорвав оборону радянських військ, захопив стратегічну ініціативу й панування в повітрі. Прикордонні бої і початковий період війни (до середини липня) у цілому призвели до поразки Червоної Армії. Вона втратила убитими і пораненими 850 тис. чоловік, 9,5 тис. гармат, понад 6 тис. танків, близько 3,5 тис. літаків; у полон потрапило близько 1 млн чоловік. Ворог окупував значну частину країни, просунувся вглиб до 300—600 км, утративши при цьому 100 тис. чоловік убитими, майже 40 % танків і 950 літаків.

23 червня була створена Ставка головного командування (з 8 серпня — Ставка Верховного Головнокомандування). Уся повнота влади була зосереджена у створеному 30 червня Державному комітеті оборони (ДКО). З 8 серпня Й. В. Сталін став Верховним Головнокомандувачем. Основними військовими подіями літньо-осінньої кампанії 1941 р. були Смоленський бій, оборона Ленінграда і початок його блокади, військова катастрофа радянських військ в Україні, оборона Одеси, початок оборони Севастополя, втрата Донбасу, оборонний період Московської битви. Червона армія відступила на 850—1200 км, однак «бліцкриг» був зірваний, ворог був зупинений на основних напрямках під Ленінградом, Москвою й Ростовом і перейшов до оборони. Зимові кампанії 1941—1942 рр. почалися контрнаступом радянських військ на західному стратегічному напрямку. У ході її здійснення контрнаступ під Москвою, Любанська, Ржевсько-В'яземська, Барвінківсько-Лозовська й десантна Керченсько-Феодосійська операції. Радянські війська зняли загрозу захоплення Москви й Північного Кавказу, полегшили становище Ленінграда, цілком або частково звільнили територію 10 областей, а також більше 60 міст. Було розгромлено близько 50 ворожих дивізій.

Під час літньо-осінньої кампанії 1942 р. радянські війська мали нереальну задачу: цілком розгромити супротивника та звільнити всю

територію країни. Основні військові події розгорнулися на південно-західному напрямку: поразка Кримського фронту, військова катастрофа радянських військ у Харківській операції, Воронежсько-Ворошиловградська, Донбаська, Сталінградська оборонні операції, бій на Північному Кавказі. На північно-західному напрямку Червона армія провела Дем'янську і Ржевсько-Сичевську наступальні операції. Супротивник просунувся на 500—650 км, вийшов до Волги, захопив частину перевалів Головного Кавказького хребта. Була окупована територія, де до війни проживало 42 % населення, вироблялося 1/3 валової продукції, знаходилося більше 45 % посівних площ. Економіка переводилася на військові рейки. У східні райони країни була перебазована велика кількість підприємств (тільки в другому півріччі 1941 р. — 2593, у т. ч. 1523 великі), вивезено 2,3 млн голів худоби. У першому півріччі 1942 р. було випущено 10 тис. літаків, 11 тис. танків, близько 54 тис. гармат. У другому півріччі їхній випуск збільшився більше ніж у 1,5 разу. Радянсько-англійська угода від 12 липня 1941 р., Московська конференція представників СРСР, США і Великобританії (29 вересня — 1 жовтня 1941 р.), Декларація 26 держав від 1 січня 1942 р. про військовий союз країн, що боролися проти фашизму, радянсько-американська угода від 11 червня 1942 р. сформували ядро антигітлерівської коаліції.

Під час *зимової кампанії 1942—1943 рр.* основними військовими подіями були Сталінградська й Північно-Кавказька наступальні операції, прорив блокади Ленінграда. Червона армія просунулася на захід на 600—700 км, звільнивши територію понад 480 км², розгромила 100 дивізій (40% сил ворога на радянсько-німецькому фронті). Були створені сприятливі умови для завершення наступу союзників у Північній Африці, Сицилії і Південній Італії.

Під час *літньо-осінньої кампанії 1943 р.* вирішальною подією була Курська битва. Важливу роль відіграли партизани (операція «Рейкова війна»). У ході битви за Дніпро було звільнено 38 тис. населених пунктів, у тому числі 160 міст; із захопленням стратегічних плацдармів на Дніпрі створені умови для наступу на Білорусію. У битві за Дніпро партизани провели операцію «Концерт» щодо руйнування комунікацій ворога. На інших напрямках здійснені Смоленська й Брянська наступальні операції. Червона Армія пройшла з боями до 500—1300 км, розгромила 218 дивізій. Важливим етапом у розвитку міжнародних і міжсоюзницьких відносин стала Тегеранська конференція (28 листопада — 1 грудня 1943 р.).

Під час *зимової кампанії 1943—1944 рр.* Червона армія провела наступ в Україні (10 одночасних і послідовних фронтових операцій, об'єднаних спільним задумом), завершила розгром групи армій «Південь», вийшла на кордон з Румунією і перенесла бойові дії на її тери-

торію. Майже одночасно розгорнулася Ленінградсько-Новгородська наступальна операція; Ленінград було остаточно деблоковано. У результаті Кримської операції звільнено Крим. Радянські війська просунулися на захід на 250—450 км, вони звільнили близько 300 тис. км² території, вийшли на державний кордон з Чехословаччиною.

У червні 1944 р. союзники відкрили другий фронт у Франції, що погіршило військово-політичне становище Німеччини. За *літньо-осінньої кампанії 1944 р.* радянські війська провели Білоруську, Львівсько-Сандомирську, Східнокарпатську, Ясько-Кишинівську, Прибалтійську, Дебреценську, Східнокарпатську, Білгородську, частково Будапештську і Петсамо-Киркенеську наступальні операції. Було остаточно звільнено Білорусію, Україну та Прибалтику (крім деяких районів Латвії), частково Чехословаччину, були змушені капітулювати й вступити у війну проти Німеччини Румунія й Угорщина, звільнені від окупантів Радянське Заполяр'я й північні області Норвегії. 4—11 лютого 1945 р. в Ялті відбулася Кримська конференція керівників СРСР, Великобританії і США.

Кампанія 1945 р. у Європі включала Східнопруську, Вісло-Одерську, завершення Будапештської, Східнопомеранську, Нижньосілезьку, Верхньосілезьку, Західнокарпатську, Віденську й Берлінську операції, що завершилися беззастережною капітуляцією фашистської Німеччини. Після Берлінської операції радянські війська спільно з 2-ю армією Війська Польського, 1-ю і 4-ю румунськими арміями і 1-м чехословацьким корпусом провели Празьку операцію. 24 червня в Москві відбувся Парад Перемоги. На Берлінській конференції керівників трьох великих держав, що відбулася в липні—серпні, була досягнута домовленість з питань післявоєнного устрою світу в Європі.

9 серпня 1945 р. СРСР, виконуючи союзницькі зобов'язання, почав воєнні дії проти Японії. У ході Маньчжурської операції радянські війська розгромили Квантунську армію, звільнили Південний Сахалін і Курильські острови. 2 вересня 1945 р. Японія підписала Акт про беззастережну капітуляцію.

На радянсько-німецькому фронті були розгромлені й полонені 607 дивізій супротивника, знищено 75 % його військової техніки. За різними даними, втрати вермахту склали від 6 млн до 13,7 млн чоловік. СРСР утратив близько 27 млн чоловік, у тому числі 11,3 млн чоловік на фронті, 4—5 млн партизан, багато людей загинуло на окупованій території й у тилу країни. У фашистському полоні опинилося близько 6 млн чоловік. Матеріальний збиток склав 679 млрд карбованців. У важкій кровопролитній війні радянський народ зробив вирішальний внесок у звільнення народів Європи від фашистського

ярма. День перемоги (9 Травня) відзначається щорічно як всенародне свято й день пам'яті про загиблих.

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ («НОВИЙ ПОРЯДОК»)

22 липня 1942 р., після того як радянські війська залишили м. Свердловськ Ворошиловградської (нині Луганської) області, уся територія України опинилася під владою гітлерівців. *Окупаційний режим*, нав'язаний населенню західних районів СРСР у вигляді сумнозвісного «*нового порядку*», був позначений винятковою жорстокістю. Мета фашистських агресорів полягала в тому, щоб шляхом нещадного терору та насильства максимально пограбувати завойовані території, піддати геноцидові їхнє населення, запровадити систему безжалісної експлуатації. У планах колонізації зазначалося: «Україна — найродючіша область Європи, її завдання — поставляти продукти харчування й сировину новій Європі».

Окупанти штучно розчленували українську територію: Закарпаття знаходилося під контролем Угорщини; Північна Буковина, Ізмаїльський район і «Трансністрія» (межиріччя Дністра і Південного Бугу) були підпорядковані Румунії; «дистрикт Галичина» увійшов до складу створеного на території Польщі «генерал-губернаторства»; Слобідська Україна й Донбас були оголошені прифронтовою зоною і підкорялися фронтовому командуванню; на іншій частині українських земель був утворений рейхскомісаріат «Україна» зі столицею в місті Рівному, де знаходилася резиденція гауляйтера Еріха Коха — гітлерівського ставленика, що ненавидів усіх слов'ян.

Фашистські окупанти визнавали тільки один метод управління захопленими територіями — фізичний і моральний терор. За років окупації вони замучили на українській землі 5 млн 264 тис. чоловік мирного населення і військовополонених, депортували в Німеччину 2,3 млн чоловік (200 тис. з них, боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після закінчення війни), спалили сотні міст і селищ міського типу, тисячі сіл, пограбували і зруйнували підприємства, шахти, колгоспи, радгоспи, МТС. Тільки прямі матеріальні збитки, завдані гітлерівцями Україні, становили 285 млрд карбованців (у довоєнних цінах).

У пограбуванні України брало участь 250 німецьких сільськогосподарських фірм. З червня 1941 р. по березень 1944 р. тільки «Центральне торговельне товариство Сходу» вивезло з республіки 9,2 млн т зерна, 622 тис. т м'яса і мільйони тонн інших продуктів, для перевезення яких знадобилося 1 млн 418 тис. вагонів. За даними статисти-

ки, 85 % усіх продовольчих ресурсів, вивезених німцями з окупованих районів СРСР, припадали на частку України.

На окупованій території була збережена колгоспна система і введена загальна трудова повинність. Спочатку вона охоплювала осіб у віці від 18 до 45, потім — від 14 до 65 років. «Ми — раса панів і повинні керувати жорстоко, але справедливо, — заявив рейхскомісар Е. Кох. — Я вичавлю з цієї країни усе до останньої краплі... Місцеве населення має працювати, працювати й ще раз працювати». Усі важливі адміністративні й господарські посади до повітового рівня включно були віддані німецьким чиновникам. Українські колаборанти («зрадники», «фашистські прихвосні», як їх називали в народі) могли займати тільки нижчі адміністративні посади: сільських старост, містечкових бургомістрів, поліцаїв.

Тримати народ у шорах адміністративним органам допомагали служби СД, СС, гестапо (таємна поліція) і регулярні армійські частини.

Для робітників окупанти встановили каторжну систему праці. На більшості промислових підприємств робітники значилися під спеціальними номерами, без прізвища й імені. Тривалість робочого дня була 10—13 годин. За невихід на роботу винних ув'язнювали в спеціальних таборах з особливим режимом. Підозрюваних у саботажі розстрілювали.

РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ

Розглядаючи питання про *рух Опору* на окупованій фашистами території України, необхідно враховувати те, що в ньому паралельно існували дві незалежні течії: першу представляли радянські партизани й підпільники, другу — угруповання, створені українськими націоналістами. Їхні стратегічні й тактичні цілі не тільки не збігалися, але й були відверто взаємно ворожими.

Найбільш активною формою всенародної боротьби в тилу ворога були *збройні дії радянських партизанських і диверсійних груп*, що формувалися з ініціативи партійних і комсомольських організацій. Однак у перші місяці війни партизанський рух розгортався стихійно і не мав єдиного керівного центра. Тільки восени 1941 р. для посилення військового керівництва партизанськими загонами в прифронтовій смузі й координації їхніх дій з частинами Червоної Армії при військових радах фронтів почали створюватися спеціальні оперативні групи. До кінця 1941 р. у німецькому тилу було залишено 110 партійних і комсомольських комітетів і центрів, а також близько 3500 невеликих партизанських загонів і груп.

З осені 1941 р. на Чернігівщині й Сумщині розгорнув активні дії

об'єднаний загін під командуванням *О. Ф. Федорова*, який до зими встиг знищити близько 1 тис. фашистів, согні одиниць ворожої техніки, 5 складів з боеприпасами, 5 ешелонів з живою силою й технікою і підірвав кілька мостів. Там само почав свою діяльність об'єднаний загін під командуванням *С. А. Ковпака* і *С. В. Руднева*. На межі Чернігівщини, Сумщини й Орловщини оперував партизанський загін на чолі з *О. М. Сабуровим*, створений з військовослужбовців Червоної Армії, що потрапили в оточення. За перші шість місяців 1942 р. загін Сабурова знищив 32 ешелони, підірвав 32 мости, 9 цистерн із паливом і знищив 1500 солдатів і офіцерів супротивника.

Активно діяли партизани Київської, Полтавської, Житомирської, Рівненської, Волинської, Вінницької, Одеської і Харківської областей, у Донбасі й у Криму. На 1 травня 1942 р. радянське армійське командування мало відомості про 766 партизанських загонів в Україні чисельністю понад 26 тис. бійців і 613 диверсійно-винищувальних груп, що нараховували близько 2 тис. чоловік. Ці загоони й групи протягом першої половини 1942 р. розгромили 13 ворожих гарнізонів, кілька штабів військових частин, знищили більше 30 тис. окупантів і поліцаїв, пустили під укіс 85 німецьких ешелонів, підірвали 227 мостів, спалили 86 складів, підбили 159 танків і бронемашин і знищили величезну кількість зброї і військового майна гітлерівців.

Для керівництва діями партизан 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного Головнокомандування був створений *Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР)* на чолі з Першим секретарем ЦК КП(б) Білорусії *П. К. Пономаренком*. Через місяць був утворений *Український штаб партизанського руху (УШПР)*, начальником якого став *Т. А. Строкач*. Зі створенням зазначених штабів завершився процес формування єдиної системи управління партизанським і підпільним рухом. У розпорядження УШПР були передані радіовузли, госпіталі, зброя, транспортні літаки тощо. Почала діяти школа підготовки партизанських кадрів, розвідувальних і диверсійних груп, що потім закидалися в німецький тил.

До кінця серпня 1942 р. було сформовано ще 230 партизанських загонів; у нові й раніше існуючі загоони направлялися професійно підготовлені радисти, підричники, розвідники. У Київській області протягом другої половини 1942 р. кількість загонів збільшилася в 8 разів, а загальна чисельність їхнього складу виросла до 6600 чоловік. У Рівненській області партизанили загоони під керівництвом *М. С. Корчева*, *М. І. Місюри*, *Д. С. Попова*, загін особливого призначення під командуванням *Д. М. Медведєва*. Спираючись на цей загін, у Рівному активно діяв радянський розвідник *М. І. Кузнецов*, що мав завдання ліквідувати рейхскомісара *Е. Коха* та його помічників.

З початку війни й до листопада 1942 р. волинські партизани пус-

тили під укіс 60 ворожих ешелонів, розгромили близько 30 поліцейських ділянок, 30 складів з паливом і продовольством, знищили 5 тис. гітлерівців і їхніх пособників.

Усього протягом літа й осені 1942 р. партизани України розгромили 35 ворожих гарнізонів, штабів, комендатур і поліцейських ділянок, підірвали 117 мостів, 69 складів, пустили під укіс 158 ешелонів, знищили 52 літаки, 116 танків, 759 машин, вивели з ладу 29 підприємств. Своїми діями в тилу супротивника вони скували німецькі частини загальною чисельністю до 120 тис. чоловік.

У вересні 1942 р. на нараді командирів партизанських загонів у Москві було вирішено провести *глибокий рейд на Правобережній Україні* з'єднаннями Сабурова і Ковпака. Для участі в рейді із загону Ковпака було виділено 1075 чоловік, із загону Сабурова — 1617. 26 жовтня з'єднання вийшли із сіл Стара Гута та Білоусівка і рушили паралельними дорогами спочатку на південь, а потім на захід. Ведучи завзяті бої, загоони за два тижні пройшли 300 км, успішно форсували Дніпро та Прип'ять. Наприкінці року вони завершили рейд у районі Житомирського Полісся. За місяць партизани знищили 2127 фашистів, підірвали 55 мостів, пустили під укіс 2 ешелони.

Наприкінці 1942 р. з Білорусії і Росії у Північну Україну передислокувалися нові партизанські з'єднання. Розгром німецько-фашистських військ під Сталінградом, перехід стратегічної ініціативи до радянського командування і зростання військового виробництва в радянському тилу дозволили значно збільшити матеріальне забезпечення партизанів за допомогою авіації. Із січня по травень 1943 р. кількість радянських партизанів в Україні збільшилася в 2,5 рази і досягла 29,5 тис. чоловік, а під кінець року тут партизанило вже 58,5 тис. чоловік. Лісові месники перетворилися на грізну силу, здатну здійснювати великі бойові операції й утримувати під своїм контролем значні території в тилу супротивника. Виникли сприятливі умови для взаємодії партизанських загонів з частинами Червоної Армії.

У червні-серпні 1943 р. відбувся знаменитий *Карпатський рейд* партизанського з'єднання *С. А. Ковпака*. Просуваючись Поліською, Рівненською, Львівською й Станіславською областями, це з'єднання громило на своєму шляху німецькі гарнізони та поліцейські дільниці, завдало ударів по Битковських і Яблоневських нафтопромислах Прикарпаття, 11 разів виривалося з оточення, поки не відступило на Житомирщину.

У травні-червні 1943 р. партизани розгорнули великомасштабну *«рейкову війну»*. У цей час ними був підірваний 291 ешелон — майже в 6 разів більше, ніж за перші чотири місяці зазначеного року. Особливо активно «рейкова війна» велася в липні-серпні 1943 р. у зв'язку з битвою на Курській дузі, що почалася в цей час. Саме тоді

на партизанських мінах підірвалися 1023 ворожі ешелони. Сильних ударів по ворожих комунікаціях завдали з'єднання Київської, Кіровоградської, Полтавської й інших областей середньої смуги України. До кінця серпня пропускна здатність залізниць знизилася на 72 %. Кількість підірваних ешелонів у вересні-жовтні перевищила 1150. Одне лише партизанське з'єднання О. Ф. Федорова під кінець року пустило під укіс 430 ешелонів супротивника.

Усього протягом 1943 р. українськими радянськими партизанами було підірвано 3688 ешелонів, зруйновано 1469 залізничних і шосейних мостів, розгромлено 359 залізничних станцій, ворожих гарнізонів, штабів і поліцейських ділянок, знищено до 300 тис. гітлерівців. Одночасно радянське командування одержало від партизанів понад 2 тис. розвідувальних відомостей.

Після того як восени й узимку 1943 р. радянські війська звільнили Лівобережну Україну, 33 партизанські з'єднання і загони загальною чисельністю близько 20 тис. чоловік були розформовані. Але на Правобережжі чисельність партизан продовжувала рости. З грудня 1943 р. по січень 1944 р. партизанська армія збільшилася на 5 тис. чоловік і нараховувала 47,8 тис. бійців.

У 1944 р. продовжували практикуватися глибокі рейди великих з'єднань у тили супротивника. Так, 5 січня почався *Львівсько-Варшавський рейд* 1-ї Української партизанської дивізії ім. С. А. Ковпака під командуванням *П. П. Вершигори*. Рейд тривав три місяці. За цей час партизани пройшли 2100 км Житомирською, Рівненською, Волинською, Львівською областями, територією Польщі й Білорусії. У лютому-квітні через Рівненську й Тернопільську області пройшли з'єднання *М. І. Шукасєва* й *І. М. Іванникова*. Вони провели 30 боїв з фашистами, розгромили 7 штабів німецьких військових частин. У травні ці загони завдали удару по нафтопромислах Дрогобича й Борислава. Після звільнення Львова і Дрогобича партизани продовжили свій похід територією Польщі й Чехословаччини. У травні-червні територією Рівненської, Волинської, Львівської і Дрогобицької областей проходив рейд з'єднання *М. І. Наумова*. Партизани пройшли понад 1 тис. км, провели 72 бої і, хоча зазнали великих втрат, змогли завдати окупантам кілька вагомих поразок.

Усього протягом 1944 р. у здійсненні глибоких рейдів у тили супротивника на Правобережжі й у західних областях України брали участь 19 партизанських з'єднань і 25 самостійних загонів. За січень-липень партизани винищили, поранили або взяли в полон 120 тис. гітлерівців, знищили 638 танків, 54 літаки, 4674 автомашини, організували 1037 аварій на залізницях.

Слід зазначити, що крім українців, росіян, білорусів і представників інших народів СРСР у радянських партизанських загонах в

Україні боролися до 7 тис. поляків, більше 500 словаків і чехів, 700 угорців, 200 югославів, а також румуни, болгари, німці-антифашисти, французи, бельгійці, іспанці тощо.

УКРАЇНЬСКА ПОВСТАНЬСКА АРМІЯ (УПА)

Українська повстанська армія (УПА) — назва націоналістичних партизанських загонів, що діяли в Західній Україні в 1942—1952 рр. Після нападу фашистської Німеччини на СРСР ОУН-СД, проголосивши у Львові відновлення Української держави (30.06.1941 р.), в умовах окупаційного режиму почала створення національних Збройних сил. Однак німецька окупаційна адміністрація вдалася до репресій проти оунівців і ліквідувала всі спроби легального створення військових структур. До кінця 1942 р. в ОУН переважала доктрина, відповідно до якої необхідно було створювати регулярну армію. При цьому прояви партизанських дій засуджувалися як провокаційні. Наприкінці 1942 р. поблизу Львова відбулася конференція військових референтів вищих проводів ОУН, що переглянула існуючі концепції і висловила за доцільність створення партизанських і регулярних структур під назвою *Військові відділи ОУН-СД*.

Формування перших Військових відділів ОУН-СД почалося на Волині під керівництвом *С. Качинського* («Остап») у середині жовтня 1942 р. 7 лютого 1943 р. сотня *Г. Перегійняка* («Коробки») напала на німецькі поліцейські бараки в містечку Володимирець (Рівненщина). З цього часу ідеологи ОУН відраховують початок антинацистської боротьби своєї організації. Третя конференція ОУН-СД 17—21 лютого 1943 р. схвалила прийнятий курс на збройну боротьбу з окупаційним режимом. Перші підрозділи УПА створювалися на Волині й Поліссі для захисту населення від німецького терору та боротьби проти радянських партизанських загонів. Наприкінці 1942 р. — у першій половині 1943 р. Військові відділи ОУН-СД нараховували кілька тисяч чоловік. Загальне керівництво відділами здійснював командир *М. Клячківський*. На чолі штабу стояв *В. Івахів*. Після загибелі В. Івахіва 13 травня 1943 р. Крайовий військовий штаб очолив *В. Сидор*.

У Галичині ОУН-СД могла розраховувати тільки на створення нечисленних груп, що навіть не декларували своєї приналежності до організації, а виступали під назвою *Українська народна самооборона (УНСО)*, або *Самооборонні кущові відділи (СКВ)*. Загальне командування відділами здійснював поручик *А. Луцький* («Андрієнко»). Навесні 1943 р. відбулися переговори з УПА, очолюваною Т. Боровцем. У травні 1943 р. переговори завершилися домовленістю про об'єднання обох груп в єдину УПА. Представники Військових відділів ОУН-

СД повинні були ввійти в Штаб УПА. Однак відмінність доктрин і статутів, а також особисті амбіції лідерів призвели до наростання протиріч між Т. Боровцем й ОУН-СД. Сторони почали обвинувачувати одна одну в деструкції і заохоченні отаманщини. Крім того, Т. Боровець не наслідуювався вступати в конфлікт із польською Армією Крайовою, котра активно діяла на Волині, а М. Клячківський (як і вся ОУН-СД) розглядав поляків як окупантів, тому вважав антипольські акції необхідними. Намагаючись відмежуватися від М. Клячківського, Т. Боровець у липні 1943 р. відколовся від УПА й проголосив про створення Української народної революційної армії (УНРА).

7—8 серпня 1943 р. відділи УПА-Південь на чолі з *І. Климшишиним* («Круком») провели роззброєння й ліквідацію військових відділів ОУН-М (*А. Мельника*) під командуванням *М. Недзвідзького* («Хрона»). Велика частина мельниківців влилася в УПА, а такі діячі ОУН-М, як *Ф. Польовий* («Поль»), *В. Штуль* («Чорнота»), *М. Скорупський* («Макс»), *О. Яценюк* («Волинець»), зайняли керівні посади в УПА.

19 серпня 1943 р., продовжуючи акцію щодо консолідації націоналістичних партизанських загонів підрозділи УПА атакували штаб УНРА на Поліссі, після чого в УПА влилося чимало колишніх прихильників Т. Боровця. Восени 1943 р. на Волині була ліквідована група *Т. Басюка* («Яворенка») під назвою «Фронт української революції», що займала антибандерівську позицію. У листопаді 1943 р. в основному завершилися переговори між ОУН-СД і ОУН-М, під час яких були досягнуті домовленості про утворення єдиної УПА, про допустимість участі українських збройних формувань у воєнних операціях у складі гітлерівської армії поряд з підпільною роботою, про припинення міжфракційної ворожнечі на час боротьби за звільнення України та про участь мельниківських представників у єдиному штабі.

Бойові дії УПА в 1943 р. на Волині й Поліссі призвели до того, що в ряді районів була цілком ліквідована німецька адміністрація і проголошена тимчасова українська військова влада. 21 березня 1943 р. було здійснено напад на Горохів. 2 травня 1943 р. на трасі Брест — Ковель був убитий командувач «Штурмабтайлунга» генерал *В. Лютце*. У серпні 1943 р. відбувся бій у Загорові загону *А. Марцинюка* («Берези»), під час якого німецька сторона застосовувала авіацію. У бою загинули 31 повстанець (з 42) і понад 100 німців (з більше 500). Підрозділи УПА здійснювали рейди на Правобережжя, Буковину, Закарпаття, Підляшшя, Посяння, частина з яких мала характер боротьби проти польських і радянських партизанів, частина — переважно пропагандистський характер.

З літа 1943 р. почастішали сутички УПА з радянськими партизанами. Спроби переговорів із представниками з'єднань *О. Сабурова*, *С. Ковпака*, *Д. Медведєва*, *А. Бегми* і *П. Вершигори* не увінчалися

успіхом. Радянська сторона вважала партизанів з УПА бандитами, «ворогами народу», підсобниками німецько-фашистських окупантів. У свою чергу, і український націоналізм був послідовно антирадянським.

Навесні 1944 р. відбулися перші збройні сутички УПА з регулярними радянськими частинами. 12 лютого 1944 р. Перший секретар ЦК КП(б)У *М. Хрущов* підписав офіційне звернення до УПА з пропозицією добровільно скласти зброю. Однак УПА продовжувала боротьбу. У квітні 1944 р. неподалік с. Гурби Мизоцького р-ну Рівненської області відбулося велике зіткнення між загонами НКВС (30 тис. чоловік під командуванням ген. *Марченка*) і УПА-Південь (5 тис. чоловік під командуванням *М. Свистуна-«Ясена»*). Радянські війська завдали відчутної поразки УПА, що втратила в цьому бою 3588 чоловік. Унаслідок каральних акцій радянської армії УПА-Північ скоротилася до 11 куренів, УПА-Південь — до 3 куренів.

У нових умовах була проведена реорганізація командування УПА і змінена тактика дій у нових умовах. Насамперед вирішено було об'єднати посади провідника ОУН і головного командира УПА.

27 січня 1944 р. *Д. Клячківський* передав свої повноваження *Р. Шухевичу* («*Тарас Чупринка*»), а сам залишився командувачем УПА-Північ (після загибелі *Клячківського* 12 лютого 1945 р. цю посаду зайняв майор *І. Литвинчук* — «*Дубовий*»). Командування УПА почало переговори з німецько-фашистськими військами про припинення конфронтації. Представник УПА *Іван Гриніх* («*Герасимовський*») зустрівся 5 березня 1944 р. у Тернополі з представником командування охоронної поліції та СД кримінал-комісаром *Паппе*, а 28 березня — з оберштурмбанфюрером СС *Вітиском*. Під час переговорів мова йшла про можливість українсько-німецького співробітництва в спільній боротьбі проти Червоної Армії, забезпеченні УПА німецькою зброєю, обміні інформацією, що становила інтерес для обох сторін, звільненні німцями українських повстанців, що потрапили в полон.

Улітку 1944 р. особовий склад УПА значно поповнився за рахунок розгромленої радянськими військами в бою під Бродами української дивізії «*Галичина*». Наприкінці 1944 р. *Р. Шухевич* відмовився від тактики широкомасштабних бойових операцій. Виросла роль зв'язкових, що підтримували зв'язок між командуванням і тактичними одиницями, а також між окремими сотнями. УПА однозначно визнала себе загальноукраїнською армією, що з липня 1944 р. формально підкорилася Українській головній визвольній раді. Основною тактичною одиницею УПА став не курінь, а сотня, що давало можливість діяти більш мобільно й ефективно. Служба безпеки УПА почала боротьбу з прихильниками радянської влади.

З 1945 р. основний тягар боротьби УПА припав на *УПА-Захід*, а

бойові дії перенеслися з Волині й Полісся в Галичину і на Буковину, де діяла *Буковинська українська самооборонна армія*. Більшість політичних і збройних акцій УПА було спрямовано проти дій радянських органів.

На початку 1946 р. з метою ліквідації УПА в західні області України були перекинені частини Червоної Армії, прикордонних і внутрішніх військ з танками, артилерією і літаками. Під час бойових дій, що продовжувалися близько 6 місяців, відбулося більше 1,5 тис. боїв і сутичок. Утрати були великими з обох боків: за націоналістичними джерелами, УПА втратила 5 тис. бійців, радянські війська — близько 15 тис. (загальні втрати УПА за роки боротьби — 20 тис. чоловік; військовослужбовців Червоної Армії, органів держбезпеки й внутрішніх військ — 22 тис. чоловік). Масований наступ радянських регулярних частин і каральних загонів змушував підрозділи УПА постійно змінювати місця дислокації і щоразу застосовувати іншу тактику ведення боїв. Унаслідок утрат під час кровопролитних боїв із супротивником, поранень і хвороб особовий склад армії в 1946 р. скоротився на 40 %, що призвело до зниження ефективності бойових дій. Проблематичним став зв'язок між командуванням й окремими частинами. В УПА потрапляли і випадкові люди, що підривали авторитет партизанської армії. Радянські каральні органи своїм завданням вважали не тільки ліквідацію УПА, але й залякування населення. Зокрема, проводилися широкомасштабні акції депортації населення, масово фальсифікувалися кримінальні справи, спалювалися й вирубувалися лісові масиви, прилюдно демонструвалися тіла убитих повстанців тощо. Одночасно радянський уряд оголосив амністією тим партизанам, що добровільно складуть зброю і припинять боротьбу. Урядові звернення до учасників повстанського руху з'являлися 7 разів (останній раз у грудні 1949 р.). Але тільки амністія 1945 р. мала реальний вплив на УПА. У цей період з лісів вийшли, за деякими даними, близько 41 тис. повстанців. В умовах, що створилися, командування УПА прийняло рішення про частковий вивід своїх підрозділів з України в Німеччину й Австрію. Восени 1945 р. і навесні 1946 р. з цією метою було проведено два великі рейди територією Словаччини. У 1947 р. окремі групи повстанців здійснили рейди в ЧСРСР і Румунію. У 1946 р. припинила діяльність *УПА-Північ*, а влітку 1947 р. — групи «Буг» і «Лисоня». У 1948—1949 рр. активно діяла тільки група «Говерла» (у районі Дрогобича) і окремі сотні на Гуцульщині. Однак наприкінці 1949 р. і вони були змушені припинити опір.

31 січня 1949 р. у Львові загинув шеф Головного військового штабу полковник *О. Гасин* («*Лицар*»), 14 квітня 1949 р. — командир УПА-Схід полковник В. Сидор. Після загибелі 5 березня 1950 р. у бою під

Львовом головнокомандувача УПА генерала-хорунжого Р. Шухевича УПА як єдина військова формація припинила своє існування.

Протягом 1944—1948 рр. окремі частини УПА діяли на українських землях в складі Польщі. Після закінчення Другої світової війни командування УПА уклало угоду (18.05.1946 р.) з Армією Крайовою, а згодом з повстанською структурою «Воля і Незалежність» про встановлення демаркаційної лінії і взаємне співробітництво. Навесні 1947 р. у бою із загonom УПА під командуванням С. Хріна загинув заступник міністра оборони Польщі генерал К. Сверчевський, що стало приводом для розгортання акції депортації українського населення з етнічних українських земель (операція «Вісла»). У новостворені на колишніх німецьких землях воеводства (Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Щецинське, Познанське) силоміць переселили близько 150 тис. українців. Масові репресії польського комуністичного уряду викликали рішучу протидію УПА. Для боротьби з частинами УПА польське командування направило 20-тисячну армію під командуванням генерала С. Моссора. 20 вересня 1947 р. у бою з підрозділами польських урядових військ загинув провідник ОУН на польських землях Я. Старух. Після тривалих боїв з переважаючими силами супротивника командування УПА вирішило вивести 16 бойових сотень з території Польщі. 29 червня 1947 р. три сотні прорвалися на територію Дрогобицької області, а сотня під командуванням М. Дуди («Громенка») пробилася через територію Чехословаччини в Західну Німеччину. Інші загоны УПА були розбиті.

ПІДСУМКИ ВІЙНИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Знаходячись у зоні активних бойових дій і окупації, республіка втратила значну частину своїх людських ресурсів. Крім мільйонів мобілізованих в армію і загиблих на фронті солдатів, величезними були втрати серед мирного населення. Фашисти знищили 3 млн 265 тис. мирних жителів, 1 млн 366 тис. військовополонених, вивезли в Німеччину приблизно 2,2 млн оstarбайтерів. Безліч людей померло від голоду й хвороб у зв'язку з нестерпними умовами життя, створеними окупантами на захопленій території. Загальне число загиблих громадян України дорівнювало 5,3 млн чоловік (тобто загинув кожен шостий).

Колосальний збиток був завданий народному господарству республіки. Було зруйновано 714 міст і містечок, більше 28 тис. сіл, 16 тис. промислових підприємств, 18 тис. медичних установ, майже 33 тис. шкіл, технікумів і вузів. Окупанти розорили 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС. Прямі збитки склали 285 млрд карбованців, а загальна

сума втрат, які зазнали населення та економіка республіки, склала близько 1,2 трлн карбованців.

Позитивним моментом остаточного підсумку війни було приєднання Західної України до Радянської України, що дозволило українцям уперше за багато сторіч об'єднатися в межах однієї держави.

Виріс міжнародний авторитет України, яка 26 квітня 1945 р. стала одним із засновників і членів Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Як складова частина СРСР Радянська Україна зробила величезний внесок у розгром гітлерівської Німеччини й вийшла переможцем як у Великій Вітчизняній, так і в Другій світовій війні.

ПІСЛЯВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА Й РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1945—1953 рр.

ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

Відбудовні роботи в Україні почалися наприкінці 1943 р. і в міру звільнення республіки від окупантів набували все більш широкого розмаху. Наприкінці травня 1945 р. Державний комітет оборони ухвалив перевести частину оборонних підприємств на випуск товарів для населення. Трохи пізніше був прийнятий закон про демобілізацію тринадцяти віків особового складу армії. Ці постанови ознаменували перехід Радянського Союзу до мирного будівництва. У вересні 1945 р. був скасований ГКО. Усі функції управління країною зосередилися в руках Ради Народних Комісарів (у березні 1946 р. перетворений у Раду Міністрів СРСР).

На момент закінчення воєнних дій в Україні залишилися неушкодженими лише 19 % промислових підприємств. Звідси стає зрозумілим, чому на відновлення важкої промисловості в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.) радянське керівництво спрямувало 80—85 % усіх капіталовкладень.

Основна задача п'ятирічного плану полягала в тому, щоб у найкоротший термін відновити райони країни, що зазнали окупації, досягти довоєнного рівня розвитку промисловості й сільського господарства, а потім перевершити їх. План передбачав першочерговий розвиток галузей важкої й оборонної промисловості. Намічалося освоєння нових вугільних районів, розширення металургійної бази на

сході країни. Однією з умов виконання планових завдань висувалося максимальне використання науково-технічного прогресу.

Найважливіша особливість відбудовного періоду в розвитку народного господарства Радянської України полягала в тому, що її економіка спиралася на зміцнілу економіку всієї країни і, зокрема, східних районів, що не зазнали шкоди під час воєнних дій. Це обумовило винятково швидкі темпи відновлення й розвитку промисловості України на значно більш високому технічному рівні, ніж до війни.

У ході відновлення промисловості освоювалися нові види сировини, техніки, технологія виробництва нових видів продукції. Одночасно з відродженням зруйнованих підприємств будувалися нові й створювалися не існуючі до війни галузі промисловості.

Жорстко централізована командно-адміністративна система управління народним господарством дозволяла рекрутувати робочі кадри через організований набір. Істотним джерелом поповнення трудових колективів у промисловості й на транспорті стали демобілізовані військовослужбовці. Із загального числа 2,2 млн демобілізованих у 1945—1948 рр. у промисловість УРСР направилися працювати 350 тис. чоловік, а на транспорт — близько 100 тис. чоловік. Протягом четвертої п'ятирічки кількість робітників, інженерів, техніків і службовців збільшилася до 6,9 млн чоловік (що на 700 тис. перевищувало їхню кількість у 1940 р.).

Слід зазначити, що кардинальних змін у радянській економічній моделі не відбувалося. Як і в довоєнний період, вона розвивалася екстенсивним шляхом, тобто переважно за рахунок постійного збільшення виробничих потужностей, залучення у виробничий процес усе нових і нових трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, штурмівщини й прихованої надексплуатації трудящих. Більше 70 % робітничих промислових підприємств УРСР добивалися виконання планових завдань переважно за рахунок ручної праці. На відновленні зруйнованих війною об'єктів використовувалася також примусова праця військовополонених і ув'язнених.

Поступово відбудовувалися *гіганти української металургії*, такі як «Азовсталь», «Запоріжсталь», Краматорський та Єнакіївський металургійні заводи. Була відбудована Дніпровська ГЕС; у її відновленні брали участь трудові колективи 120 промислових підприємств країни. Уже в березні 1947 р. був отриманий струм від першого агрегату станції, а в 1950 р. Дніпрогес був цілком відновлений і його потужність перевищила довоєнну.

За років четвертої п'ятирічки були майже цілком відновлені всі *шахти й заводи Донбасу*, Харківські тракторні й Придніпровський машинобудівний заводи, авіаційні, хімічні, суднобудівні й інші підприємства, а також транспортна система. Зростала механізація вугі-

льної промисловості; згодом широко розповсюдились у промисловості автоматичні й напівавтоматичні верстати, верстати з програмним керуванням, могутні ковальсько-пресові установки.

До кінця четвертої п'ятирічки в республіці вироблялося більше, ніж до війни, прокату чорних металів, залізної руди, електроенергії й мінеральних добрив; довоєнних показників досягло виробництво сталі, чавуну, кам'яного вугілля й ряду інших найважливіших видів промислової продукції.

Обсяг валової продукції промисловості України протягом 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 разу й перевищив обсяг довоєнного 1940 р. на 15 %, у тому числі в металургії — на 16 %, машинобудуванні й металообробці — на 44 %, виробництві будматеріалів — у 2,3 разу. Середньорічні темпи приросту промислової продукції республіки майже в 1,5 разу перевищували загальносоюзні показники, що відповідало встановленим планам розвитку окремих економічних районів країни. Виробництво електроенергії зросло на 23 %.

Великий обсяг індустріальних робіт був здійснений в областях, що ввійшли до складу СРСР напередодні Другої світової війни. У Західній Україні були створені нові промислові галузі, зокрема, газова й автомобільна, металообробна й електротехнічна. У 1946—1949 рр. у Дрогобицькій області були розвідані Угерське, Вильче-Волицьке й Рудківське газові родовища, що мали не тільки республіканське, але й союзне значення. У 1948 р. пустили в хід найбільший у Європі магістральний газопровід Дашава — Київ, а в 1951 р. західноукраїнський газ почала одержувати Москва.

Набагато повільніше йшов розвиток радянської легкої і харчової промисловості. До 1950 р. валове виробництво в легкій промисловості складало 79 % рівня 1940 р.

Роботи з відбудови промисловості були в основному завершені в 1948 р., але на окремих підприємствах чорної металургії вони продовжувалися ще й на початку 50-х років.

У той час як промисловість республіки розвивалася висхідною лінією, *сільське господарство* продовжувало залишатися найслабшою ланкою радянської економіки. Хоча до кінця 1945 р. в Україні офіційно нараховувалося 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи і 1277 МТС, у господарському відношенні вони ледь зводили кінці з кінцями. Валовий збір зерна в УРСР у 1946 р. склав 531 млн пудів, що було в 3,5 разу менше, ніж у 1940 р. З 26,3 тис. існуючих улітку 1946 р. колгоспів 5,5 тис. не змогли зібрати навіть тієї кількості зерна, що засіяли. Недостача кормів призвела до значного скорочення поголів'я великої рогатої худоби, свиней і коней. Колгоспний лад не міг повною мірою забезпечити продуктами харчування населення й сировиною легку промисловість.

Страшна посуха 1946 р., що вразила Україну, Молдавію і південь Росії, ще більше збільшила кризу в аграрному секторі економіки. Почався третій у новітній період історії України голодомор. У 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях у 1946 р. від голоду померло 282 тис. чоловік, у 1947 р. — більше 520 тис. У травні 1947 р. у республіці було зареєстровано більше 900 тис. хворих на дистрофію. Чи можна було уникнути таких катастрофічних наслідків голоду? Безумовно. Держава мала достатні хлібні резерви. У квітні 1946 р. СРСР підписав угоду із Францією про постачання в цю країну 500 тис. т зерна; усього ж у зазначеному році експорт зернових в інші країни склав 1,7 млн т. При цьому постачання здійснювалися за цінами нижче світових і переважно в кредит. Трагедія післявоєнного голоду в Україні і в інших регіонах СРСР ретельно замовчувалася сталінським керівництвом.

Істотні зміни відбувалися в ті роки в аграрному секторі Західної України. Ще в 1944 р. тут відновився процес насильницької колективізації, перерваний у 1941 р. війною з Німеччиною. На початку 1946 р. у регіоні нараховувалося 158 колгоспів, у 1948 р. — 1762, у 1949 р. — 6098, а в 1950 р. — уже 7190, які об'єднували від 93 % до 98 % селянських господарств.

У 1947 р. у СРСР була проведена *грошова реформа*. Метою її стало привласнення уражених інфляцією грошей, накопичених у результаті операцій на чорному ринку, а також і тих, що були зібрані селянами завдяки приватній торгівлі. Невеликі внески в Державному банку, до 3 тис. карбованців, обмінювалися на нові гроші один до одного. Більші заощадження обмінювалися менш вигідно, а готівка — у пропорції один до десяти. Таким чином, ті гроші, що селяни, кримінальники й ділки «чорного ринку» зберігали в кубушці, раптово знецінилися. Навіть про державні облігації воєнного часу було оголошено, що нова ціна складає третину номіналу. Для збереження існуючої системи СРСР пішов ще на один важливий крок: відмовився вступити в МВФ і Міжнародний банк реконструкції і розвитку, а 1 березня 1950 р. узагалі вийшов з доларової зони, перевівши визначення курсу карбованця на золоту основу. У СРСР були створені великі золоті запаси, карбованець був неконвертованим. Багато в чому це дозволяло підтримувати дуже низькі ціни й не допускати інфляції.

У містах невід'ємним символом часу стали комуналки, бараки, напівпідвали, хоча скрізь зводилися дороги, помпезні адміністративні будинки. Надто повільно розгорталося масове житлове будівництво. Здійснюване як за рахунок коштів підприємств, так і місцевих органів влади, нове будівництво не вирішувало житлової кризи. Однак житло, що час від часу виділялося населенню, передавалося трудівникам безкоштовно, плата за проживання була дуже низькою.

Виділені в бюджеті убогі кошти не дозволили здійснити широкі проекти соціального розвитку. Проте, оскільки рівень освіти молоді в роки війни сильно знизився, було відновлено обов'язкову початкову освіту й здійснені заходи щодо введення загальної обов'язкової неповної середньої освіти. Значно збільшилося число вищих навчальних закладів. Були розпочаті заходи щодо укріплення і розширення мережі дошкільних установ. Основні витрати за утримання дітей у них брали на себе державні органи й підприємства. Була цілком відновлена та розширена система будинків відпочинку, санаторіїв і курортів. Перебування в місцях відпочинку та лікування в санаторіях оплачували профспілкові організації.

ЛІКВІДАЦІЯ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Мабуть, найсерйознішим «головним болем» для сталінського режиму в Західній Україні залишалася *Українська повстанська армія*. Головним джерелом поповнення її рядів була ОУН. У лісі у 1944—1945 рр. ішли ті, хто рятувався від мобілізації у Червону армію і від переслідувань радянських каральних органів, хто протривав колективізації або мстив «комунякам» за репресованих родичів. Після закінчення Великої Вітчизняної війни сталінське керівництво одержало можливість перекинути в Західну Україну додаткові загони військ НКВС і підсилити тиск на ОУН-УПА. У 1945—1946 рр. радянські війська за підтримкою міліцейських формувань і добровольців з числа місцевих жителів (так званих «яструбків») організували блокаду і прочісування лісових районів Волині, Галичини й Прикарпаття. Усіх, хто підозрювався у зв'язках з партизанами, заарештовували та депортували до Сибіру. З 1946 р. по 1949 р. до Сибіру й на крайню Північ було депортовано близько 500 тис. жителів Західної України. Зі свого боку, Служба безпеки (СБ) ОУН і партизани з УПА нещадно розправлялися з прихильниками радянського режиму. Головнокомандувач УПА Р. Шухевич, за даними А. С. Чайковського, жадав від своїх підлеглих: «Домагатися, щоб жодне село не визнало радянської влади. ОУН має діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не залякувати, а фізично знищувати! Не потрібно боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість. Хай з 40 мільйонів українського населення залишиться половина — нічого страшного в цьому немає». За офіційними радянськими даними, українські націоналісти здійснили 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, в яких загинуло майже 30 тис. військовослужбовців, працівників державних і правоохоронних органів, лікарів, учителів й інших. Таким

чином, цивільне населення стало заручником сформованої ситуації; люди боялися терору і з боку військ НКВС, і з боку повстанців.

УПА діяла як на території УРСР, так і в сусідніх країнах. На території Польщі нараховувалося до 2 тис. партизанів і 3 тис. членів підпілля ОУН. У березні 1947 р. повстанці вбили відомого польського генерала, заступника міністра оборони К. Сверчевського. Ця акція була використана польським урядом для проведення великомасштабної операції під кодовою назвою «Вісла». У квітні того ж року польські війська чисельністю до 30 тис. чоловік, підтримані численними чехословацькими й радянськими армійськими підрозділами, оточили та знищили велику частину загонів УПА. Частина повстанців змогла пробитися на територію Радянської України, ще кілька сотень людей пішли з боями через Чехословаччину в Західну Німеччину й там були інтерновані. Українські лемки (140,5 тис. чоловік) були насильно виселені польською владою з їхніх споконвічних земель і розсіяні по всій території Польщі. Так поляки вирішили «українську проблему».

Окремі загони УПА продовжували партизанити в західних районах УРСР до початку 50-х років. 5 березня 1950 р. на Львівщині в одній із сутичок загинув головнокомандувач УПА Р. Шухевич. Після цього повстанський рух починає загасати й до смерті Сталіна (1953 р.) був остаточно ліквідований.

УРСР У РОКИ «ХРУЦОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ» (1953—1964 рр.)

ПРИЄДНАННЯ КРИМУ ДО УРСР

З ініціативи М. С. Хрущова, в ознаменування 300-річчя Переяславської ради й на знак «вічної дружби» російського й українського народів, у 1954 р. було прийняте рішення передати Крим зі складу РРФСР до складу УРСР. Відповідний Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР був підписаний Головою Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошиловим 19 лютого 1954 р. Доцільність цього рішення мотивувалася спільністю економіки, територіальною єдністю й тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримською областю й УРСР.

«ХРУЩОВСЬКА ВІДЛИГА»

Період з 1953 р. по 1964 р. увійшов в історію СРСР і України під назвою «*хрущовської відлиги*». Це були часи, коли на чолі Компартії і всього радянського народу стояв М. С. Хрущов, з ім'ям якого були пов'язані важливі зміни в суспільному житті й економіці країни.

Коли 5 березня 1953 р. помер Сталін, вища влада зосередилася в руках членів Президії ЦК КПРС (ВКП(б) була перейменована в КПРС на XIX з'їзді партії в 1949 р.). Провідну роль у ній відігравали вісім партійних босів — Молотов, Каганович, Ворошилов, Мікоян, Маленков, Хрущов, Берія й Булганін. Основна боротьба за портфель вождя розгорілася між Берією, Хрущовим і Маленковим. Оскільки Л. П. Берія був міністром внутрішніх справ і першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР, під його контролем знаходилися всі репресивні органи. Побойючись за своє життя, всі інші члени Президії об'єдналися проти цього сталінського ката і за пропозицією М. С. Хрущова на черговому засіданні в Кремлі в червні 1953 р. заарештували його. Незабаром Пленум ЦК КПРС обговорив «справу Берії», а в грудні рішенням Спеціальної Судової присутності Верховного суду СРСР Берія і шість його найближчих співучасників були засуджені до вищої міри покарання — розстрілу. *Вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС обрав Першим секретарем ЦК М. С. Хрущова.*

Уже в 1953—1955 рр. у СРСР був проведений цілий ряд перетворень. Виділимо найбільш істотні з них.

1. Почався процес реабілітації безневинно засуджених у роки сталінської диктатури. З квітня 1953 р. по лютий 1956 р. були переглянуті всі основні політичні справи післявоєнного часу. Тисячі людей, раніше оголошених «ворогами народу», почали повертатися з таборів і засланы у рідні краї.

2. Були поставлені під контроль партійних і державних структур органи держбезпеки й МВС. У вересні 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР ліквідувалися Особлива нарада при МВС СРСР й інші позасудові органи («трійки», «п'ятірки» та ін.), що вершили в недавньому минулому розправу без суду й слідства.

3. Були усунуті деякі перекручення, допущені у сфері національної політики. Відновлювалася автономія балкарців, калмиків, чеченців, інгушів, карачаївців, переселених у роки війни в Казахстан і Середню Азію. В Україні за «помилки», допущені в проведенні національної політики, у червні 1953 р. з посади Першого секретаря ЦК КПУ був знятий Л. Мельников і на його місце обраний українець А. Кириченко. Головою Президії Верховної Ради УРСР став Д. Коротченко, а Раду Міністрів УРСР очолив М. Кальченко. До 1957 р. в Україну повернулося 65 тис. депортованих членів родин націоналіс-

тів, що діяли в рядах ОУН-УПА. Одночасно відкладалося рішення про реабілітацію і повернення на батьківщину кримських татар, поголовно депортованих у Середню Азію в 1944 р. за обвинуваченням у пособництві фашистським окупантам.

4. У підпорядкування урядові УРСР було передано близько 10 тис. промислових підприємств і державних установ. Між 1953 р. і 1956 р. питома вага промисловості в загальному обсязі виробництва України зростає з 36 % до 76 %. Були створені міністерства чорної металургії, вугільної промисловості, паперової, легкої, текстильної промисловості, вищої і середньої освіти; до компетенції Ради Міністрів УРСР віднесені питання планування, розвитку сільського господарства, капітального будівництва, транспорту, юстиції та ін. У 1957 р. республіці дозволили самостійно вирішувати питання обласного адміністративно-територіального розподілу, прийняти власні цивільний, карний і процесуальний кодекси тощо.

5. З ініціативи М. С. Хрущова, в ознаменування 300-річчя Переяславської ради й на знак «вічного союзу» російського й українського народів, у 1954 р. зі складу РРФСР до складу УРСР був переданий Крим, що є з того часу невід'ємною частиною України.

6. Був спрощений адміністративно-управлінський апарат, ліквідовані 4867 структурних підрозділів, організацій і установ, майже на 25 % скорочений партійний апарат і узятий курс на розгортання внутріпартійної демократії. Значно зросло число українців у всіх керівних ланках. На 1 червня 1954 р. у ЦК КПУ їх було 72 %, у Верховній Раді УРСР — 76 %, серед директорів великих заводів — 50 %.

7. Розширилася зовнішньополітична діяльність УРСР. Якщо в 1953 р. республіка була членом 14 міжнародних організацій, то наприкінці 1955 р. — уже 29.

Вирішальним етапом на шляху десталінізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС (14—25 лютого 1956 р.). На ньому, уже під завесу з'їзду, М. С. Хрущов виступив із закритою доповіддю «*Про культ особи і його наслідки*», в якій розвінчувався культ особи Сталіна і вперше були наведені шокуючі дані про незаконні масові репресії в 30—40-х і на початку 50-х років. Текст цієї доповіді вищі партійні функціонери не зважилися обнародувати, щоб «не рубати сук», на якому вони сиділи. Куца «вижимка» з нього лягла в основу постанови ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. Усі гріхи й злочини комуністичного режиму Хрущов звів до культу особи однієї людини — Сталіна, котрий, мовляв, «відійшов» від ленінських принципів колегіального керівництва, поставив себе й каральні органи над партією й радянськими органами влади і в такий спосіб зробив можливими кричущі порушення законності.

Незважаючи на те, що Хрущову не вдалося розкрити справжні

причини сталінської диктатури, його сміливий вчинок стимулював процес демократизації громадського життя в СРСР. Почали валитися стереотипи у внутрішній і зовнішній політиці; зріс інтерес до проблем науково-технічної революції; розроблялися реформи в промисловості й сільському господарстві.

Однією з найважливіших реформ стала *реформа управління народним господарством*. Суть її полягала у відомій демократизації всієї системи управління, розширенні господарських прав союзних республік, наближенні управління до виробництва, скороченні управлінського апарату. Здійснення реформи почалося в лютому 1957 р. з уведення нової системи управління, що мала об'єднати централізоване планове управління з підвищенням самостійності республік, країв і областей. В основу був покладений територіальний принцип управління через Ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в окремих районах. На території Союзу було утворено 105 таких районів, а в Україні — 11. Під контроль раднаргоспів в УРСР було передано понад 10 тис. промислових підприємств, а наприкінці 1957 р. їм підпорядковувалися 97 % заводів республіки. Нова система управління виробництвом мала позитивні наслідки: вона сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації у рамках окремих економічних регіонів; прискорилося формування виробничої і соціальної інфраструктури; повніше використовувалися місцеві ресурси тощо.

У хрущовський період Україна залишалася однією з найрозвинутіших у промисловому відношенні республік Союзу. У 1957 р. за кількістю виробництва чавуну на душу населення вона випередила всі капіталістичні країни світу. За видобутком вугілля УРСР вийшла на друге місце у світі, а за виправкою сталі — на третє. У 1951—1958 рр. промислова продукція щорічно збільшувалася на 12,3 %, національний прибуток — на 11,7 %; у період семилітки (1959—1965 рр.) приріст склав, відповідно, 8,8 % і 7 %. У структурі суспільного виробництва в 1960 р. за виробленим національним прибутком (у СРСР його визначали без урахування невиробничої сфери) частка промисловості становила 47,9 %, сільського господарства — 29,1 %, транспорту й зв'язку — 4,7 %; будівництва — 8,2 %; торгівлі — 11,1 %. За період з 1951 по 1965 рр. було побудовано 1960 великих підприємств.

Розвиток промисловості відбувався одночасно з підвищенням рівня її технічної оснащеності. З другої половини 50-их років була розгорнута механізація й автоматизація виробничих процесів. У вугільній промисловості удосконалювався шахтний транспорт, механізувалася вирубка й відвантаження вугілля (98 %). У доменному і сталеплавильному виробництві будували печі з великим корисним

об'ємом, використовували засоби автоматизації, почали застосовувати киснево-конверторний спосіб плавки сталі, а також випуск сплавів для авіаційної і ракетної промисловості. На машинобудівних підприємствах застосовували автоматичне й напівавтоматичне електрозварювання, нові технологічні способи прискорення обробки металу. Рівень механізації на залізничному транспорті зріс у 1960 р. до 60 %, на річковому — до 78 %, морському — до 68,5 %. Тільки в 1959—1965 рр. було створено близько 4 тис. нових видів машин, механізмів, апаратів і матеріалів.

Підприємства освоїли випуск близько 1100 видів нової техніки й зняли з виробництва 800 типів застарілих конструкцій. Було встановлено понад 40 тис. автоматичних і напівавтоматичних апаратів, уведено 813 автоматичних і напівавтоматичних ліній. У 1965 р. у промисловості України нараховувалося 14 автоматизованих підприємств і 4 комплексно-автоматизовані електростанції, 9343 механізовані й автоматизовані лінії, було комплексно механізоване й автоматизовано 2527 ділянок, 1790 цехів, 431 підприємство.

У період семилітки (1959—1965 рр.) певна увага приділялася виробництву промислових і продовольчих товарів, предметів широкого вжитку. У цей період було побудовано більше 300 нових і реконструйовано більше 400 підприємств легкої і харчової промисловості. Випуск продукції легкої промисловості виріс у 1,5 разу, продовольчих товарів — у 1,7 разу, товарів культурно-побутового призначення і господарського споживання — удвічі. Почали працювати такі великі підприємства, як Донецька трикотажна і Червоноармійська панчішна фабрики, швейні фабрики в Кіровограді, Артемівську, Дрогобичі й Миколаєві, Луганська взуттєва фабрика та інші. Побудований у ті роки Херсонський бавовняний комбінат став найбільшим текстильним підприємством республіки. Завершилося будівництво Житомирського й Рівненського льонокомбінатів, що дало можливість уперше на базі місцевої сировини розгорнути в УРСР виробництво власних льняних тканин.

У легкій промисловості значного поширення набули концентрація і кооперування підприємств. У Львові в 1961 р. виникли перші виробничі об'єднання — фірми «Прогрес» (взуттєва) і «Світанок» (шкіряна). До 1966 р. у системі Міністерства легкої промисловості України було вже 27 виробничих об'єднань, питома вага яких у загальному виробництві становила 27 %.

Однак у деяких областях республіки скоротився або припинився випуск окремих товарів широкого вжитку, погіршилося використання місцевої сировини й промислових відходів. Це було пов'язано з відставанням сільського господарства. Розрив між середньорічними темпами росту промисловості й сільського господарства став при-

чиною того, що деякі підприємства легкої і харчової промисловості опинилися в скрутному становищі через брак сировини.

Помітне зростання спостерігалось в *чорній металургії*. У 1965 р. видобуток залізної руди перевищив рівень 1950 р. у 4 рази, виплавка чавуну — у 3,5, сталі — у 1,4, виробництво прокату — у 3,7, сталевих труб — у 3,1 разу. Було побудовано й здано в експлуатацію в 1951—1965 рр. 27 доменних, 38 мартенівських печей, 62 прокатні стани.

Важлива роль в індустріальному комплексі належала *машинобудуванню і металообробці*, середньорічні темпи росту яких складали в 50-х роках 16,5 %. Зменшення їхньої частки в галузевій структурі промисловості пояснювалося конверсією і тим, що військову продукцію в офіційній статистиці не показували. За цей час було створено більше 17 тис. зразків нових типів машин, устаткування, приладів, зокрема гідротурбін, турбогенераторів, крокуючих екскаваторів, магістральних тепловозів, електровозів, трансформаторів, автоматичних ліній, електронних машин, телевізорів, магнітофонів, моторолерів, мотоциклів, холодильників, пральних машин, пылесосів. До середини 60-х років було освоєно виробництво синтетичних алмазів, великовантажних автомашин, автобусів власної конструкції, малолітражок, авторефрижераторів, автонавантажувачів, танкерів, рибальських траулерів, літаків. Побудовано такі заводи, як Одеський і Дніпропетровський важких пресів, Кременчуцький і Запорізький автомобільні, Львівський телевізійний, Сумський електронних мікроскопів, Київський електронно-обчислювальних машин, Хмельницький трансформаторних підстанцій. Україна займала провідне місце в СРСР за обсягами виробництва сільськогосподарських машин. Тільки за першу половину 60-х років було побудовано 22 заводи. До 1965 р. у республіці нараховувалося більше 1 тис. машинобудівних підприємств, на яких працювало понад 25 % зайнятих у промисловості.

Вугільна промисловість, насамперед у Донбасі, забезпечувала якісним твердим паливом потреби господарства і населення УРСР та інших республік. За 1959—1965 рр. в Україні було введено в дію 46 нових і реконструйовано 33 діючі шахти.

Протягом 1951—1958 рр. здійснювалося *будівництво нових електростанцій*. У 1955 р. дала струм Каховська гідроелектростанція, через рік — Теребле-Рицька ГЕС у Закарпатті та інші. Протягом семилітки (1959—1965 рр.) було закінчено спорудження Кременчуцької й Дніпродзержинської ГЕС, введена в експлуатацію перша черга Київської гідроелектростанції, побудовані Зміївська ГРЕС та інші електростанції.

Споруджувалися нові доменні й мартенівські печі, вводилися в дію могутні прокатні стани. Протягом 1955 р. у республіці було ви-

плавлено більше 22 млн т чавуну, 24 млн т сталі, а в 1965 р. — відповідно 32,6 і близько 37 млн т. Розвивалася кольорова металургія. Росло виробництво алюмінію, цинку, магнію, титану, ртуті, було освоєно виробництво кристалічного кремнію та германію.

Інший експеримент передбачав несподіваний перехід до *виращування величезної кількості кукурудзи* на загальній площі 28 млн га в масштабах усього Радянського Союзу. За американською моделлю її мали використовувати як корми для збільшення продуктивності тваринництва. У 1953 р. посіви кукурудзи в УРСР займали майже 2,2 млн га. Відповідно до рішення лютого (1955 р.) Пленуму ЦК КПУ планувалося вже в 1955 р. засіяти цією культурою більше 5 млн га. У 1961 р. колгоспи й радгоспи республіки «за порадою товариша Хруцова» виділили 3 млн га кращих земель під посіви кукурудзи. Однак результати «кукурудзяної епопеї» виявилися більше ніж скромними. Продовольча проблема залишалася невирішеною. Після неврожаю 1963 р. СРСР змушений був зробити великі закупівлі зерна в Канаді й США. Надалі подібні закупівлі стануть регулярними.

Ще одним грандіозним проектом стала *реформа у тваринництві*. Її суть, за словами Хруцова, полягала в тому, щоб «у найближчі роки наздогнати США за виробництвом м'яса, масла й молока на душу населення». Ця програма була прийнята в 1957 р., але так і не була виконана. У 1964 р. виробництво продукції тваринництва в УРСР упало до 92 % рівня 1958 р.

Держава постійно вживала *заходи щодо підняття продуктивності колгоспів і радгоспів*. Протягом 1952—1958 рр. закупівельні ціни на зерно зросли майже в 7 разів, на картоплю — у 8 разів, на продукти тваринництва — у 5,5 разу. У 1961 р. були знижені в середньому на 40 % ціни на сільськогосподарські машини і запчастини до них, пальне й автомобілі. Колгоспи одержали пільги з прибуткового податку від реалізації продуктів тваринництва. У 1962 р. для колгоспів були знижені ціни на будівельні матеріали, метал і металоконструкції, одночасно підвищені державні закупівельні ціни на молоко, молочні продукти, худобу й птицю в середньому на 35 %.

Реформаторські нововведення торкнулися і *соціальної сфери*. Із середини 50-х років заробітна плата стала провідною формою підвищення добробуту трудящих. Середньомісячна грошова заробітна плата всіх категорій робітників та службовців у 50-ті роки зросла на 25,3 %. Про збільшення грошових прибутків жителів України свідчить той факт, що сума внесків в ощадних касах республіки виросла з 2,7 млрд карбованців у 1950 р. до 19,7 млрд карбованців у 1960 р. У 1965 р. скоротився робочий день. Фабрики й заводи перейшли на п'ятиденний робочий тиждень. Збільшився термін відпусток вагітним жінкам і молодим матерям. Прибутки колгоспників від громад-

ського й особистого господарства збільшилися в 1951—1955 рр. на 50 %. З уведенням у 1956 р. щомісячного авансування грошова оплата праці колгоспників поступово починає переважати. У 1960 р. її середньомісячний розмір становив 24,3 карбованця, або близько 45 % загальної оплати за трудові. У липні 1964 р. був прийнятий закон про пенсії і допомогу членам колгоспів. Мінімальний розмір пенсії встановлювався в розмірі 12 карбованців на місяць.

Певне значення для підйому добробуту населення мало скасування або зменшення податків, скасування в 1957—1958 рр. обов'язкових державних позик. Росла роль суспільних фондів споживання. Так, у 1963 р. у СРСР вони склали 17% національного доходу. За їхній рахунок забезпечувалися безкоштовне навчання, охорона здоров'я. Більш раціональною стала структура споживання. Однак витрати на харчування були високими й склали 47,4 % заробітної плати робітника. Виплати й матеріальна допомога залишалися низькими — 717 карбованців на рік на душу населення.

Урбанізація підсилювала *житлову кризу*. У 1954 р. було прийнято рішення про масове будівництво житла індустріальними методами. Виросла площа нових житлових будинків, пізніше прозваних у народі «хрущовками». Люди почали переселятися з «комуналок», бараків, підвалів і напівпідвалів в індивідуальні квартири. Якщо в 1918—1940 рр. в Україні було введено в експлуатацію 78,5 тис. кв. м житлової площі, то в 1956—1965 рр. — більше 182 тис. кв. м. Одержали й побудували собі житло майже 18 млн чоловік. Гострота житлової проблеми трохи зменшилася, однак якість житла й рівень забезпеченості ним населення усе ще залишався низьким.

Певні зрушення спостерігалися в *духовному житті* й у сфері *народної освіти*. У квітні 1958 р. Хрущов виступив на XIII з'їзді ВЛКСМ, закликавши перебороти відірваність шкіл і вузів від життя. Наприкінці того ж року був опублікований закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», що був продубльований Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р. В основі запропонованої реформи лежав принцип об'єднання загальноосвітнього й політехнічного навчання. Відповідно до закону семи- і десятилітні школи були перетворені на восьмирічні (обов'язкові) й одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою. Випускники середніх шкіл, за винятком 20 % кращих учнів, зобов'язані були до вступу у вуз відпрацювати на виробництві не менше двох років. У міських школах почали створювати майстерні й цехи, в яких учні займалися виготовленням інструментів, іграшок, значків, простих видів одягу й меблів. При сільських школах з'явилися господарства з правильною сівозмінною, тваринницькі ферми й птахофабрики.

З 1961 р. по 1966 р. у 132 вузах і 697 технікумах України набір збільшився в 1,5 разу. У них навчалися 1 млн 336 тис. студентів і учнів. У 1963 р. у Харкові був відкритий Інститут мистецтв, у 1964 р. заснований Донецький державний університет (нині Донецький національний університет).

Деякі позитивні зміни відбулися у сфері *культурної і наукової діяльності*. З 1957 р. українські історики приступили до видання власного «Українського історичного журналу». З 1959 р. по 1965 р. продовжувалося видання 17 томів «Української Радянської Енциклопедії». З'явилися багатотомні «Словник української мови», «Історія української літератури», «Історія українського мистецтва», «Історія міст і сіл Української РСР». Творчу активність української інтелігенції стимулювала також поява нових суспільно-політичних, наукових і літературних журналів («Прапор», «Знання та праця», «Всесвіт» та інші). Масовими тиражами видавалися твори А. Малишка, О. Гончара, М. Рильського, М. Бажана, П. Воронька, М. Стельмаха, Ю. Яновського, В. Сосюри, П. Тичини, Остапа Вишні й Б. Олійника.

Помітною подією в культурному житті республіки стало проведення в березні-травні 1958 р. фестивалю «*Перша українська театральна весна*», в якому брали участь десятки театральних колективів, у тому числі Харківський академічний театр ім. Т. Шевченка, Львівський театр опери та балету ім. І. Франка, Вінницький обласний музично-драматичний театр ім. М. Садовського.

В УРСР склалася розгалужена *мережа науково-дослідних установ*. Тільки в період з 1959 р. по 1965 р. у республіці було створено 73 наукові заклади, а всього діяло понад 830 наукових установ, в яких працювало 95 тис. чоловік (у тому числі близько 2 тис. докторів наук і майже 20 тис. кандидатів наук). Базовим центром наукових досліджень була Академія наук України, до складу якої входило близько 50 науково-дослідних установ. У середині 50-х років у складі АН УРСР працювали 81 академік і 100 членів-кореспондентів. У 1962 р. на базі комп'ютерного центру, відкритого в Києві ще в 1957 р., був створений Інститут кібернетики.

Розгорнули свою діяльність Українське державне видавництво, Видавництво Академії наук України, Державне видавництво образотворчого мистецтва та музичної літератури УРСР (з 1964 р. — видавництво «Веселка»), обласні видавництва в Харкові, Одесі, Львові, Донецьку й інших містах. За період з 1950 р. по 1958 р. кількість виданих книг (за назвами) зросла з 4136 до 6618 (з них 3975 — українською мовою), а їхній тираж збільшився з 77,6 млн до 116,2 млн екземплярів.

Під завісу «хрущовської відлиги», однак, усе більш помітними

стали тенденції на згортання процесів демократизації, посилення тотального ідеологічного диктату партії. Відповіддю на ці рецидиви сталінщини стало формування наприкінці 50-х і початку 60-х років правозахисного руху *дисидентів* як у рамках усього Союзу, так і в Україні. Влада боролася проти нього під гаслом «боротьби з антирадянщиною». У травні 1961 р. відбувся судовий процес над Українським робітничо-селянським союзом, організованим у 1959 р. Л. Лук'яненком. Союз ставив за мету вихід УРСР зі складу СРСР шляхом реалізації відповідної статті Конституції СРСР (про право націй на самовизначення). Суд засудив Лук'яненка до вищої міри покарання, згодом замінивши розстріл 15-літнім ув'язненням у таборі й 10-літнім засланням. Разом з Л. Лук'яненком були засуджені В. Луцків, І. Кандиба та інші.

У жовтні 1961 р. у Москві відбувся XXII з'їзд КПРС, на якому М. С. Хрущов представив нову *Програму партії — програму побудови комунізму в СРСР*. Одночасно був даний поштовх новому етапу роботи з подолання культу особи Сталіна й нових реформ в економіці. До Статуту КПРС був уключений новий пункт, відповідно до якого ніхто не міг займати виборну посаду в партії більше трьох термінів поспіль, а склад керівних органів повинен був регулярно обновлятися щонайменше на одну третину.

У березні 1962 р. Хрущов провів реорганізацію всього керівного апарату сільськогосподарського комплексу. Це стало прелюдією до найбільш незвичайної хрущовської реформи. Відповідно до проекту, уся партія повинна була змінити територіальну структуру на виробничу. Її апарат поділявся на дві рівнобіжні структури — для промисловості й сільського господарства, якими керували з єдиного центру. У кожній області з'явилося по два обкоми партії: один займався промисловим виробництвом, інший — аграрним сектором. За цим самим принципом розділили виконавчі органи влади — *облвиконкоми*.

Усі ці перетворення були негативно зустрінуті консервативною частиною партійної номенклатури, що в умовах тоталітаризму звикла до гарантованості свого панівного положення і не бажала його втрачати через «реформаторську чехарду» Хрущова. За спиною Першого секретаря ЦК почала назрівати змова, в яку були втягнені всі вищі партійні керівники. 14 жовтня 1964 р. вони скликали *Пленум ЦК КПРС*, на якому Хрущова змусили підписати заяву про добровільну відставку. Посада Першого секретаря дісталася Л. І. Брежнєву, а посада Голови Ради Міністрів СРСР (яку Хрущов за сумісництвом займав з 1958 р.) — О. М. Косигіну.

УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60-х — ПОЧАТОК 80-х РОКІВ)

«ЗАСТІЙ»

У 70-ті роки наростаюча *бюрократизація економіки*, збереження авторитаризму в системі політичного управління призвели до появи й поглиблення кризових явищ у всіх сферах життя радянського суспільства, у тому числі й в Україні. Середньорічний приріст валового національного продукту в УРСР у 1961—1965 рр. становив 6,9 %, у 1966—1970 рр. — 6,7 %, у 1971—1975 рр. — 5,6 %, у 1976—1980 рр. — 3,4 %, у 1981—1985 рр. — 3,5 %. Тільки за 15 років (з 1965 р. по 1980 р.) темпи росту продуктивності праці в УРСР знизилися більше ніж удвічі. Уповільнення темпів економічного зростання, невиконання планових завдань, топтання на місці, а в окремих галузях — відкат назад були особливо загрозливими для СРСР на тлі технологічної революції, що розпочалася в розвинутих капіталістичних країнах і супроводжувалася їхнім переходом від індустріального до постіндустріального суспільства. Оскільки в господарських планах міністерств і відомств СРСР не знаходили належного відображення питання використання досягнень науково-технічної революції (НТР), партія ініціювала розробку комплексної програми розвитку техніки й технологій. Протягом 1971—1975 рр., наприклад, передбачалося одержати від використання в народному господарстві досягнень науки й техніки економічний ефект 40—42 млрд карбованців, або приблизно 40 % запланованого на п'ятирічку приросту національного доходу. На практиці ж велику силу набирали інертність, рутинерство, бюрократизм.

Велика частина підприємств підпорядковувалася центральним міністерствам і відомствам. Якщо в 1957 р. в СРСР було 37 міністерств, то в 1974 р. — уже більше 60, у 1977 р. — 80, а на початок 1987 р. — більше 100. За період з 1975 р. по 1985 р. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств, відомств і державних комітетів в УРСР зросла майже на 20 %. Неухильно втілювалися конкретні міністерські постанови; з областей викачувалося все можливе при мінімальних витратах на соцкультпобут, екологію, розвиток виробничої й соціальної інфраструктури тощо. Об'єктивне призначення міністерської системи полягало в тому, щоб займатися діяльністю, яка суперечить інтересам населення того регіону, у межах якого діяло підприємство. І чим

більшим було підприємство, чим важливішою була його продукція з погляду загальнодержавного, тим більшого конкретного збитку завдала його діяльність регіонові.

Сказане повною мірою стосується й народногосподарського комплексу України, повністю підлеглого союзним міністерствам і відомствам. На думку американського економіста Х. Хантера, вилучення поточного доходу з УРСР і використання його в інших регіонах СРСР було «основною рисою української економічної історії». За підрахунками британського фахівця П. Уайлза, Україна регулярно вносила в союзний бюджет на 10 % більше коштів, ніж отримувала з нього.

Отже, положення справ в економіці неухильно погіршувалося, зростання життєвого рівня народу сповільнилося. За років дев'ятої п'ятирічки (1971—1975 рр.) обсяг промислового виробництва виріс на 43 % (за альтернативними оцінками — лише на 25 %) порівняно з 50,5 % (39 %) у восьмій п'ятирічці. Замість 41 % приросту використовуваного національного доходу в 1966—1970 рр. у дев'ятій п'ятирічці цей показник виріс тільки на 28 %. Причому ці прирости досягалися не за рахунок інтенсивних методів ведення господарства й підвищення продуктивності праці, а за рахунок залучення в господарський обіг усе нових і нових ресурсів. Приріст інтегрального показника ефективності суспільного виробництва упав з 18 % у восьмій п'ятирічці до 6 % у дев'ятій. Темпи зростання реальних прибутків населення в УРСР мали тенденцію до постійного зниження. Якщо в дев'ятій п'ятирічці в Україні вони склали 20 %, у десятій — 17 %, то в одинадцятій — лише 14 %. З п'ятирічки в п'ятирічку зменшувалося число громадян, що зуміли поліпшити свої житлові умови. У восьмій п'ятирічці їх нараховувалося 8,9 млн чоловік, у дев'ятій — 8,6 млн, у десятій — 7,8 млн, а в одинадцятій — 7,7 млн. Знизився і рівень охорони здоров'я. За період 1970—1985 рр. показники смертності в УРСР зросли з 8,8 до 12,1 випадків на 1 тис. громадян, а природний приріст населення України скоротився в 2,2 рази. Країна за всіма показниками чимраз сильніше занурювалася в «застій».

У світі розгортався *новий виток науково-технічної революції*. Його основу складали такі досягнення науки, що призвели до формування мікроелектроніки, біотехнології як базисних напрямків технологічного перевороту у виробничій і невиробничій сферах. Це вимагало нових кадрів, знань і навичок. А в СРСР закостеніла бюрократична машина не могла адаптуватися до змін, реагуючи на них лише збільшенням штатів. З 1960 р. по 1987 р. апарат органів управління в країні виріс більше ніж удвічі — з 1245 тис. до 2663 тис. чоловік, а загальна чисельність керівників перевищила 18 млн чоловік. Ці кадри відрізнялися в основному низьким професійним рівнем (з 9,3 млн керівників усього 4,2 млн (45 %) мали вищу освіту й тільки частки

відсотка — середню спеціальну управлінську освіту). Ефективно реалізувати на реалії технологічної революції такий апарат не міг. Зате він регулярно нарощував випуск інструкцій, наказів, розпоряджень та інших підзаконних актів.

Незважаючи на те, що 70-ті рр. були сприятливими з погляду природних приростів працездатного населення, саме в цей період загострився дефіцит робочої сили, оскільки величезні капіталовкладення йшли не на заміщення застарілої техніки й устаткування, а на будівництво стін для давно застарілих технологічних установок і машин. Дефіцитність трудових ресурсів в умовах адміністративно-командної системи змушувала підприємства накопичувати цей ресурс в запас. У 1971—1978 рр. у промисловості було створено більше 3 млн нових робочих місць, що залишалися вакантними. Зате значна частина робітників обслуговувала фізично й морально застарілу техніку. Тому хоча й відбувалося деяке скорочення питомої ваги працівників, зайнятих ручною працею, їхня абсолютна чисельність продовжувала зростати.

Десята п'ятирічка, скоріше для самозаспокоєння, була проголошена «п'ятирічкою ефективності і якості». Однак замість вслякої економії з усіх сил підтримувалися пропорції 30—50-х рр. Ставка робилася на закупівлі через імпорт промислового устаткування і товарів широчитку в обмін на експорт енергоносіїв з непоновлюваних (природних) джерел. При цьому розраховували на сформовану в 70-ті роки сприятливу для СРСР зовнішньоекономічну кон'юнктуру (у зв'язку з війною на «нафтоносних територіях» Близького Сходу й енергетичною кризою, що вибухнула на Заході). Безоглядно форсувався нафтогазовидобуток у Західному Сибіру. Для нагляду за виконанням планових завдань була створена спеціальна урядова комісія, Західно-Сибірським нафтогазовим комплексом постійно займався ЦК КПРС. На спорудження об'єктів комплексу кидалися сили будівельників буквально з усіх регіонів країни. З витратами рахуватися було не прийнято, з нестатками нафтовиків і газувиків — теж. «*Нафта за будь-яку ціну!*» — такий був девіз «ощадливої економіки». Західний Сибір у 1980 р. дав 10 % світового видобутку нафти й газу.

Після восьмикратного (а в торгівлі з розвинутими капіталістичними країнами п'ятнадцятикратного) підвищення цін на нафту в 70-х рр. у СРСР буквально ринув потік нафтодоларів. Прибутки від реалізації нафти й нафтопродуктів за період з 1974 р. по 1984 р. за найскромнішими підрахунками склали 176 млрд інвалютних карбованців. Але ці казкові гроші зробили неймовірно скромний вплив на задоволення потреб і запитів людей й економічних структур. Витратний механізм перемелював одержувані кошти, спрямовуючи їх на будівництво чергових безперспективних і екологічно згубних довгобудів.

Від вимог часу усе більше відставав науково-технічний потенціал, що був запрограмований на еволюційний розвиток і не відповідав вимогам сучасного етапу технологічної революції. Якісний рівень вітчизняного науково-технічного сектора неухильно знижувався. Середньорічне число створених зразків нової техніки скоротилося з 4,6 тис. у 1961—1965 рр. до 3,5 тис. у 1981—1985 рр. Причому тільки 10 % зразків цієї техніки перевищували рівень кращих світових. Загальмувалося освоєння і принципово нових технологій, намітилося серйозне відставання в розвитку фундаментальних наукових досліджень, за якими ще недавно СРСР мав непогані показники.

Країна впритул підходила до кризи всієї соціально-економічної системи. Злидарський рівень життя десятків мільйонів людей, неможливість задоволення першочергових потреб і відсутність стимулів до праці викликали процеси фізичної і соціальної деградації. У 1970 р. рівень споживання на душу населення в СРСР становив приблизно половину американського. Якщо в 1982 р. для заповнення звичайного щотижневого споживчого кошика у Вашингтоні (США) досить було відпрацювати 18 годин, то в Києві аналогічний кошик коштував майже 53 робочі години (без урахування якості товарів і послуг, що в СРСР була набагато нижчою, ніж в Америці). Тому за рівнем споживання на душу населення СРСР займав на той час лише 77 місце у світі.

ДИСИДЕНТИ БРЕЖНЄВСЬКОГО ПЕРІОДУ

У роки «застою» почався новий етап *дисидентського руху*, який можна назвати «гельсінським», тому що його учасники намагалися стежити за дотриманням гуманітарних статей договору, підписаного СРСР на Міжнародній нараді з безпеки й співробітництва в Європі влітку 1975 р. у Гельсінкі. Вихідним рубежем була прес-конференція професора Ю. Орлова для закордонних кореспондентів у травні 1976 р., де було заявлено про створення *групи сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР*. До Московської групи ввійшли Л. Алексєєва, С. Боннер, П. Григоренко, О. Марченко. Незабаром утворилися Українська, Литовська, Грузинська, Вірменська групи.

Українська Гельсінська група (УГГ) виникла в Києві в листопаді 1976 р. Очолив її письменник *М. Руденко*. До її складу входили *О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович* та інші — усього 37 чоловік. УГГ ставила за мету познайомити українське суспільство з Декларацією прав людини ООН, зібрати докази порушення радянською владою прав людини, національних прав в УРСР, застосування політики етно- і лінгвоциду й насильницької

русифікації, добитися безпосередніх зв'язків України із закордонними країнами, акредитації в УРСР представників іноземної преси, вільного обміну інформацією й ідеями. КДБ почав переслідування дисидентів. До 1980 р. майже 3/4 складу УГГ були засуджені на терміни від 10 до 15 років.

Крім правозахисного дисидентства, в УРСР мали місце релігійне й «національно орієнтоване» дисидентство. Релігійні дисиденти вели боротьбу за утвердження в республіці не декларованої, а фактичної свободи совісті. Частина з них вимагала відновити греко-католицьку й автокефальну православну церкви, не переслідувати представників протестантських сект. У 1982 р. священник *Й. Тереля* організував *Комітет захисту Української греко-католицької церкви*, сподіваючись добитися її легалізації. Брежнєвський режим відповів на це арештами активістів.

Проти русифікації, утиску української культури й імперської політики Москви в 60—70-ті роки виступали такі дисиденти, як *І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл, В. Стус, І. Світличний, М. Горинь, Б. Горинь, Є. Сверстюк, І. Калинець* й інші. У дисидентство пішла політизована, радикально налаштована молодь із різних соціально-професійних груп населення. Становлення структур правозахисного руху супроводжувалося наростанням у його діяльності політичних пріоритетів. Для боротьби з інакомисленням у складі КДБ було сформовано п'ять Головне управління. До 1984 р. зусиллями «компетентних органів» рух дисидентів був практично знищений. Біля тисячі чоловік (до 90 % активістів) опинилися у в'язницях, таборах, психіатричних лікарнях («психушках»). Найбільш авторитетного «опонента» системи, академіка *А. Д. Сахарова*, без суду і слідства позбавили всіх трьох зірок Героя Соціалістичної Праці, інших державних нагород і вислали в закрите місто Горький (нині Нижній Новгород), де він пробув сім років. Незважаючи на відносну нечисленність, дисиденти зробили свій внесок у розхитування підвалин радянської системи, у розвінчання міфу про її гуманність і демократизм.

УРСР У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985—1991 рр.)

ПЕРЕБУДОВА

Перебудова — термін, що ввійшов до широкого вжитку із середини 80-х років ХХ ст. Політика перебудови, почата частиною керівни-

цтва КПРС на чолі з Генеральним секретарем ЦК партії М. С. Горбачовим, призвела до значних змін у житті країни й світу в цілому (гласність, політичний плюралізм, закінчення «холодної війни» тощо). До кінця 80-х — початку 90-х рр. у результаті суперечливості й непослідовності в здійсненні перебудови відбулося загострення кризи у всіх сферах життя суспільства, що завершилося розпадом СРСР у серпні — грудні 1991 р.

ГЛАСНІСТЬ

У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС прийняв нову редакцію Програми партії, з якої забрали завдання побудови комунізму, проголосивши курс на удосконалення соціалізму. Саме тоді М. С. Горбачов висунув два принципово нові політичні гасла — *гласність* і *широка демократія*. Іншими словами, реформи вирішено було починати не з економічного базису, а з політичної надбудови.

Основними досягненнями політики гласності стали: ліквідація «білих плям» в історії СРСР; повернення з небуття дискредитованих у 30—70-ті роки імен багатьох політичних і культурних діячів, заборонених літературних творів, кінофільмів, наукових і публіцистичних праць; послаблення цензури; розгортання дискусій навколо ключових проблем громадського, соціального, політичного й духовного розвитку; ламання старих пропагандистських стереотипів й ідеологічних міфів; поява ідейного плюралізму, розмаїтості думок; падіння «залізної завіси» і можливість діалогу з країнами Заходу; поліпшення радянсько-американських відносин.

Гострі публіцистичні твори з'явилися на сторінках таких видань, як «Московські новини», «Вогник», «Новий мир», «Прапор», «Жовтень», «Питання історії», «Літературна Україна» та інших. Люди із здивуванням дізнавалися про раніше приховані від них факти минулого, пов'язані з революцією та громадянською війною 1917—1920 рр., непом'якшеною політикою колективізації й індустріалізації, голодоморами, сталінськими репресіями 30-х років, Великою Вітчизняною війною, діяльністю ОУН-УПА, «хрущовською відлигою», дисидентами й брежневським «застоем». Протягом лише одного 1986 р. газети і журнали набули 14 млн нових читачів.

Природно, політика гласності викликала різку політизацію громадян і зростання ідеологічної поляризації. У дискусіях на сторінках друкованих видань, на радіо й телебаченні переважали не наукові аргументи, а емоції й ідеологічні пристрасті. При цьому комуністична ідеологія почала зазнавати відкритих нападів з боку її опонентів, у самій партії почався період «розброду й хитань». Плюралізм думок

зайшов у суперечність з існуючою тоталітарною системою, назріла необхідність у радикальній політичній реформі.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ (16 липня 1990 р.)

Найважливішим документом, що прийняла Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 р., була *Декларація про державний суверенітет України*, що складалася з преамбули, 10 розділів і висновку.

Які її основні положення?

1. Проголошувалися верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність й рівноправність у зовнішніх відносинах; від імені українського народу могла виступати тільки Верховна Рада УРСР.

2. У розділі «Державна влада» зазначалося, що УРСР забезпечує верховенство Конституції й законів республіки на своїй території; вищий нагляд за дотриманням законів здійснює Генеральний прокурор УРСР.

3. Весь економічний і науково-технічний потенціал республіки оголошувався власністю народу України; УРСР створює власну банківську, цінову, фінансову та інші системи, формує держбюджет, а у разі потреби вводить свою грошову одиницю.

4. У галузі культурного розвитку проголошувалося прагнення забезпечити національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови у всіх сферах громадського життя; одночасно всім національностям, що проживають на території УРСР, гарантувалася воля їхнього національно-культурного розвитку.

5. У розділі «Зовнішня й внутрішня безпека» вказувалося, що Україна має право на власні Збройні сили, внутрішні війська й органи державної безпеки, підлеглі Верховній Раді; проголошувалося прагнення України стати в майбутньому нейтральною державою, не брати участь у військових блоках і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не купувати ядерну зброю.

6. У галузі міжнародних відносин Україна як суб'єкт міжнародного права прагнула підтримувати дружні зв'язки з іншими державами, брати участь у роботі міжнародних організацій; при цьому визнавався пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права.

7. На закінчення відзначалося, що Україна буде будувати свої відносини з іншими радянськими республіками на основі договорів,

укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги й невтручання у внутрішні справи.

ДКНС (рос. ГКЧП)

Серпнева криза 1991 р. — політична криза, викликана спробою групи членів вищого керівництва СРСР зірвати процес підписання нового Союзного договору. 19 серпня було офіційно оголошено про створення *Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС, рос. ГКЧП)*, до складу якого ввійшли віце-президент СРСР Г. І. Янаєв, прем'єр-міністр В. С. Павлов, заступник голови Ради оборони при Президенті СРСР О. Д. Бакланов, міністр внутрішніх справ Б. К. Пуго, міністр оборони Д. Т. Язов, голова Комітету державної безпеки В. А. Крючков й інші. ДКНС прийняв рішення про заборону діяльності опозиційних партій і рухів, а також ряду газет. До Москви були введені війська. Відповіддю на створення ДКНС стали масові демонстрації й мітинги протесту в Москві, Ленінграді й ряді інших міст країни. На чолі опору діяв ДКНС встали президент РРФСР Б. М. Єльцин й інші керівники Російської Федерації. Указами Єльцина створення ДКНС було кваліфіковане як спроба державного перевороту; союзні органи виконавчої влади, включаючи силові структури, були перепідпорядковані президентові РРФСР. 22 серпня виступ ДКНС було придушено. Його члени, а також ряд інших діячів (у тому числі голова Верховної Ради СРСР О. І. Лук'янов) були арештовані (у 1994 р. амністовані Державною думою Російської Федерації); Пуго покінчив життя самогубством.

23 серпня указом Єльцина була припинена діяльність Компартії на території РРФСР (заборонена 6 листопада). 24 серпня президент СРСР *М. С. Горбачов зрікся керівної посади Генерального секретаря ЦК КПРС* і звернувся до членів ЦК із закликом про саморозпуск. Діяльність союзних органів влади виявилася паралізованою. Реальний центр влади в Москві почав переміщатися до російського керівництва. Латвія, Литва й Естонія заявили про вихід із СРСР; їхня незалежність була офіційно визнана керівництвом СРСР 5 вересня 1991 р. Серпнева криза прискорила процес дезінтеграції і наступного розпаду СРСР.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ 24 СЕРПНЯ 1991 р.

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто **ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ** та створення самостійної Української держави — **УКРАЇНИ**.

Територія України є неподільною й недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція й закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

*Верховна Рада України
24 серпня 1991 року*

РЕФЕРЕНДУМ 1 ГРУДНЯ 1991 р.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив Акт проголошення незалежності України: за нього проголосували 28,8 млн чоловік, або 90,32 % виборців. Тоді ж першим Президентом суверенної України на альтернативній основі був обраний Л. М. Кравчук, за якого проголосували близько 75 % виборців. 5 грудня на урочистому засіданні ВР України Л. М. Кравчук приніс присягу на вірність українському народові.

УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Л. КРАВЧУК — ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Кравчук Леонід Макарович (нар. 10.01.1934) — перший Президент незалежної України. Народився 10 січня 1934 р. у с. Великий Житин Рівненської обл. Освіта вища, закінчив у 1958 р. Київський державний університет, у 1970 р. — Академію суспільних наук при ЦК КПРС, кандидат економічних наук. У 1958—1960 рр. — викладач Чернівецького фінансового технікуму, у 1960—1967 рр. — консультант-методист Будинку політпросвіти, лектор, помічник секретаря, завідувач відділу агітації і пропаганди Чернівецького обкому КПУ, у 1967—1970 рр. — аспірант Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1970—1988 рр. — завідувач сектора, інспектор, помічник

секретаря, перший заступник завідувача відділу, завідувач відділу агітації й пропаганди ЦК КПУ. У 1988—1990 рр. — завідувач ідеологічного відділу, секретар ЦК КПУ, у 1990 р. — другий секретар ЦК КПУ. У 1989—1990 рр. — кандидат у члени Політбюро, у 1990—1991 рр. — член Політбюро ЦК КПУ. У березні 1990 р. обраний депутатом Верховної Ради України від Ямпільського виборчого округу № 39 (Вінницька обл.). У 1990—1991 рр. — голова Верховної Ради України. Першого грудня 1991 р. Л. Кравчук був обраний Президентом України на перших прямих президентських виборах, набравши 19 643 481 голосів — (61,59 %). У грудні 1991 р. — липні 1994 р. — Президент України. На президентських виборах 1994 р. у другому турі програв колишньому прем'єр-міністрові Л. Кучмі, набравши 45,1 % голосів. У вересні 1994 р. обраний депутатом Верховної Ради у Тербовлянському виборчому окрузі № 364 (Тернопільська обл.), у Верховній Раді ввійшов до депутатської групи «Конституційний центр». У 1998 р. обраний депутатом Верховної Ради України. Як лідер партійного списку СДПУ(о) подолав 4-процентний бар'єр. Член Комітету Верховної Ради України з міжнародних справ і зв'язків із СНД. З 1998 р. — член СДПУ(о) і Політбюро СДПУ(о). Був членом ЦК КПРС із 1990 р., заявив про вихід з рядів КПРС 19 серпня 1991 р. Нагороджений орденами Князя Ярослава Мудрого V і IV ступенів. Народний депутат України X—XIV скликань.

УТВОРЕННЯ СНД

8 грудня 1991 р. Голови Росії, України і Білорусії (Б. Єльцин, Л. Кравчук і С. Шушкевич) підписали в Біловезькій Пущі угоду про створення *Співдружності незалежних держав (СНД)*, офіційно припинивши існування СРСР і діяльність усіх його органів. З прийняттям 21 грудня спільної Алма-Атинської декларації до СНД увійшли 11 з 15 колишніх союзних республік (без Грузії й республік Прибалтики).

Л. КУЧМА

Леонід Данилович Кучма (нар. 09.08.1938) — другий Президент незалежної України. Народився 9 серпня 1938 р. у селянській родині в с. Чайкіне Новгород-Сіверського району Чернігівської обл. Батько, Данило Прокопійович, загинув на фронті в 1944 р. Мати, Параска Трохимівна, залишилася з трьома малими дітьми на руках. Закінчив десятилітку в с. Костобобрів. У 1955 р. поступив до Дніпро-

петровського державного університету. Успішно закінчив його в 1960 р., одержавши диплом з відзнакою й розподіл на КБ «Південне», один з основних центрів розробки радянської ракетної техніки. На ньому були «зав'язані» десятки й сотні розроблювачів: інститути, конструкторські бюро, підприємства Києва, Москви, Ленінграда, Харкова, Воронежа, Бійська, Єрвана тощо. Л. Кучма прийшов на підприємство молодим дипломником і відразу почав працювати на відповідальній ділянці конструкторського бюро — у секторі розробки елементів автоматичних ракет. Займав посади інженера (1960—1964 рр.), старшого інженера (1964—1966 рр.), провідного конструктора групи комплексу КБ «Південне» (1966—1972 рр.), помічника головного конструктора (1972—1975 рр.), секретаря парткому КБ (1975—1980 рр.), секретаря парткому ВО «Південмаш» (1980—1982 рр.), першого заступника начальника й генерального конструктора КБ «Південне» (1982—1986 рр.), генерального конструктора ВО «Південмаш» (1986—1992 рр.). На початку 90-х років ХХ ст. — один з лідерів директорату, народний депутат України. У жовтні 1992 р. за підтримкою директорату став прем'єр-міністром України, займав цю посаду до вересня 1993 р. З грудня 1993 р. — президент Союзу промисловців і підприємців України. 10 липня 1994 р. обраний Президентом України. Лауреат Ленінської премії і Державної премії України, академік Інженерної академії України. Основні передвиборні гасла — надання російській мові статусу офіційної, максимальне зближення з Росією. Але після обрання своїх передвиборних обіцянок не виконав. Багато виборців у цьому зв'язку почали вважати себе обманутими. Але 1999 р. Л. Кучму було обрано Президентом України на другий термін. Узимку 2000 р. був обвинувачений опозицією в усуненні неугідного владі журналіста — Георгія Гонгадзе (так званий «касетний скандал»). Це послужило початком акції «Україна без Кучми», організованою опозицією. У 2001 р. Верховна Рада кілька разів намагалася почати щодо Л. Кучми процедуру імпичменту.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 р.

У лютому 1996 р. конституційна комісія передала на розгляд парламентові проект нової Конституції України. Він обговорювався протягом трьох місяців, відбулися три офіційні читання цього документа. Зрештою конституційний процес зайшов у тупик. Щоб зрушити справу з мертвої точки й уникнути відкритого конфлікту між Верховною Радою й Президентом України, у травні була створена тимчасова спеціальна депутатська комісія. Нарешті в ніч з 27 на 28 червня 1996 р. парламент

затвердив Конституцію — основний закон держави. День **28 червня** був оголошений державним святом — *Днем Конституції України*.

Конституція України визначає основи суспільного й економічного ладу республіки, форму правління, державного й територіального устрою; регулює стосунки між особою й державою; визначає права й обов'язки громадян; закріплює основні принципи, порядок організації й компетенцію органів законодавчої, виконавчої й судової влади управління на місцях; визначає принципи виборчої системи, державну символіку України; містить норми, що регулюють порядок дії Конституції і порядок внесення до неї змін і доповнень.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади Конституція визнає народ України, що здійснює державну владу безпосередньо, а також через систему державних органів і органів місцевого самоврядування. Основний Закон закріпив принцип верховенства права. Ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачене законодавством. Державною мовою визнана українська мова; одночасно гарантується вільний розвиток, використання й захист російської та інших мов національних меншин.

Громадське життя в республіці ґрунтується на принципах політичного, економічного й ідеологічного плюралізму; держава гарантує волю політичної діяльності, не забороненої Конституцією й іншими законами України. Найважливішими функціями держави, справою всього народу є захист суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної й інформаційної безпеки.

АГРАРНА РЕФОРМА

У середині 90-х років в Україні визріли умови для проведення *аграрної реформи*. На початок 1995 р. свій статус змінили 8,8 тис. колгоспів (94 % загальної чисельності). Серед них розпаювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їхній основі виникло 6,5 тис. колективних підприємств із правом власності їхніх членів на частину майна (пай), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств. Однак усі ці процеси не привели до створення ефективних фермерських господарств, тому що з акціонування був виключений головний засіб виробництва — земля. Продуктивність праці в колективних сільськогосподарських підприємствах за 10 років скоротилася більше ніж удвічі. Середньорічні темпи скорочення виробництва в КСП у 1991—1994 рр. склали 9,5 %.

У листопаді 1994 р. Президент Л. Кучма видав указ «*Про негайні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва*». У ньому передбачалося вирішення трьох основ-

них проблем аграрної реформи: приватизації, оцінки й ринку землі. Тепер селянин міг сам вирішити, чи залишити свій пай у колективному господарстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи заснувати приватне сімейне господарство фермерського типу.

Протягом 1996 р. перший етап земельної реформи був фактично завершений. Земельна власність була роздержавлена і передана у володіння юридичним особам. Документи на право земельної власності одержали майже всі колективні господарства. Почався другий етап реформи — передача землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Майже 6,1 млн громадян одержали земельні паї, обсяг яких складає майже половину всіх земельних угідь України. Але й ці заходи виявилися недостатніми, щоб підвищити продуктивність праці в сільському господарстві. Середньорічні темпи скорочення виробництва в КСП у 1995—1999 рр. склали 13 %. У 1999 р. 85 % КСП були збитковими (у 1994 р. — тільки 24 %). Подібна динаміка була викликана неринковими формами господарювання. Зате в приватному секторі сільського господарства виробництво з 1994 р. зросло на 10 %. Маючи всього 16 % земельних угідь, він давав 60 % сільськогосподарської продукції. Саме тому наприкінці 1999 р. Президент підписав указ «*Про негайні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки*», що відкрив більший простір для приватної ініціативи в аграрному секторі економіки.

КОНФЕСІЇ

Надзвичайною динамічністю й гострою конфліктністю в 90-ті роки характеризувався релігійне життя в Україні. Його характерною рисою було стрімке зростання різноманітних конфесій і культів. До початку 2000 р. у республіці діяло більше 90 конфесій, течій і релігійних напрямків. Загальна кількість релігійних громад у всіх конфесіях збільшилася з 10,8 тис. у 1991 р. до 23,5 тис. у 2000 р.

На сьогодні в Україні діють три православні церкви: *Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ-МП)*, *Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-КП)* і *Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)*. У 1995 р. в УПЦ-МП нараховувалося понад 6 тис. громад, в УПЦ-КП — 1753, в УАПЦ — 616 парафій. Постійна боротьба між трьома православними церквами є відображенням глибокої духовної кризи, яку українське суспільство переживає в перехідний період від тоталітаризму до громадянського суспільства.

Помітним впливом у західних регіонах України користується *Українська греко-католицька церква (УГКЦ)*. Вона нараховує

2,5 тис. громад і їй належать 78 монастирів, 12 духовних навчальних закладів, 22 періодичні видання. Розширила свій вплив в Україні *Римсько-католицька церква (РКЦ)*, що нараховує нині 772 громади і 38 монастирів.

З кожним роком росте вплив прихильників *протестантизму*. Це напрямок християнства представлений 33 напрямками: від союзів баптистів (2 тис. громад) і п'ятдесятників (1,1 тис.) до окремих громад менонітів і назарян.

У 1992—1999 рр. з 175 до 655 зросла кількість громад національних меншин. Половину з них складають мусульмани (337 громад), 104 — громади Закарпатської (угорської) реформатської церкви, 143 — громади іудейського віросповідання, 41 — Німецької євангелічно-лютеранської церкви, 16 — парафії Вірменської апостольської і католицької церков. Наявність цих й інших конфесій і релігійних течій свідчить про існування в Україні релігійного плюралізму, гарантованого статтею 35 Конституції України.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Як і всі інші сфери громадського життя, культурні процеси в Україні в роки незалежності характеризувалися суперечливими тенденціями. Мабуть, найважливішим завоюванням цього періоду було зняття всіх перешкод на шляху вільного розвитку української національної культури й культур національних меншин (росіян, євреїв, татар, греків, угорців, румун, німців та ін.). Суспільство звільнилося від марксистсько-ленінських стереотипів, що нав'язувалися йому, одержало реальну можливість залучитися до кращих досягнень світової культури, усіх шарів духовної спадщини.

Незважаючи на наявні труднощі, духовна сфера громадського життя продовжує розвиватися. Помітними подіями культурного життя стали міжнародні конкурси ім. М. Лисенка, артистів балету ім. С. Лифаря й піаністів ім. В. Горовіца, молодих виконавців ім. В. Крайнева, Всеукраїнське шевченківське свято «Усім'ї вольній, новій», Міжнародний фестиваль «Зірки світового балету» у Донецьку, Всеукраїнський фестиваль популярної пісні «Пісенний вернісаж», фестивалі «Золотий Скіф», «Червона рута», «Таврійські ігри», «Чумацький шлях», «Покуть», «Гуцульський фестиваль», «Рідна домівка», свята культур національних меншин, з'їзди Спілки театральних діячів України і Спілки композиторів України, театральні фестивалі «Золотий Лев» у Львові й «Золотий ключик» у Донецьку. Не зменшується популярність театрального мистецтва; що-

річно ставиться до 40 тис. спектаклів, на яких присутні близько 20 млн глядачів.

У 1992—1996 рр. в Україні було організовано майже 170 пересувних і стаціонарних виставок. З 1997 р. їхня щорічна кількість сягає півсотні. Відомими приватними галереями є «Брама», «Чо-вен», Галерея мистецтв НаУКМА, «НЕФ», «Грифон», «Славутич». Одночасно було створено 29 нових музичних колективів: симфонічний оркестр Національної філармонії, камерний хор «Київ», Український театр пісні «Берегиня» й інші. Кількість музеїв у 1991—1995 рр. збільшилася з 202 до 272. Серед нових музеїв — музей Б. Хмельницького в Чигирині й музей гетьманства в Києві. Статус «національний» одержали історико-культурні заповідники «Софія Київська», Шевченківський, «Херсонес Таврійський», «Давній Галич», «Хортиця», Чигиринський.

З'явилася плеяда талановитих виконавців оперних і балетних партій: В. Степова, Л. Забіляста, В. Гришко, В. Писарев, А. Кочерга, В. Лук'янець. Серед естрадних «зірок» особливою популярністю користувалися С. Ротару, О. Білозір, Т. Петриненко, Т. Повалій, В. Зінкевич, Н. Яремчук, А. Кудлай, В. Білоножко, П. Зібров, М. Гнатюк, І. Білик, О. Пономарьов, Ел Кравчук, В. Павлик, групи «ВВ», «Скрябін», «Океан Ельзи» і багато інших.

Оновлюється зміст навчально-виховного процесу. Розпочато реальні кроки щодо реалізації політики, спрямованої на розширення сфери використання української мови як державної. Тільки в 1999 р. додатково було відкрито 60 шкіл з українською мовою викладання, 166 російськомовних шкіл реорганізовано в україномовні. У російськомовних закладах було відкрито 2,7 тис. класів з українською мовою навчання. Усього українською мовою навчаються 4,5 млн школярів, або 67,4 % всіх учнів (проти 49,3 % у 1991 р.).

Для задоволення мовних потреб осіб інших національностей в Україні функціонує 2,4 тис. шкіл з російською мовою навчання, 11 — молдавською, 107 — румунською, 67 — угорською, 9 — кримськотатарською, 3 — польською тощо.

Систему вищої освіти на початку 90-х років складали 910 навчальних закладів: 735 технікумів і училищ, 15 коледжів, 156 університетів, академій та інститутів. На початок 2000 р. у республіці діяло вже 298 університетів, академій та інститутів, з них 209 — державних. Була відновлена діяльність Києво-Могилянської академії, відкрита Національна академія управління. У зв'язку зі 165-літтям від дня заснування Київського університету був прийнятий указ «Про статут Київського національного університету імені Тараса Шевченка». Він закріпив виняткову роль цього університету як провідного навчального закладу України, що є унікальним явищем національ-

ної освіти, науки та культури. Йому надали ряд виключних прав, удвічі підвищили зарплату працівникам університету.

В. ЮЩЕНКО

Ющенко Віктор Андрійович (нар. 23.02.1954) — третій Президент України. Народився в с. Хоружівка Недригайлівського району Сумської області в родині вчителів. Кандидат економічних наук, лауреат Державної премії України в області економіки і техніки, академік Академії економічних наук України. Трудову діяльність розпочав у 1975 р. після закінчення Тернопільського фінансово-економічного інституту помічником головного бухгалтера колгоспу. Служив у прикордонних військах на радянсько-турецькому кордоні. З 1976 р. працював у банківській системі. З 1985 р. — заступник начальника, а потім начальник правління Української республіканської контори Держбанку, з 1987 р. — начальник правління, заступник голови правління республіканського Агропромбанку СРСР, з 1989 р. — заступник, перший заступник голови правління акціонерного комерційного агропромбанку «Україна». У січні 1993 — грудні 1999 р. — голова правління Національного банку України. За короткий час у країні була подолана гіперінфляція, введена стабільна українська валюта — гривня. З 22 грудня 1999 р. до 27 квітня 2001 р. — прем'єр-міністр України. За півтора року роботи уряду Ющенко був наведений порядок у бюджетній сфері, скасовані бартерні розрахунки.

Уряд добився своєчасних виплат зарплатні, ліквідував заборгованість по виплаті пенсій і стипендій. У 2000 р., після десятиліття економічного спаду, в Україні почався економічний підйом. У листопаді-грудні 2001 р. Ющенко сформував і в січні 2002 р. очолив виборчий блок «Наша Україна». З липня 2004 р. — кандидат на посаду Президента України, у листопаді-грудні 2004 р. — лідер Помаранчевої революції. При переголосуванні за результатами другого туру президентських виборів (26 грудня) більшість виборців віддала голоси В. А. Ющенку. 23 січня 2005 р. відбулася його інавгурація. Виступив із програмою радикальних політичних і соціально-економічних реформ.